

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İMAM BERBEHÂRÎ VE EKOLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. MEHMET ALİ BÜYÜKKARA

HAZIRLAYAN

MUHYETTİN İĞDE

ÇANAKKALE - 2008

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne
Muhyettin İĞDE'ye ait "İmam Berbehârî ve Ekolü" adlı
Çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. M. Ali BÜYÜKKARA (Danışman)

Üye: Prof. Dr. M. Fatih KESLER

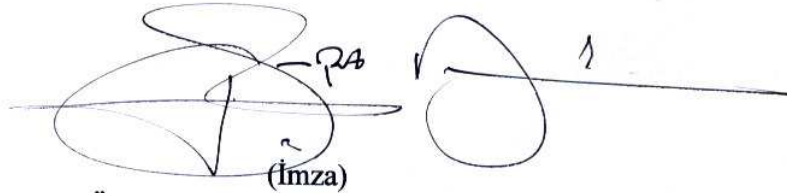

Üye: Doç. Dr. Tevhit AYENGİN

(İmza)

Üye: Yrd. Doç. Dr. Mirza TOKPINAR

Üye: Yrd. Doç. Dr. Şevket YAVUZ

ÖZET

“İmam Berbehârî ve Ekolü” isimli bu çalışmamızda, kendi döneminde Hanbelî mezhebinin imamlarından biri olan Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî'nin (ö.339/950) hayatı, fikirleri ve ekolü incelenmiştir.

Çalışma, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte, Abbasî Devleti'nin kısa tarihi, Hanbelî mezhebinin imamı Ahmed b. Hanbel'in hayatı ve Hanbelî mezhebinin tarihi gelişimi ana hatlarıyla aktarılmıştır.

Çalışmanın Birinci Bölüm'ünde, İmam Berbehârî'nin hayatı ile, Berbehâri ve taraftarlarının müdahil olduğu olaylar üzerinde durulmuştur.

İkinci Bölüm'de ise, Berbehârî'nin *Şerhu's-Sünne* adlı eseri, buna bağlı olarak fikirleri ve ondan etkilendiğini düşündüğümüz bazı şahsiyetlerin biyografileri ele alınmıştır.

ABSTRACT

This thesis entitled “Imam Barbahari and his School” aims to identify an activist Hanbali leader and scholar of the third/fourth century of Islam, Abu Muhammad Hasan b. Ali b. Khalaf al-Barbahari (d.339/950).

The study consists of two chapters following an introduction which gives the brief history of the Abbasid State and Hanbalism with a short biography of its founder, Ahmad b. Hanbal.

The First Chapter presents the life of Barbahari on the basis of several remarkable incidents in which he and his group were involved.

The Second Chapter traces Barbahari’s thought, as reflected especially in his only surviving book, *Sharh al-Sunna*. It also introduces some personalities whom we suppose to have been influenced by Barbahari and his thought.

In the Conclusion, there is a summary of the findings of the study.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ.....	vi

GİRİŞ

TARİHİ ARKAPLAN

1. ABBASÎ DEVLETİ.....	1
2. AHMED B. HANBEL (164/780-241/855).....	14
2.1. Hayatı.....	14
2.2. Kişiliği ve Hakkında Söylenenler.....	17
2.3. Eserleri.....	19
3. HANBELÎ MEZHEBİ.....	20
3.1. Tedvin Dönemi (241/855-334/945).....	22
3.2. Gelişme Dönemi.....	27
3.2.1. Büveyhîler Devri (334/945-447/1055).....	28
3.2.2. Bağdat Abbasî Halifeliği' nin Son İki Yüzyılında Hanbelîler (447/1055-656/1258).....	30
3.2.3. Memlükler Devri (648/1250-922/1517).....	31
3.3. Osmanlılar Devri (923/1517-1341/1923) ve Hanbelîliğin Yeni Dönemi.....	34

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM BERBEHÂRÎ'NİN HAYATI

1. BERBEHÂRÎ'NİN HOCALARI.....	37
1.1. Ebû Bekir el-Mervezî (ö. 275/888).....	37
1.2. Sehl Tüsterî (ö. 283/896).....	40
2. BERBEHÂRÎ VE TARAFTARLARININ MÜDAHİL OLDUĞU OLAYLAR.....	41
2.1. Hanbelîler ve İmam Taberî.....	42
2.2. Berâsâ Mescidi Olayları	48
2.3. Makâm-ı Mahmûd Tartışmaları.....	51
2.4. Hz. Muaviye'nin Lanetlenme Girişimi Etrafında Meydana Gelen Olaylar.....	53
2.5. Şelmeğânî'nin Yargılanması ve Öldürülmesi	56
2.6. İbn Şenebûz'un Yargılanması (Mihne).....	62
2.7. Hanbelî/Berbehârî Fitnessi.....	65
2.8. Mahyâ Bayramını Engelleme Girişimleri.....	72
2.9. Değerlendirme.....	73
3. BERBEHÂRÎ'NİN ÖLÜMÜ.....	75

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM BERBEHÂRÎ'NİN ESERİ, FİKİRLERİ VE EKOLÜ

1. ŞERHU'S-SÜNNE ADLI ESERİ	79
-----------------------------------	----

1.1. Eserin Berbehârî'ye Nisbeti	79
1.2. Eserin İsimlendirilmesi	82
1.3. Eser Hakkında Bazı Eleştiriler	82
1.4. Eserin El Yazmaları ve Basılmış Nüshaları.....	84
2. BERBEHÂRÎ'NİN FİKİRLERİ	87
2.1. İlahiyat Bahisleri	87
2.1.1. Allah'ın Zâtı ve Sıfatları.....	87
2.1.2. Kader-Kaza.....	90
2.1.3. İmanın Tarifi ve Muhtevası	90
2.2. Nübüvvet Bahisleri.....	91
2.3. Ahiret Bahisleri.....	92
2.4. İmamet Bahisleri.....	95
2.5. Sünnete Uyma ve Bid'atlerden Kaçınma.....	96
2.5.1. Sahabe ve Selefi Salihine İttiba	101
2.5.2. Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i 'ani'l-Münker	103
2.6. İtikâdî Mezhepler	103
2.7. Diğer Konular.....	106
2.7.1. Akıl	106
2.7.2. Kulluk.....	106
2.7.3. İbadetler.....	106
3. BERBEHÂRÎ'NİN EKOLÜ.....	108
3.1. İbn Batta el-Ukberî (304/917-387/997)	109
3.2. İbn Sem'ûn (300/912-387/997).....	113
3.3. Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî (411/1020-470/1077-8).....	116
3.4. Ahmed b. Kâmil (260/874-350/961).....	123
SONUÇ.....	126
KAYNAKÇA.....	130

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı Geçen Eser
a.g.m.:	Adı Geçen Makale/Madde
amlf.:	Aynı Müellif
b.:	İbn
bkz.:	Bakınız
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.:	Editör
haz.:	Hazırlayan
Hz.:	Hazreti
M.E.B.:	Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.:	Neşreden/Nâşir
ö.:	Ölümü
RA:	<i>Radıyallahu Anh</i>
s.:	Sayfa
SAV:	<i>Sallallahu Aleyhi Vesellem</i>
t.y.:	Tarih Yok
thk.:	Tahkik Eden
trc.:	Tercüme Eden/Çeviren
UÜİFD:	<i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
vd.:	Ve diğerleri
y.y.:	Yayın yeri/Yayınlayan yok

ÖNSÖZ

Tarih boyunca insanoğlu hep bir dine inanagelmiş ve inandıkları dinin öğretilerini başka insanlara çeşitli yollarla tebliğ etmiştir. En son ve en mükemmel din olan İslâmiyet'in mensupları da, Rasulullah (SAV)'in yaşadığı dönemden başlayarak dinlerinin başka insanlara aktarılması ve hayatta uygulanması hususunda birtakım faaliyetler içine girmişlerdir. Bu bağlamda, bir taraftan özellikle *i'lây-ı kelimetullah*'ı en uzak bölgelere taşımayı amaçlayan, bir taraftan da *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker*'in tatbiki hususunda çaba gösteren Müslümanlar, daima bu noktada bazı eylem ve faaliyetler içinde olmuşlardır. Konu *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker* olunca, birtakım Müslümanlar, mensubu oldukları mezhep veya cemaatlerin psikolojisi içinde hareket etmiş, mezhebî fikirlerini karşı tarafa empoze etmeye çalışmışlardır. Bu davranış tipi zaman zaman istenmeyen eylemlerin ortaya çıkmasına neden olmuş, çoğu zaman da bir grubun diğer grup ya da bireylere tahakküm etmesi ile sonuçlanan olayları doğurmuştur.

Bu çalışmamızda; İslâm tarihinin bir dönemine bu tür eylem ve faaliyetleriyle damgasını vuran, ancak yeterince tanınmayan Hanbelî mezhebinin ileri gelen âlimlerinden İmam Berbehârî'yi ele aldık. Bilindiği üzere Hanbelî mezhebi, diğer fikhî mezheplerden farklı olarak, sadece bir fikhî mezhep değil, aynı zamanda itikadî ve siyasî yönleriyle de İslam Tarihi'nde iz bırakmış bir ekoldür. Fikhî bir mezhep olmasının yanısıra bu yönleriyle de temayüz etmiş bir mezhebin önemli âlimlerinden birisi olan Berbehârî, özellikle itikadî yönleriyle ve bid'atlerle mücadelesi bakımından üzerinde durulmayı gerektiren bir şahsiyettir. Ancak, gerek ilk el kaynaklarda, gerekse ikinci el kaynaklarda Berbehârî ile ilgili geniş bir bilgiye yer verilmemiş, bu nedenle o çok fazla şöhret bulamamıştır. İlk el kaynaklar, Berbehârî'yi katıldığı/müdahil olduğu olaylar vasıtasıyla ele almakta, hayatının geri kalan dönemleri hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Bunun bir sonucu olsa gerektir ki, ikinci el kaynaklarda, özellikle ülkemizde yapılan çalışmalarda, Berbehârî ve ona bağlı Hanbelîler üzerinde yeterince durulmamıştır.

Berbehârî üzerinde yapılan müstakil çalışmalardan tespit edebildiklerimiz, A. Saim Kılavuz'un "Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri" başlıklı;

Şabarov'un, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme" başlıklı ve Nebîle Abdûlmun'im Dâvûd'un, "el-Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali" başlıklı makaleleridir. Yine Kılavuz'un ve Laoust'un kaleme aldıkları ansiklopedi maddelerini de, Berbehârî üzerinde yapılmış araştırmalar arasında zikredebiliriz. Ancak bütün bu çalışmalar, Berbehârî'yi ve düşüncesini yeterince ortaya koymaktan uzaktırlar. Kılavuz'un makalesinin dışındaki çalışmalar sadece Berbehârî'nin hayatı üzerinde dururken; Kılavuz, onun hayatını kısaca ele almış, sonra da fikirlerine muhtasar şekilde değinmiştir. Berbehârî'nin hayatının üzerinde, eksiklikleriyle beraber Şabarov'un çalışmasının daha ayrıntılı ve faydalı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yine de Berbehârî'nin hayatının ve görüşlerinin farklı yönleriyle ve detaylı bir şekilde ele alınmasını gerekmiştir.

4/10. yüzyıl Bağdat ve Abbasî tarihine damgasını vurmuş bu denli önemli bir şahsın yeterli düzeyde akademik araştırmalara detaylı bir şekilde konu edilmeyişi ve hakkındaki ciddi bilgi eksikliği, bizleri bu konu üzerinde çalışmaya itti. Çünkü Berbehârî'nin ve taraftarlarının bilinmesiyle sadece bu dönemin siyasî tarihi, bir bölümüyle de olsa açıklığa kavuşmayacak, aynı zamanda Hanbelî mezhebinin tarihi gelişimi ve mezhebin bazı fraksiyonları hakkında da bir malumata sahip olunacaktır. Bu neticenin, ilgili araştırmacılara yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Berbehârî ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz veri sıkıntısı çalışmalarımız sırasında bizleri de zaman zaman zor durumda bırakmıştır. Bu nedenle, özellikle Berbehârî anlatılırken, konular şahıs merkezli değil, olay merkezli işlenmiştir.

Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde özellikle Berbehârî'nin içinde yetiştiği ve ilmî formasyonunu aldığı sosyo-politik ve ilmî ortamın anlaşılması ve okuyucuya sunulması amacıyla dönemin tarihi arka planını ele almaya çalıştık. Bu bağlamda, öncelikle Abbasî Devleti'nin kısa bir tarihini aktardık. Ardından, Hanbelî mezhebinin kurucusu olan Ahmed b. Hanbel'in hayatına kısa bir şekilde değindik ve bu mezhebin tarihi gelişimini dönemler ve bu dönemlerde yaşayan şahıslar bağlamında ele aldık.

Tezimizin ana bölümünü oluşturan birinci bölümde, İmam Berbehârî'nin hayatını inceledik. Yukarıda da değindiğimiz kaynak/bilgi eksikliğinden dolayı, özellikle hayatının ilk dönemleri hakkında, kendisinin ve kendisine bağlı Hanbelîlerin fazla etkin olmadıkları dönemleri ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadığımızdan,

sadece hocaları hakkında malumat vermekle yetindik, ardından da Berbehârî'nin hayatını olaylar merkezinde değerlendirdik.

İkinci bölümde ise Berbehârî'nin bilinen tek eseri olan *Şerhu's-Sünne* ile fikirleri ve ekolü üzerinde durduk. Adı geçen eserde dağınık bir şekilde yer alan ve eserin çeşitli yerlerine serpiştirilmiş olan konuları çeşitli başlıklar altında bir araya topladık. Bunu yaparken akaid kitaplarının klasik sistematığına uymaya özen gösterdik. Berbehârî hakkındaki bilgi sıkıntısı onun ekolünü ele alırken de kendini göstermiştir. Bu konuda da, bazı eserlerdeki çeşitli ipuçlarından faydalanarak belli başlı bazı isimlerin biyografilerini sunmayı yeterli gördük.

Eserin özellikle birinci bölümünde tekrarlanan “Hanbelî” tabiriyle, genellikle Berbehârî taraftarı Hanbelîleri kastettiğimizi burada belirtelim. Bu tabir aynı zamanda, İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Cevzî'nin “’*âmm*e” diye tanımladıkları müteassıp kesimi ifade etmektedir.

Hata ve eksikliklerle malül olan insanoğlunun elinden çıkan çalışmaların hatalardan ârî olamayacağı muhakkaktır. Bu nedenle, öncelikle Settâr ve Ğaffâr olan Allah Teâlâ'dan ve ilim erbâbından hatalarımızın bağışlanmasını diliyor, hakikatin tecellisi amacıyla ilim ehlinde olumlu ve yapıcı eleştiriler bekliyoruz. Çalışmamızın ilim dünyasına, hakikatin tecellisine bir nebze olsun katkı sağlaması tek temennimizdir.

Çalışmalarımız sırasında, lisans döneminden itibaren bizlerden hiçbir desteğini esirgemeyen, bizleri ilmî çalışmalara teşvik edip bu konuda cesaretlendiren danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Ali BÜYÜKKARA'ya; konuyu belirlediğimiz ilk günden itibaren ilgisini ve donanımını bizlerden esirgemeyen, olumlu katkılarının yanı sıra çalışmalarını ve notlarını hizmetimize sunan Dr. Ali Hakan ÇAVUŞOĞLU hocama; hadis ilimleri ve kaynakların kullanımı konusundaki yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Mirza TOKPINAR hocama; kütüphanelerinden yararlandığım hocalarım Yrd. Doç. Dr. Nimetullah AKIN ve Yrd. Doç. Dr. Şevket YAVUZ'a; ilmî katkılarının yanı sıra teknik konulardaki yardımlarından dolayı Doç. Dr. Tevhit AYENGİN hocama; eğitimim sürecinde bugünlere ulaşmamda katkıları yadsınamayacak olan, burada isimlerini zikredemediğim tüm hocalarıma, üstada saygıyı önemseyen bir dinin ve geleneğin mensubu olarak teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, sağladığı çalışma ortamından dolayı İSAM Kütüphanesi yetkili ve çalışanlarına; İstan-

bul'a her gidişimde o küçük evini ve koca yüreğini bizlere açan arkadaşım Faik AKCAOĞLU'na, yakın ilgisinden dolayı Rıdvan ÖZDİNÇ'e, bilgisayarla yaşadığımız her türlü soruna üşenmeden koşan Nevzat ARSLAN'a; meslektaşım Cihat KULLAY'a; olumlu desteğinin yanı sıra, soğuk ve karlı bir günde büyük fedakarlıkla bizlere fotokopi temin eden dostum Ergun DAL'a ayrıca teşekkür ederim. Ve her şeyden öte, her türlü maddi-manevi desteklerini esirgemedi bu günlere ulaşmamı sağlayan aileme minnettarım. Hâsseten, gerek benim, gerekse ailemin ilmî ve ahlâkî alt yapısının oluşmasında temel rolü oynayan ve bizlerin İlahiyat alanına yönelmesini sağlayan dedem Molla Masum ŞENTÜRK'ü bu vesileyle şükranla anmalıyım.

Başarı ve muvaffakiyet ancak Allah'tandır. Sadece O'na güvenir ve O'na yöneliriz.

Muhyettin İĞDE

05.04.2008/Çanakkale

GİRİŞ

TARİHİ ARKAPLAN

1. ABBASÎ DEVLETİ

Abbasî Devleti (132/750-656/1258), Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'in soyundan gelen Ebû'l-Abbâs Abdullah'ın, Kûfe'de halifeliğini ilân etmesiyle kurulmuştur. Abbasîler, kendilerinden önce İslâm dünyasının idaresini elinde bulunduran Emevî yönetimine son vermiş, o sırada halife olan Mervan'ı da öldürerek kendi iktidarlarını ilân etmişlerdir. Böylece hilâfet Emevî soyundan Abbasî soyuna geçmiş, Şam da devletin merkezi olmaktan çıkmıştır.¹

Beş asırdan fazla hüküm sürmüş olan Abbasî Devleti'nin tarihi, genelde iki döneme ayrılmaktadır. Abbasîler'in ilk dönemi olarak kabul edilen birinci dönem, devletin kuruluş tarihi olan 132/750 yılından halife Mütevekkil'in 232/847 yılında tahta geçişine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Devletin kuruluş devresini de içine alan bu dönem, aynı zamanda devletin altın çağı olarak da değerlendirilir. İlk iki halife Ebû'l-Abbâs Seffâh ve Mansûr döneminde kuruluşunu tamamlayan devlet, üçüncü halife Mehdî ve dokuzuncu halife Vâsık dönemleri arasında en parlak zamanını yaşamıştır. Abbasî Devleti, Harun Reşîd ve oğlu Me'mûn döneminde de zirve noktaya ulaşmıştır.

¹ Abbasî daveti ve Abbâsi Devleti'nin kuruluşu ile ilgili bkz.: İzzeddin Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1402/1982, V, 408-32; Muhammed el-Hudârî Bek, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Ümem ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Beyrut, t.y., 15-45; B.Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara, 1983, 82; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, İstanbul, 1980, II, 429-41; H.D. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, t.y., III, 19-45; Usameddîn Abdürraûf el-Fakî, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Kahire, 1987; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, İstanbul, 1987, II, 293-304; Abdulmun'im el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1423/2003, 15-38; Hüseyin 'Atvân, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye Mebâdî ve Esâlib*, Beyrut, t.y., 143-332; S.Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbasîler*, İstanbul, 2006, 33; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 32.

Söz konusu tasnife göre, Abbasî Devleti'nin ikinci dönemi Halife Mütevekil'in 232/847 yılında tahta oturmasıyla başlar, Hülâgu'nun 656/1258 yılında Bağdat'ı işgali ile son bulur.² Âmine Baytâr, Abbasîlerin sözünü ettiğimiz bu ikinci dönemini de, Türk nüfuzu dönemi (232/847-334/946), Büveyhî nüfuzu dönemi (334/946-447/1055) ve Selçuklu nüfuzu dönemi (447/1055-590/1195) olmak üzere üç döneme ayırmaktadır. 590/1195-656/1280 yılları arasında geçen süreyi de fetret dönemi olarak tanımlayan Baytâr, söz konusu fetret döneminden birçok tarihinin habersiz olduğunu söylemektedir.³ Berbehârî'nin (ö. 329/941) doğup büyüdüğü ve etkili olduğu bu ikinci dönem konumuzla daha çok ilintilidir. Bu açıdan Berbehârî'yi ve fikirlerini anlayabilmemiz için Abbasîler'in özellikle sözünü ettiğimiz bu ikinci dönemini iyi bilmek gerekmektedir.

İlk Abbasî halifesi Ebû'l-Abbâs Abdullah (132/750-136/754), "Seffâh" (kan dökücü) diye meşhur olmuştur. Ebû'l-Abbas, tahta çıkar çıkmaz Emevîler'e karşı bir yıldırma politikasına girişmiştir. Bu şiddet uygulamalarının başında halifenin amcası Abdullah b. Ali (ö. 149/766) vardı. Halife, ileride bir tehlike arz edebilecekleri endişesiyle bazı unsurlara karşı şiddet politikası uygulamış, yaptığı bu işi meşrulaştırmak için de bunun "*gazâb-ı ilâhî*" olduğunu; Emevîler'in Hz. Ali soyuna yaptıklarının intikamını aldıklarını söylemiştir.

Bu arada Abbasî katliamından kaçan Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik ve beraberindeki Emevî ailesinden bir grup Suriye'den Mağrib'e gitmiş, burada Endülüs Emevî Devletini (138/756-422/1031) kurmuşlardır.⁴

Ebû'l-Abbâs Seffâh, 136/754 yılında vefat etti. Seffâh ölmeden önce kendisine veliaht olarak kardeşi Ebû Ca'fer Mansûr'a, ikinci veliaht olarak da yeğeni İsa b. Musa'ya biat ettirmişti. Seffâh ölünce, İsa b. Musa o sırada Ebû Müslim Horasânî ile birlikte hacdan dönen Mansûr'a durumu bildiren bir mektup yazmıştır. Mektup Man-

² Abbasî Devleti ve safhaları hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Hitti, *a.g.e.*, II, 458; Âmine Baytâr, *Tarihü'l-'Asri'l-'Abbâsî*, Dimaşk, 1416-7/1996-7, 56-7; el-Fakî, *ed-Devletü'l-'Abbâsiyye*, 215-6; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, III, 333-5; Yılmaz, *a.g.e.*, 36-7.

³ Baytâr, *a.g.e.*, 57.

⁴ Endülüs Emevî Devleti ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, III, 75-93.

sûr'a ulaşınca, bu sırada Mansur'la birlikte olan Ebû Müslim ve beraberindekiler, kendilerine haber gelir gelmez Mansûr'a bey'at etmişlerdir.⁵

Mansûr, hilafeti sırasında (136/754-158/775) bazı rakiplerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Öncelikle amcası Abdullah b. Ali'nin halifelik iddiasında bulunması üzerine onunla uğrařan⁶ Mansûr, ayrıca Ali evladından İbrahim ve kardeşi Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin isyanlarıyla kaşı karşıya kalmıştır. Bu isyanın sonucunda, Nefsü'z-Zekiyye başta olmak üzere birçok taraftarı öldürmüştür (145-6/762-3).⁷ Devletin kuruluşunda kilit rol oynayan Ebû Müslim Horasânî'yi de öldürten Mansûr, Bağdat'ı kurarak başkenti oraya taşımıştır. Mansûr döneminde birçok siyasi problem hallolmuş, devlet disipline edilmiştir. Nitekim Abbasî Devleti ile ilgili araştırma yapan birçok kişi, onu devletin asıl kurucusu olarak tanıtmaktadır. 158/775 yılında ölen Mansûr'un yerine oğlu Mehdî geçmiştir.⁸

Mehdî (158/775-169/785), yönetimde babasından tamamen farklı bir yol izlemiştir. Daha önce tutuklanan kimseleri serbest bırakmış, Ali evladına hürmet etmiş, babası zamanında ellerinden alınan hakları onlara geri vermiştir. Mehdî 169/785 yı-

⁵ Ebû'l-Abbâs Seffâh dönemi hakkında bkz.: Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1412/1992, II, 349-63; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Tahran, 1421/2001, III, 311-348; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut, 1412/1992, VII, 294-333, 352-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, V, 408-60; Şemseddin Ebî Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Duvelü'l-İslâm*, Beyrut, 1999, I, 122-3; el-Hudarî, *Muhâdarâtu Târîhi'l-Ümem*, 46-53; Üçok, *İslâm Tarihi*, 82-6; S. Irmak, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1995, 73-6; Yıldız, *a.g.e.*, III, 48-62; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, II, 308-15; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 39-60; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 443-6, III, 795-805; İ.S. Sırma, *Abbasiler Dönemi*, İstanbul, 2007, 11-5.

⁶ Abdullah b. Ali'nin isyanı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: el-Hudarî, *a.g.e.*, 54-6; C. Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyâsî İsyânlar*, Ankara, 2001, 43-95.

⁷ Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ile kardeşi İbrahim'in isyanı ve Abbasîler döneminde Şîilerin çıkardıkları diğer isyanlar ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: el-Hudarî, *a.g.e.*, 60-71; Baytâr, *Târîhu'l-'Asri'l-'Abbâsî*, 117-33; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 94-109; Zorlu, *a.g.e.*, 211-85.

⁸ Mansûr dönemi ile ilgili olarak bkz.: Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 364-92; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 349-460; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 333-48, VIII, 3-204, 219-22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, V, 461-613; VI, 5-32; Zehabî, *Duvelü'l-İslâm*, I, 125-47; el-Hudarî, *a.g.e.*, 53-86; C. Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara, 1964, I, 98-103; Üçok, *İslâm Tarihi*, 86-92; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 446-53; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 63-103; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, II, 316-31; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 61-160; Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 17-32; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5-6.

linda bir av partisi sırasında atıyla beraber harap bir binanın kapısına çarpmış ve ölmüştür.⁹

Mehdî ölünce Harun Reşîd, ağabeyi Hâdî'yi halife ilân etti. Anacak Hâdî'nin hilafeti uzun sürmedi. 170/786'da Hâdî ölünce yerine Harun Reşîd geçti (170/786-193/809). Harun Reşîd dönemi, devletin en parlak ve en zirve noktaya ulaştığı dönemdir. Bu dönemde devlet her alanda en parlak dönemini yaşadı. Harun Reşîd 193/809'da öldü. Ölmeden önce sırasıyla oğulları Emin ile Me'mûn'u kendisine vâliht ilân etti.¹⁰

Emin hilafeti (193/809-198/813) sırasında daha çok zevk ve eğlenceye önem verdi. Yönetimi de vezir Fazl b. Rebî'e bıraktı. Emin'in, kardeşi Me'mûn'u Horasan valiliğinden azletmesi üzerine, iki kardeş arasında taht kavgası yaşandı. Bu mücadelenin sonucunda Emin öldürüldü, Me'mûn halife oldu.¹¹

Me'mûn döneminde (198/813-218/833) devlet her açıdan en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönem, entelektüel anlamda da çok verimli olmuştur. Yunanca'dan çeviriler yapılmış, bizzat halifenin kendisinin katıldığı münazara meclisleri düzenlenmiştir.¹² Me'mûn, ayrıca gerek konumuz ve gerekse Mezhepler Tarihi açısından önemli iki olaya da imza atmıştır. Bunlardan birincisi; Me'mûn'un, Musa Kazım'ın oğlu ve Şia'nın sekizinci imamı Ali er-Rıza'yı vâliht tayin etmesidir (201/817).¹³ Watt'ın da belirttiği gibi, Me'mûn, Ali er-Rıza'yı vâliht tayin ederken birtakım siyasi düşünceler ve maslahatlar gözetmiştir. Me'mûn, bu konuda Zeydî¹⁴ görüşlerden

⁹ Nahide Bozkurt, "Mehdi Billâh" *DİA*, XXVIII, 377-9.

¹⁰ Mehdî, Hâdî ve Harun Reşîd'in dönemleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 392-432; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 461-559, IV, 5-24; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 204-353, IX, 3-217, 230-2; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 32-221; Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, I, 147-70; el-Hudârî, *Muhâdarâtu Târîhi'l-Ümem*, 86-157; Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, 103-7; Üçok, *İslâm Tarihi*, 92-9; Irmak, *İslâm Tarihi*, 79-89; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 458-71; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 104-66; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihî*, II, 332-58; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 161-322; Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 33-55; Bozkurt, "Mehdi Billâh", 377-9.

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Emin", *DİA*, XI, 112-4.

¹² el-Hudârî, *Muhâdarâtu Târîhi'l-Ümem*, 219-23; Brockelman, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I, 115-9; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 103.

¹³ Üçok, *İslâm Tarihi*, 102-3; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 2001, 218-21; Bozkurt, "Me'mûn", 102.

¹⁴ Zeydîlik, İmâmîyye Şiasının dördüncü İmamı Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'in (ö. 94/712) oğlu Zeyd'e (80/699-122/740), ondan sonra da oğlu Yahyâ'ya (ö. 125/743) uyarak onların imametini ile-

etkilenmiştir. Bilindiği üzere, Zeydî düşünceye göre *efdal* varken *mefdûl*ün imameti caizdir. Bu görüşe göre *efdal* olan Hz. Ali evladı veya Ali er-Rıza verken *mefdûl* olan Abbâsoğullarının, dolayısıyla Me'mûn'un hilafeti caizdir. Böylece Me'mûn, hem kendi imametini, hem de Abbasî idaresini meşrulaştırmak istemiştir. Ayrıca, Zeydîlik'te imamın fiilen kendi imametini iddia etmesi zorunludur. Bu tutumuyla Me'mûn, kardeşi Emin ile savaşıp kazandığı hilafetin meşru olduğunu ortaya koymaya çalışıyordu. Watt'ın ifadesiyle, “bu durumda o, şayet Hz. Ali ile Hz. Fatıma'nın soyundan gelmiş olsaydı, tereddütsüz bir Zeydî imam olurdu.” Diğer taraftan, Ali er-Rıza'yı veliaht tayin etmekle Ali evladının ve taraftarlarının desteğini kazanacak, yapılabilecek herhangi bir isyan faaliyetini de önlemiş olacaktı.¹⁵ Ancak Ali er-Rıza'nın 29 Safer 203 (4 Eylül 818)'de şüpheli bir şekilde gerçekleşen ölümüyle veliahtlığı bitmiştir.¹⁶

Me'mun'un bizleri yakından ilgilendiren diğer faaliyeti, Mutezile'yi devletin resmi mezhebi olarak ilân etmesi ve herkesi Mutezile mezhebinin görüşlerinden birisi olan “*halku'l-Kur'an*”ı (Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşü) kabul etmeye zorlaması, özellikle âlimleri bu konuda sorguya çekmesidir (*mihne*).¹⁷ Me'mûn, *halku'l-Kur'an* meselesini salt bir kelâmî görüş olarak ele almamıştır. Onun bu görüşü dikte edişinin asıl nedeni, bununla ulaşmaya çalıştığı siyasî sonuçtu. Bilindiği üzere, Kur'anî prensipler Abbasî Devleti'nin temelini oluşturuyordu. Devletin anayasasının temelini oluşturan “yaratılmamış” bir Kur'an, yaratılmış Kur'an'a nazaran daha güçlüdür. Yaratılmamış olan Kur'an, aynı zamanda onu tefsir eden, yorumlayan ve ondan hüküm çıkaran ulemanın gücünü de arttırıyordu. Dolayısıyla yaratılmamış olan Kur'an'dan ilham alarak bir görüşü ortaya koyan bir âlime itiraz mümkün olmayacaktı. Ancak yaratılmış olan Kur'an, bu denli bir itibara sahip değildir. Söz konusu değerlendirmeleri yapan Watt, Kur'an'ın yaratılmamış olduğu yönündeki inancın

ri sürenlerin mezhebidir. Zeydîlik Şia mezhepleri arasında en mutedil ve Ehl-i Sünnet'e en yakın olanıdır. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: E.R. Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul, 2001, 138-45.

¹⁵ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 218-21.

¹⁶ Watt, *a.g.e.*, 221; Bozkurt, “Me'mûn”, 102.

¹⁷ Abdülhüseyn Ali Ahmed, *Mevkifü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyîn Min Eimmeti Ehli's-Sünneti'l-Erba'ati ve Mezâhibihim ve Eseruhu fi'l-Hayâti's-Siyâsiyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, ed-Davha (Doha), 1405/1985, 376-99; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 329-35; Bozkurt, “Me'mûn”, 102.

ulemanın elini güçlendirdiğini; yaratılmış olan Kur'an'ın ise, halife ve idarecilerin elini güçlendirdiğini ileri sürmektedir. Me'mûn, ulemaya bu görüşü kabul ettirerek elini güçlendirmek, ulemayı da sindirmek istemiştir.¹⁸

Bu dönemde halife, Nasr b. Şeb'es el-Ukaylî, İbn Tabâtabâ ve Bâbek gibi bazı isyanlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Me'mûn 18 Receb 218 (9 Ağustos 833)'te ölmüştür.¹⁹

Me'mûn ölünce yerine kardeşi Mu'tasım geçti (218/833-227/842). Mu'tasım ağabeyi Me'mûn'un başlattığı *mihneyi* devam ettirdi. Samerra şehrini kurdurarak beşkenti Bağdat'tan Samerra'ya taşıdı. Mu'tasım bir takım ayaklanmaları da bastırdıktan sonra 227/842 yılında Samerra'da öldü.

Mu'tasım'ın yerine geçen oğlu Vâsık (227/842-232/847) zamanında Türk komutanların nüfuzu o derece arttı ki, halife sadece Emîrül-Mü'minîn olma vasfını koruyordu. Diğer bir deyişle, halife sadece manevi bir iktidara sahipti. Vâsık da, babası gibi, amcası Me'mûn'un başlattığı *mihneyi* şiddetli bir şekilde devam ettirdi. Henüz otuz iki yaşında olan Vâsık, yakalandığı bir hastalık sonucu 232/847'de vefat etti.²⁰

Vâsık ölünce yerine kardeşi Mütevekkil (232/847-247/861) geçti. Mütevekkil, seleflerinden çok farklı bir politika izledi. Me'mûn döneminden itibaren devam eden Mutezile hegemonyasına son verdi. Ehl-i Hadis'e ihtimam gösterdi ve sünneti güçlendirmelerini emretti. Böylece *mihneye* son veren Mütevekkil, Kur'an üzerine yapılacak her türlü tartışmayı ve konuşmayı da yasakladı.

¹⁸ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 222.

¹⁹ Emin ve Me'mûn dönemi hakkında bkz.: Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 433-70; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 25-173; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 218-25, X, 3-275; XI, 3-24, 35-7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VI, 221-439; Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, I, 170-88; el-Hudarı, *Muhâdarâtu Tarihi'l-Ümem*, 157-229; Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, 112-9; Üçok, *İslâm Tarihi*, 99-106; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 167-98; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, II, 359-70; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 322-5; Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 57-68; Yıldız, "Emin", 112-4; Bozkurt, "Me'mûn", 101-4.

²⁰ Mu'tasım ve Vâsık dönemleri için bkz.: Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 471-43; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, IV, 175-276; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XI, 25-177, 184-8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VI, 439-529, VII, 33; Zehebî, *a.g.e.*, I, 188-202; el-Hudarı, *a.g.e.*, 229-54; Brockelman, *a.g.e.*, I, 119-22; Üçok, *a.g.e.*, 106-8; Yıldız, *a.g.e.*, III, 199-209; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II, 371-83; el-Hâşimî, *a.g.e.*, 355-60; Sırma, *a.g.e.*, 69-77.

Mütevekkil, bir taraftan *mihneyi* kaldırarak Ehl-i Sünnet üzerindeki baskıyı hafifletirken, diğer taraftan Hz. Ali evladına karşı oldukça sert ve olumsuz bir tutum sergilemiştir. 236/850 yılında Hz. Hüseyin'in mezarının etrafındaki evlerin yıkılmasını ve buraların sürülüp ekilmesini emretmiştir. Hz. Hüseyin'in kabrinin ziyaret edilmesini de yasaklayan Mütevekkil, Hz. Hüseyin'in kabri civarında görülen kimse-lerin tutuklanacağını ilân etmiştir.

Yönetimdeki Mutezile otoritesini hafifleten Mütevekkil, diğer yandan da, Türklerin yönetimdeki etkilerini yok etme girişiminde bulundu. Bu amaçla başkenti Samarra'dan Şam'a taşıdı. Böylece yönetimde Türkler'in etkisini azaltıp, onların yerine Araplar'dan yararlanmayı amaçlıyordu.

Mütevekkil 235/850 yılında üç oğlunu birden veliaht ilân etti. Bunlar, sırasıyla Muntasır, Mu'tez, Müeyyed'dir. Ancak Mu'tez'i diğer iki kardeşinden önce tahta geçirmek isteyince, Muntasır Türk komutanlarla anlaşıp, babasını sarhoş olduğu bir sırada öldürmüştür (247/861).²¹

Babasının ölümünün ardından tahta geçen Muntasır (247/861-248/862), babasının aksine, Hz. Ali evladına iyi muamelede bulundu, onların üzerindeki baskıyı kaldırdı. Hz. Hüseyin'in kabrinin ziyaret edilmesine izin verdi. Muntasır hilafete geçişinden kısa bir süre sonra 248/862'de vefat etti.²²

Muntasır ölünce yerine oğlu Musta'in (248/862-252/866) geçer. Musasta'in, Türk emirlerden kaçarak Bağdat'a gider. Bunun üzerine Türk emirler Samerra'da tutuklu bulunan Mu'tez'i çıkarır ve ona biat ederler. Böylece biri Bağdat'ta diğeri Samerra'da olmak üzere iki halife olur. Her iki taraf da uzlaşmaya yanaşmayınca 251/865'de bir seneye yakın bir süre devam edecek bir savaş meydana gelir. Nihayet

²¹ Mütevekkil dönemi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 485-92; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, IV, 287-312; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XI, 178-353, 355-60; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 33-103; İsmail b. Ali b. Mahmûd Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebi'l-Fidâ' el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut, t.y., I, 350-5; Zehebî, *a.g.e.*, I, 202-18; el-Hudarî, *a.g.e.*, 254-70; Üçok, *a.g.e.*, 108-9; Yıldız, *a.g.e.*, III, 231-41; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, III, 337-41; el-Hâşimî, *a.g.e.*, 357-63; Sırma, *a.g.e.*, 79-82; Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah", *DİA*, XXXII, 212-14.

²² Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 493-7; Abdülkerim Özeydin, "Muntasır Billâh", *DİA*, XXXII, 527-8.

252/866 yılında Müsta'în hilafetten çekilmek zorunda kalır, bundan birkaç ay sonra da öldürülür.²³

Müsta'în'le giriştiği hilafet mücadelesini kazanan Mu'tez (252/866-255/869), hilafeti boyunca Türklerle mücadele etmiş ve sonuçta halifelikten çekilmek zorunda kalmıştır. Çeşitli eziyet ve işkencelere maruz bırakılan Mu'tez, hapsedildikten kısa bir süre sonra ölmüştür (255/869).²⁴

Mu'tez'den sonra, Vâsık'ın oğlu Mühtedî halife olmuştur (255/869-256/870). Mühtedî'nin halife olduğunu öğrenen Bağdat halkı ayaklanmış ve ona biat etmeyi reddetmişlerdir. Ancak Mühtedî, para dağıtmış ve isyanı bastırmıştır. Diğer taraftan, Şia'dan bir grup Taberistan'da; Hariciler de Musul'da²⁵ isyan etmiştir. Ayrıca on dört yıl boyunca devam edecek olan Zenci isyanları da bu dönemde başlamıştır. Mühtedî de selefleri gibi Türk komutanlarının baskısından kurtulma çabaları içine girmişse de başarılı olamamış, neticede Türk komutanların baskılarıyla çeşitli işkencelere maruz bırakılarak görevden alınmış ve 256/870 yılında vefat etmiştir. Tarihsel kayıtların verilerine göre, ahlâk ve karakter bakımından Abbasî halifelerinin en takvası ve en faziletlisi olan Mühtedî, kendisine Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'i örnek alıyordu. İyiliği emredip kötülüğü nehy etmiş, oyun, eğlence ve müziği yasaklamış, adaleti hâkim kılmaya çalışmıştır.²⁶

²³ Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 497-500; Abdulkerim Özeydın, "Müstaîn Billâh", *DİA*, XXXII, 112-3.

²⁴ Muntasır, Musta'în ve Mu'tez dönemleri ile ilgili bkz.: Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 493-504; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 313-88; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 353-5, XII, 3-70, 96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 103-98; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 356-62; Zehebî, *Duvelü'l- İslâm*, I, 219-26; el-Hudarî, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Ümem*, 270-89; Üçok, *İslâm Tarihi*, 109-11; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 242-58; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, III, 342-8; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 364-9; Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 83-9; Abdulkerim Özeydın, "Muntasır Billâh", *DİA*, XXXII, 527-8; amlf., "Müstaîn Billâh", *DİA*, XXXII, 112-3; Ali Aktan, "Mu'tez Billah", *DİA*, XXXI, 390-1.

²⁵ Haricîlerin Musul'da çıkardıkları bu isyan ve diğer Haricî İsyanlarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyâsî İsyanlar*, 167-210.

²⁶ Mühtedî dönemi ile ilgili bkz.: Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 505-6; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 388-421; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 81-102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 198-235; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 363-5; 120; Zehebî, *Duvelü'l- İslâm*, I, 227-8; el-Hudarî, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Ümem*, 289-294; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, III, 349-51; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 258-62; Üçok, *İslâm Tarihi*, 111-2; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 370-1; Abdulkerim Özeydın, "Mühtedî Billâh", *DİA*, XXXI, 527-8.

Mühtedî'nin ölümü üzerine, Mütevekkil'in oğlu Mu'temid (256/870-279/892) halife olmuştur. Mu'temid döneminde Türklerin hakimiyeti oldukça azalmış, özellikle 276/889-90 yılında başkentin Samerra'dan Bağdat'a taşınması siyasi alanda Türk hakimiyetini zayıflatmıştır. Mu'temid, hilafetinin ilk yıllarında kardeşi Muvaffak'ı nâib-i hilafet tayin etmişti. Böylece devletin idaresini Muvaffak'ın eline vermişti. Bu dönemde Saffârîlerle mücadele edilmiştir. Ardından, Mühtedî döneminden bu yana süren Zencî isyanlarının üzerine gidilmiş, nihayet 269/882-3 yılında bu isyan da bastırılmıştır. Yine Mühtedî döneminde başlamış olan Haricî isyanı da bu dönemde bastırılmıştır (261/875). Mu'temid 278/892'de vefat etmiştir.²⁷

Mu'temid ölünce yerine Muvaffak'ın oğlu Mu'tezid (279/892-289/902) geçmiştir. Mu'tezid, Hz. Ali evladına iyi muamelede bulunmuş, onlar hakkında övücü sözler söylemiş, Emevîler'i de kötülemiştir. Mu'tezid döneminde Saffârîlerin liderlerinden biri olan Amr b. Leys es-Saffâr isyan etmiş ve İran'ın önemli bir bölümünü ele geçirmiştir. Kûfe ve Bahreyn'de de, aşırı Şîî Karmatîler ayaklanmışlardır. Nihayet 289/902 yılında Mu'tezid vefat etmiştir.²⁸

Mu'tezid'in ölümüyle boşalan tahta oğlu Müktefî (289/902-295/908) geçmiştir. Müktefî döneminde, Sâ mânî hanedanı Fars bölgesinde mutlak nüfuz sahibi olmuştur. Diğer taraftan, Karmatîler'in Suriye'deki birçok şehri yağma ve tahrip etmeleri, Müktefî'yi onlarla mücadeleye sevk etmiş ve Karmatîlerle ciddi mücadeleler yapılmıştır. Müktefî, 295/908 yılının başlarında hastalanmış, hastalığı ağırlaşınca kardeşi Muktedir'i veliht ilân etmiştir. Bundan altı ay sonra 13 Zilkade 295 (14 Ağustos 908)'de vefat etmiştir.²⁹

Müktefî ölünce yerine henüz on üç yaşında olan kardeşi Muktedir (295/908-320/932) geçti. Muktedir'in hilafete getirilişinden kısa bir süre sonra, bazı ordu ko-

²⁷ Ali Aktan, "Mu'temid Alellah", *DİA*, XXXI, 387-8.

²⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 509-10.

²⁹ Mu'temid, Mu'tezid, Müktefî dönemleri ile ilgili bkz.: Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 507-11; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 423-506; V, 1-50; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 103-423, XIII, 3-59, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 235-551, VIII, 5-8; Ebû'l-Fîdâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 366-86; Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, I, 228-67; el-Hudarî, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Ümem*, 294-335; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, III, 352-64; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 262-94; Üçok, *a.g.e.*, 116-7; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 372-5; Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbasîler*, 57-370; Aktan, "Mu'temid Alellah", *DİA*, XXXI, 387-8; Abdulkerim Özaydın, "Müktefî Billâh", *DİA*, XXXI, 534-6.

mutanları Muktedir'i görevden alarak yerine Mu'tez'in oğlu Abdullah'ı Râzî Billâh ünvanıyla tahta geçirdiler (21 Rebiülevvel 296/ 18 Aralık 908). Her tarafa halife olduğunu bildiren Râzî, Muktedir'e de mektup göndererek yerini terk etmesini istedi. Muktedir tam hilafet merkezinden ayrılmak üzereyken, yakın adamlarından bir kısmı direnmeyi teklif etti. Cesaretlenen Muktedir, taraftarlarını toplayarak Râzî'ye karşı koydu. Sonuçta Râzî yenilerek Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı. Tekrar halife ilân edilen Muktedir, İbnü'l-Furat el-Âkûlî'yi vezir, Mûnis el-Muzaffer'i de emniyet âmiri tayin ederek Bağdat'ta düzeni sağlamaya çalıştı.

Muktedir döneminde Deylem ve Taberistan, Hz. Ali evladıyla taraftarlarının faaliyetlerine sahne oldu. Zeydîler'den Hasan el-Utrûş, bu bölgede hükümdarlığını ilân edip biat aldı (301/914). Karmatîler 311/923'te Basra'yı istila ederek birçok kişiyi öldürdüler. Bundan bir sene sonra Mekke'den dönen bir hac kafilesini yağmalayıp hacıları kılıçtan geçirdiler. 316/928 yılında Rahbe'yi aldıktan sonra, Karkîsiyâ ve Rakka'ya yürüyen Karmatîler, 8 Zilhicce 317 (12 Ocak 930) tarihinde Kâbe'ye baskın düzenleyip binlerce hacıyı öldürdükten sonra Hacerü'l-Esved'i yerinden söküp Hacer şehrine götürdüler. Hacerü'l-Esved 339/950-1 yılına kadar Karmatîler'in elinde kaldı.

317/929 yılında Bağdat'ta Muktedir'i hilafetten uzaklaştırmak için bir isyan daha başladı. Kâhir Billâh halife ilân edildi. Ancak, Kâhir asi komutanların isteklerini karşılamayınca, bundan iki gün sonra Muktedir tekrar göreve getirildi. 318/930 yılında Muktedir'in kendisini görevden alıp yerine Harun b. Garîb'i getireceğini öğrenen emniyet âmiri Mûnis el-Muzaffer isyan etti. Musul'u ele geçiren Mûnis, Bağdat üzerine yürüdü. Halifeye bağlı kuvvetlerle Mûnis'in ordusu Şemmâsiye'de karşı karşıya geldiler. Daha savaşın başında halifenin orduları bozguna uğradı. Muktedir de Mağribli ve Berberî askerler tarafından öldürüldü (27 Şevval 320/31 Ekim 932).

Uzun bir süre tahtta kalan Muktedir, birçok vezir değiştirmiştir. Bu dönemde devlet hazinesinin gelir kaynakları azalırken sarayın masrafları artmıştır. Şî-Fatımîler ve Hamdânîler bu dönemde bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Gerek hazinenin boşalmasından, gerekse yönetimdeki huzursuzluklardan dolayı, bu dönemde Bağdat'ta ciddi karışıklıklar meydana gelmiştir. Vezir Ali b. İsa'nın hazine gelirlerini

attırmak için başlattığı bağış kampanyasına Hanbelîler karşı çıkmışlardır.³⁰ Yine bu dönemde vefat eden büyük âlim Taberî'nin, Hanbelîlerin korkusundan merasim düzenlenmeden gece vakti evinde defnedilmesi ve *Makâm-ı Mahmûd* ayetinin tefsiri nedeniyle çatışmaların çıkışı, bu dönemde hilafet yönetiminin ve Bağdat şehrinin içinde bulunduğu zor durumu yansıtan iki önemli olaydır.³¹

Muktedir'in öldürülmesinden sonra, Kâhir Billâh (320/932-322/934) yeniden halife ilân edildi (27 Şevval 320/31 Ekim 932). Kâhir, İbn Mukle'yi kendisine vezir tayin etti. Kâhir iktidara gelir gelmez, kendisini komploların içinde buldu. Bundan kurtulmak için, ordudaki ayrılıklardan yararlanmak istedi. İzlediği bu yanlış siyasetin sonucunda, başta veziri İbn Mukle ve Hâcib Ali b. Yelbak olmak üzere önemli devlet ricali ve komutanlarla Kâhir'in arası açıldı. Başta Ali b. Yelbak olmak üzere birçok muhalifini yakalatıp öldürttüyse de, bütün aramalara rağmen İbn Mukle'yi bulamadı. İbn Mukle, Sâciyye ve Hucriyye denilen birliklerle hilafet sarayını kuşattı. Ayaklanmayı haber alıp kaçmaya çalışan Kâhir, yakalanarak hapsedildi (6 Cemaziyevvel 322/24 Nisan 934). Kâhir'in yerine geçen Râzî Billâh'ın da emriyle, gözlerine mil çekildi. Böylece Kâhir gözlerine mil çekilen ilk Abbasî halifesi de oluyordu. Bu olay, aynı zamanda halifenin otoritesinin ve saygınlığının kalmadığını göstermesi açısından önemli sayılmalıdır. Bu olaydan sonra Kâhir, 3 Cemaziyevvel 339/18 Ekim 950'de ölünceye kadar hapiste kaldı.

Halifelerin tamamen bürokratların kuklaları haline geldiği bu dönemde, Abbâsî Devleti başta Horasan ve Fas bölgesi olmak üzere bazı eyaletlerde hakimiyetini

³⁰ Muktedir'in vezirlerinden Ali b. İsa, Abbasî Devleti'ni içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıdan kurtarmak için yeni bir uygulamaya imza atmıştır. Ali b. İsa, bir vakıf kurup Bağdat'ın içinden ve dışından bazı mülkleri dini maksatla bağış olarak kabul etmiştir. Bu bağışlar, devlet hazinesine aktarılabildiği gibi; şahıs veya ailelere yardım olarak da kullanılabilirdi. Bu yenilik, hem Hanbelîlerin hem de Bağdat'taki bazı muhafazakâr kesimlerin hoşuna gitmemiştir. Konuyla ilgili bkz.: Yıldız, *a.g.e.*, III, 301-2.

³¹ Muktedir dönemi için bkz.: Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Kısmün Min Ahbâri'l-Muktedir Billâh el-'Abbâsî Ev Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye Min Seneti 295 ilâ Seneti 315 Hicriyye Min Kitâbi'l-'Evrâk*", Bağdat, 1999; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 51-326; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 59-305, 308-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 8-244; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, I, 387-405; Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, I, 267-88; el-Hudârî, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Ümem*, 335-357; Üçok, *İslâm Tarihi*, 109-11; A. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, İstanbul, 2000, 21-2; Yıldız, *a.g.e.*, III, 295-312; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, III, 365-70; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 376; Abdulkerim Özeydin, "Muktedir-Billâh", *DİA*, XXXI, 144-5. Birinci Bölüm'de, Taberî'nin ölümü ve *Makâm-ı Mahmûd* ayetinin tefsirleri nedeniyle çıkan karışıklıklar üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

kaybetmiştir. Şî-Büveyhîler gibi mahalli hanedanlar muhtariyet kazanmıştır. Ayrıca, Bağdat'taki siyasi çekişmelerin yanı sıra Hanbelîler ile Şîler arasında zaman zaman çatışmalar meydana gelmiştir.³² Kâhir, sert politikalarla bu çatışmaları sindirme yoluna gitmiştir. Bunların dışında, kendisi de musiki dinlemeyi sevmesine ve zaman zaman işret meclisleri düzenlemesine rağmen, Kâhir 321/933'te şarap içmeye ağır cezalar getirmiş, musiki dinlemeyi ve şarkıcı cariyelerin yüksek fiyata satılmasını da yasaklamış, bu işleri meslek edinenleri Basra ve Kûfe'ye sürmüştür.³³

Kâhir görevden alındıktan sonra, onun yerine Râzî Billâh (322/934-329/940) getirildi. Râzî, problemlerin üstesinden gelebilmek için mücadele etmiş, merkezî hükümet ile eyaletlerdeki komutanların arasını bulmak için çaba sarf etmiş, görevlerinin dışındaki meselelere karışan komutanlara karşı sert tedbirler almıştır. Bu dönemde, eyaletler de Bağdat'la olan ilişkilerini gevşetmeye başladılar. Râzî, *Emirü'l-Ümerâ* müessesesini kurarak yeni bir uygulamaya imza atmıştır. *Emirü'l-Ümerâ*, devletin idarî, askerî ve malî işlerinden sorumluydu. Bu konularda halifeye danışmadan karar alma yetkisine sahipti. Hutbelerde, halifenin isminden sonra onun ismi zikrediliyordu. Râzî, bu uygulamayla merkezî hükümetin yapamayacağı bazı uygulamaları yapmayı hedefliyordu. halife Râzî 329/940'ta öldü.³⁴

Râzî ölünce yerine kardeşi Müttakî (329/940-333/944) getirildi (20 Rebiülevvel 329/23 Aralık 940). Emirü'l-Ümerâ Beckem et-Türkî'nin bir av sırasında öldürülmesi ve emrindeki Deylemlî askerlerin Türklerle ihtilafa düşüp Berîdîler'e katılmaları Müttakî'yi zor durumda bıraktı. Bu dönem iktidar çekişmeleriyle sürdü. Nihayet Türk komutan Tüzün'ün oyununa gelen Müttakî, yeni halife adayı Müstekfî

³² Söz konusu çatışmaların bazılarını Birinci Bölüm'de ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

³³ Kâhir dönemi için bkz.: İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 327-70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 305-35, XIV, 82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 244-82; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 406-10; Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, I, 289-92; el-Hudarî, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Ümem*, 357-60; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 376; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kâhir-Billâh" *DİA*, XXIV, 172-3. Ayrıca bkz.: Üçok, *İslâm Tarihi*, 117-8; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 22-3; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 312-3; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, III, 370-3.

³⁴ Râzî dönemi için bkz.: Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh Ev Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye Min Seneti 322 ilâ Seneti 333 Hicriyye*, Beyrut, 1403/1983, 1-185; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, V, 371-485, VI, 5-29; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 335-403, XIV, 17; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 282-368; Ebû'l-Fidâ', *a.g.e.*, I, 411-20; Zehebî, *a.g.e.*, I, 292-300; el-Hudarî, *a.g.e.*, 360-7; Mez, *a.g.e.*, 23; Yıldız, *a.g.e.*, III, 313-26; el-Hâşimî, *a.g.e.*, 377.

lehine görevden çekilmeyince gözlerine mil çekildi. Müstekfî de halife ilân edildi (3 Safer 333/25 Eylül 944). Görevden alındıktan sonra yirmi beş yıl hapiste yatan Müttakî 357/968'de vefat etti.

Müttaki döneminde Şîfler lehine bazı gelişmeler olmuştur. Halife Muktedir zamanında yıkılan Şîf Berâsâ Camii,³⁵ Râzî döneminde Emirü'l-Ümerâ Beckem tarafından tekrar inşa edilmiştir. Müttakî halife olduktan bir süre sonra da hizmete açılmıştır. Ayrıca Hanbelîlerin faaliyetlerine sınırlandırma getirilmiş, Berâsâ Camii'ni yeniden yıkmaya ve Şîf mahallesine saldırma girişimlerine engel olunmuştur.³⁶

Bundan sonra, 334/945 yılında Büveyhiler Bağdat'ı işgal edince, halife Müstekfî mecburen Büveyhî emiri Ahmed'i Emirü'l-Ümerâ tayin ederek ona Müüzüdevle ünvanını verdi. 5/11. asrın ortalarında Büveyhî hâkimiyeti sona erince, Türk asıllı Büveyhî komutanı Arslan Besâsirî, Bağdat'ta idareyi ele geçirerek Fatımîler adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey Bağdat'a girerek Abbâsi hükümdarını Şîflerin elinden kurtardı ve o sırada halife olan Kâim Biemrillâh'a büyük saygı gösterdi. Nihayet Moğol hükümdarı Hülâgu'nun 656/1258 yılında Bağdat'a girmesiyle beş asır hüküm süren Abbasî hilafeti sona erdi.³⁷

Mu'tezid (279/892-289/902)'den Müttakî (329/940-333/944)'ye kadar olan dönem, İmam Berbehârî'nin yetiştiği ve fikirlerinin yeşerdiği dönemdir. Araştırma konumuz olan döneme kadarki tarihi gelişmeleri böylece verdikten sonra, şimdi Berbehârî'nin mensubu olduğu ana ekol olan Hanbelî mezhebine ve onun kurucusu Ahmed b. Hanbel'e geçeceğiz.

³⁵ Berâsâ Camii ile ilgili daha geniş bilgi için Birinci Bölüm'e bakılabilir.

³⁶ Müttakî dönemi için bkz.: Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh Ev Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye Min Seneti 322 ilâ Seneti 333 Hicriyye*, Beyrut, 1403/1983, 186-285; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 32-101; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 3-40, 190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 368-419; Ebû'l-Fîdâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 421-6; Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, I, 300-4; el-Hudârî, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Ümem*, 368-71; el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 379-80; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 23-4; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 314; Ahmet Güner, "Müttakî-Lillâh" *DİA*, XXXII, 223-4.

³⁷ Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, III, 740-72; Yıldız, *a.g.e.*, III, 327-9; amlf., "Abbâsîler" I, 36-8.

2. AHMED B. HANBEL (164/780-241/855)

2.1. Hayatı

Dört büyük mezhepten biri olan Hanbelî Mezhebi'nin kurucusudur. Asıl adı, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. İdris b. Abdullah eş-Şeybânî el-Mervezî el-Bağdâdî'dir.³⁸ Dedesi Hanbel, Emeviler'in Serahs valisi ve Abbasî davetçilerinden biriydi.³⁹ Babası Muhammed ise Merv askerlerindendi ve otuz yaşlarından dayken vefat etmişti.⁴⁰ 164/780 yılı Rebiülevvel veya Rebiülahir ayında Bağdat'ta doğdu. Annesi ona hamileyken, Merv'den Bağdat'a göç etmişti.⁴¹

Ahmed b. Hanbel, daha çocuk sayılacak bir yaşta ilim tahsiline başlamıştır. Aslında ortam da buna müsaitti. Çünkü o dönemde Bağdat, ilmin ve âlimlerin merkeziydi. Kur'an'ı hıfzetti, Arapça öğrendi.⁴² On beş yaşına geldiğinde (179/795) ha-

³⁸ Ebû'l-Fazl Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Riyâd, 1415/1995, 29-30; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Asfiyâ'*, Beyrut, 1409/1988, IX,162; Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, y.y., t.y., IV, 412-3; Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Riyad, 1425/2005, I, 8; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 286; Şemseddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, Beyrut, 1402/1982, XI, 177-9; Ebû'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-'Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed fi Terâcimi Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, Beyrut, 1403/1983, I, 52-3; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, Beyrut&Dımaşk, 1406/1986, 39; C.Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th centuries C.E.*, Leiden&New York&Köln, 1997, 27; Beşşâr 'Avvâd, "Ahmed b. Hanbel", *Mevsû'âti'l-Hadâreti'l-İslâmîyye*, Müessesetu Âli'l-Beyt, Amman, 1993, 349. Bağdâdî'ye göre, Ahmed b. Hanbel'in Şeybânî olduğuna dair rivayet hatalıdır. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Salih de, babasının bazı kitaplarında nisbesinin, İbn Mazin b. Şeybân b. Zehl b. Sa'lebe olarak geçtiğini rivayet eder. Konuyla ilgili bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 413; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 162; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 39.

³⁹ Bağdâdî, *a.g.e.*, IV, 415; Zehebî, *a.g.e.*, XI, 184; M. Ebu Zehra, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, İstanbul, 1976, 364; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *a.g.e.*, 40; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fi Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, Beyrut&Dımaşk, 1411/1990, 11; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m." 349-50.

⁴⁰ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 29-30; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX,162; Bağdâdî, *a.g.e.*, IV, 415; Zehebî, *a.g.e.*, XI,179; Ebu Zehra, *a.g.e.*, 364; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *a.g.e.*, 40; Ahmed Bekir Mahmûd, *a.g.e.*, 11; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 350.

⁴¹ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, 29-30; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *a.g.e.*, IX,162,3; Bağdâdî, *a.g.e.*, IV, 412-3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 286; Zehebî, *a.g.e.*, 179; 'Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 53-4; Ebu Zehra, *a.g.e.*,364; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *a.g.e.*, 39; Ahmed Bekir Mahmûd, *a.g.e.*, 11; Melchert, Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 53-4; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 350.

⁴² Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, 31; Ebu Zehra, *a.g.e.*, 364; W.M. Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, trc.: Abdulaziz Abdulhak, Dâru'l-Hilâl, 49; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 350.

dis öğrenmeye başlandı. İlk olarak, İmam Ebû Yusuf'tan hadis rivayet etti. Daha sonra, Bağdat muhaddislerinden Hüseyim b. Beşîr'e yöneldi, Hüseyim'in vefatına kadar (183/799) ondan ders aldı. Bu yüzden Hüseyim onun ilk hocası addedilir.⁴³

Hüseyim b. Beşîr'in ölümünden sonra, Ahmed b. Hanbel hadis rivayeti için seferlere (*rihle*) çıkmaya başlar. 186/802'de Basra'ya; daha sonraki sene Hicaz'a gitmiş, burada Süfyan b. Uyeyne'den (ö.198/813) hadis almıştır. Ayrıca burada ilk defa İmam Şafîî ile karşılaşmış, daha sonra da, İmam Şafîî'nin Bağdat'ta bulunduğu süre içerisinde, birçok defa görüşmüşlerdir. Ardından bu seferler, Basra, Kufe, Mekte, Medine, Şam, Cezire şeklinde devam etmiş ve buralarda birçok âlimle karşılaşmıştır. Abdurrezzak b. Hemmâm'dan (ö. 211/826) hadis rivayet etmek için, 199/814'te arkadaşı Yahya b. Ma'în'le (ö. 233/847-8) beraber Yemen'e yaya olarak gitmiş ve burada iki seneye⁴⁴ yakın bir süre kalmıştır.⁴⁵ Yemen'deyken aynı zamanda, Zührî ve İbnü'l-Müseyyeb tarikinden gelmiş daha önce bilmediği birçok hadisi de öğrenmiştir.⁴⁶ Ahmed b. Hanbel'in hocalarının sayısı 280'i geçmektedir.⁴⁷

Hicri 200/800'lü yılların başında Ahmed b. Hanbel, *Müsned*'inin tasnifine, hadis rivayetine ve fetva vermeye başladı. Sabahları evinde, ikindiden sonra da mescidde hadis rivayet eder ve fetva verirdi. Bu durum 218/833'te Me'mûn'un *mihneyi* ilân etmesine kadar devam etti.⁴⁸ Bu dönemde Ahmed b. Hanbel'in etrafında beş yüzü bizzat hadis yazan yaklaşık beş bin kişi bulunmaktaydı. Bunların arasında,

⁴³ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, 31; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 163; Patton, *a.g.e.*, 49-50; H H. Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, İstanbul, 1999, 130; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 116; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 350.

⁴⁴ Beşşâr 'Avvâd, onun Yemen'de on ay kaldığını söylemektedir. Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 350.

⁴⁵ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 31-3; Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, IV, 412-3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 286; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI,183-4; Ebu Zehra, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, 367; Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, 50-8; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 350.

⁴⁶ Ebu Zehra, *a.g.e.*, 367.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI,181; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 116-7; Beşşâr 'Avvâd, "Ahmed b. Hanbel", 350; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 75. Ahmed b. Hanbel'in hocalarının ve talebelerinin bir kısmının isimleri için bkz.: Bağdâdî, IV, 412-13; Patton, 50-1; Zehebî, XI, 180-3.

⁴⁸ Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 350; Kandemir, "a.g.m.", 79.

Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Yahya b. Ma'în (ö. 233/847-8), Ali b. el-Medînî (ö. 234/849) ve kendi oğulları Salih ve Abdullah'da bulunmaktaydı.⁴⁹

Bütün hayatını hadis ilmine adayan Ahmed b. Hanbel'in şahsi ve ilmi hayatında *mihne* olayı bir dönüm noktası olmuştur. 204/819 yılında kendisine danışman olarak Kâdı Ahmed b. Ebî Duâd'ı (ö. 240/854) tayin eden Abbasî Halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) etrafında Mutezilî âlimler toplandı. 212/827 senesine gelindiğinde, özellikle Ahmed b. Ebi Duâd ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin de etkisiyle, Me'mûn, Mutezile'nin Kur'an'ın mahluk olduğu (*halku'l-Kur'an*) fikrini devletin resmi akidesi olarak kabul etti ve bütün âlimleri bu fikri kabul etmeye zorladı (218/833). Bu arada birçok âlim zorlamalara dayanamayıp bu fikri kabul etmek zorunda kaldı. Ancak çeşitli sorgu ve işkencelere rağmen söz konusu iddiayı kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh zincire bağlı olarak Tarsus'a Me'mûn'un huzuruna götürülmüş, fakat onlar yoldayken Me'mûn'un ölüm haberi gelince Bağdat'a geri dönmüşlerdi. Muhammed b. Nuh, işkencelere dayanamayıp yolda vefat etmişti. Ahmed b. Hanbel de, Yâsiriye, Dâru'l-Umâre ve Dâru'l-Mevsilî'de hapsedilmiştir. Mu'tasım'ın hilafeti sırasında da hapis hayatı devam eden Ahmed b. Hanbel, iki yıl dört ay süren zindan hayatından sonra, hadis derslerini vermekten men' edilmişti. *Halku'l-Kur'an* meselesi, Vâsık döneminde okullarda resmi program içine alındı. Ahmed b. Hanbel ise köşesine çekilerek münzevi bir hayatı tercih etti.⁵⁰

Mütevekkil döneminde (232/847-247/861) *mihne* meselesi sona ermiştir. Halife, Sünniliğe eski itibarını kazandırmaya çalışmıştır. Bunun üzerine, eğitim ve öğretim faaliyetlerine tekrar başlayan Ahmed b. Hanbel, Mütevekkil'in kendisine yaptığı ihسانların hiç birine iltifat etmemiş ve yönetimden olabildiğince uzak durmaya ça-

⁴⁹ Kandemir, "a.g.m.", 75-6; F. Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, Ankara, 2002, 38.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VI, 423-7; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 242-3; Ebu Zehra, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, 377-80; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 17; Koca, *a.g.e.*, 38-9; Beşşâr 'Avvâd, "Ahmed b. Hanbel", 350-1; Kandemir, "a.g.m.", 76. Mihne hakkına daha geniş bilgi için bkz.: Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 48-75; Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 204-17; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fî Bağdâd*, 67-104; 'Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 24-30, 81-95; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 115-57.

lišmiştir. Bu ihsanları aldıkları için oğullarına güvenmiş ve bundan sonra da onların yemeğini yememiştir.⁵¹

Son günlerinde iyice halsiz düşen Ahmed b. Hanbel'e, halife özel bir doktor göndermiş, ancak doktor, onun bedenlen rahatsız olmadığını, az yemek yiyip çok ibadet yaptığından halsiz düştüğünü söylemiştir.⁵²

Ahmed b. Hanbel, 12 Rebiülevvel veya Rebiülahir⁵³ 241/855 Cuma günü 77 yaşındayken Bağdat'ta vefat etti. Cenazesine sekiz yüz bin erkek ve altmış bin kadının katıldığı rivayet edilir. Ahmed b. Hanbel, Bağdat'ın batısındaki Şehitler Kabristanı'na (*Makberü's-Şühedâ*) defnedildi.⁵⁴ Daha sonra, kabri bir ziyaretgâh haline geldi ve koruma altına alındı. 574/1176 yılında Halife Müsta'dî, üzerine “*bu –Allah kendisine rahmet etsin- sünnet'in tâcı, ümmetin biriciği, yüksek himmetli, âlim, âbid, fakîh, zâhîd, İmam Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî'nin kabridir*” yazısı ve vefat tarihi, etrafına da Ayetü'l-Kürsî yazılı olan bir kitâbe dikti. Ancak 8/14. asırda Dicle'nin taşması sonucu, içinde Ahmed b. Hanbel'in kabrinin de bulunduğu bu kabristan ortadan kayboldu.⁵⁵

2.2. Kişiliği ve Hakkında Söylenenler

Ahmed b. Hanbel, hayatı boyunca Kur'an ve Sünnet'in yolundan ayrılmamış, hayatını Hz. Peygamber ve ashabının sözlerini toplayıp bir araya getirmeye adanmış, birçok iyi hasletıyla temayüz etmiş bir şahsiyettir. Nitekim Rebi' b. Süleyman; İmam

⁵¹ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 92-3; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 23-6; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 288; Zehebî, *a.g.e.*, XI, 269-71; 'Uleymî, *a.g.e.*, 24-5, 59-60; Ebu Zehra, *a.g.e.*, 393-4; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fî Bağdâd*, 51; M.A. Büyükkara, *İmâmiyye Şîası'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler (Şeyh Müfîd Ve Şeyh Bahâî'nin Takvimleri)*, Çanakkale, 1999, 72; Koca, *a.g.e.*, 39; Beşşâr 'Avvâd, “a.g.m.”, 351; Kandemir, “a.g.m.”, 76.

⁵² Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, 121-3; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, I, 26; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XI, 288; 'Uleymî, *a.g.e.*, 60-1; Kandemir, “a.g.m.”, 76.

⁵³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 422; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, I, 34.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, Ahmed b. Hanbel'in Babü'l-Harb Mezarlığında medfun olduğunu, *Makberü's-Şühedâ*'nın onun kabrinin üst tarafında olduğunu söyler. Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, Bağdat, 1342/1923, 28-9.

⁵⁵ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 162-3; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 421-2; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 16; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 248-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 80; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 335-42; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 39; Beşşâr 'Avvâd, “Ahmed b. Hanbel”, 351; Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 76.

Şafîî'nin, onun hadis, fıkıh, dil, Kur'an, fakr, zühd, Allah'tan korkma ve sünnet konularında önder olduğuna dair sözlerini rivayet eder.⁵⁶ Yine İmam Şafîî, Bağdat'tan ayrılırken Ahmed b. Hanbel'den daha zâhid, daha çok Allah'tan korkan ve daha çok âlim kimsenin bu şehirde bulunmadığını söyler.⁵⁷

Geçimini babasından kalma dokuma tezgâhının kirasıyla sağlar, bunlar yetmediği zamanlarda da, bazen ücretle kitap istinsah eder, bazen uçkur (kemer) dokur, bazen de karısının dokuduğu kumaşları satardı. Nitekim Abdurrezzak b. Hemmâm'dan hadis almak için Yemen'e gittiği sırada yolda ücretle kervandaki develere bakmıştır. Yemen'e vardığında da, Abdurrezzak b. Hemmâm ona yardım etme teklifinde bulunmuş, ancak Ahmed b. Hanbel bunu kabul etmemiştir.⁵⁸

Ahmed b. Hanbel'in gerek ününün yayılmasında, gerekse bazı fikirlerinin oluşmasında ve gözettiği birtakım kriterlerde *mihne* olayının etkisi önemli yer tutar. Öyle ki, bu olay, Ahmed b. Hanbel'in *cerh* ve *ta'dil* ilminde, hadis ricalinin güvenilir sayılıp sayılmayacağı konusunda ona mikyas oluşturmuştur. Nitekim, zayıf bir ravi sayılmasına rağmen, Muhammed b. Hamîd er-Râzî'nin rivayetlerini kabul etmiş; Mutezile'nin baskılarına dayanamayarak *mihne*de onlara müsbet cevap veren Yahya b. Ma'în (ö. 233/844), Muhammed b. Alâ el Hadramî gibi güvenilir ravilerden hadis almayı hoş karşılamamıştır. Ebû Zur'a şöyle demektedir: “*Ahmed b. Hanbel'in hayırla anıldığını, Yahya b. Ma'în ve Ebû Heyseme'den daha önde tutulduğunu görürdüm. Ancak mihnedен sonra bu durum her yerde yayıldı.*” Yine Ali b. el-Medinî; “*Allah, bu dini ridde gününde Ebû Bekir Sıddık'la, mihne gününde de Ahmed b. Hanbel ile ayakta tuttu.*” demek suretiyle bu olayın önemine değinmiştir.⁵⁹

⁵⁶ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, I, 10-31; 'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed*, 55; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 49-50.

⁵⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 419; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 40; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 45; Beşşâr 'Avvâd, “Ahmed b. Hanbel”, 351-2; Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 77.

⁵⁸ 'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed*, 54-5; Ebu Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, 388-90; Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, 54-7; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 42-3; Kandemir, “a.g.m.”, 77.

⁵⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 418; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 28; Beşşâr 'Avvâd, “Ahmed b. Hanbel”, 352-3; Kandemir, “a.g.m.”, 77.

2.3. Eserleri

Ahmed b. Hanbel'e birçok eser isnat edilmektedir. Ancak *Müsned*'inin dışın-
da hiçbir eseri bizzat kendisi tarafından kaleme alınmamıştır. Hatta o, kendi sözleri-
nin yazılmasına dahi izin vermemiştir. Bu nedenle onun eserleri, başta oğlu Abdullah
olmak üzere, diğer oğlu Salih ve talebeleri tarafından ölümünden sonra yazılmıştır.⁶⁰

El-Müsned, Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği hadislerin bir koleksiyonu ma-
hiyetindedir. Ahmed b. Hanbel bu kitabıyla meşhur olmuştur. İki yüz seksen üç
raviden rivayet ettiği yedi yüz bin hadisin arasından seçilen yaklaşık otuz bin hadise,
oğlu Abdullah ve talebesi Ebû Bekir el-Katî'i'nin de bir takım ilaveleriyle oluşan bu
eser, hacimli hadis külliyatlarından birisidir.

Eserdeki hadisler, fıkhıdaki konularına göre değil; hadisin ilk ravisine (sahabi)
göre düzenlenmiştir. Bu bağlamda; İslâm'a giriş sıraları göz önünde bulundurularak,
başta Dört Halife olmak üzere, Aşere-i Mübeşşere, Ehl-i Beyt, *müksirûn* (İbn Abbâs,
İbn Mes'ûd, İbn Ömer ve İbn Amr b. el-Âs), Mekkeli, Medineli, Suriyeli, Kufeli,
Basralı diğer ashâb ile, Ensâr ve en son da kadın sahabilerin rivayetleri sıralanarak
kitap düzenlenmiştir.⁶¹ *El-Müsned*'de sahih hadisler olduğu gibi; hasen, zayıf ve bol-
ca da mükerrer hadis bulunmaktadır. Çünkü Ahmed b. Hanbel, doğru sözlülüğü ve
dindarlığı herkesçe bilinen ve kabul edilen kimselerden hadis rivayet etmeyi prensip
edinmiştir. Bu nedenle eserde mevzu hadis bulunmadığı ileri sürülmüştür.⁶²

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* dışında, oğulları Abdullah, Salih ve diğer ta-
lebeleri tarafından kaleme alınan ve kendisine nisbet edilen birçok eseri bulunmakta-

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 327-8; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 48-9, 125; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 353-4; Kandemir, "a.g.m.", 77.

⁶¹ Ebu Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, 411-3; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 131; Ko-
ca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 218; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 354-5;
Kandemir, "a.g.m.", 77-8.

⁶² 'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed*, 67; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*,
125-7, 131-2; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 355; Kandemir, "a.g.m.", 77-8. İbnü'l-Cevzî el-Müsned'de
otuz sekiz mevzû hadisin olduğunu söylemiş, ancak İbn Hacer el-Askalânî bu iddiayı çürütmek
amacıyla *el-Kavlî'l-Müsedded fi-Zebbi 'ani'l-Müsnedi Ahmed* adlı eserini kaleme almıştır. (söz
konusu kitap: Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer El-'Askalânî, *el-Kavlî'l-Müsedded
fi-Zebbi 'ani'l-Müsned li'l-İmam Ahmed*, 'Âlemü'l-Kutub, Beyrut, 1404/1984. 149 sayfa) Yine
Beşşâr 'Avvâd ve diğer bazı müellifler, *Müsned*'de mevzuya yakın az sayıda hadisin bulunduğunu
söylemiştir. Bununla ilgili bkz.: Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 131-
2; Kandemir, "a.g.m.", 77; Beşşâr 'Avvâd, "a.g.m.", 355.

dır. Bunların başlıcaları şunlardır: *Kitâbü's-Sünne*, *Kitâbü'z-Zühhd*, *Kitâbü'l-Verâ'*, *Kitâbü'l-Îlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, *Kitâbu Fezâili's-Sahâbe*, *el-Mesâil*, *Kitâbü's-Salât*, *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*,⁶³ *el-'Akâde*, *Kitâbu Ehli'l-Milel ve'r-Ridde ve'z-Zenâdika ve Târîki's-Salât ve'l-Ferâiz ve Nahvi Zâlik*, *Cevâbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel 'an Suâl fî-Halki'l-Kur'an*, *Kitâbü'l-İrcâ'*, *Kitâbü'l-Îmân*, *Mesâilü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, *Kitâbü'l-Vukûf ve'l-Vesâyâ*, *Kitâbu Fezâili 'Alî*, *Kitâbü't-Teraccül ve Bâbu Ahkâmi'n-Nisâ'*.⁶⁴

3. HANBELÎ MEZHEBİ

Hanbelî mezhebi, temel fikir ve prensiplerini kurucusu Ahmed b. Hanbel'in fıkıh, kelâm, hadis ve ahlâka dair görüşlerine dayandıran ve Sünnî İslâm dünyasında günümüze kadar yaşayan dört büyük mezhepten biridir. Bu mezhep, gerek imamının yaşadığı dönem bakımından, gerekse mezhepleşme süreci bakımından Hanefî, Malîkî ve Şafîî mezheplerinden sonra ortaya çıkmıştır.

Hanbelî mezhebinin doğuş ve kuruluşunu, gerek 2/8. ve 3/9. yüzyıllarda Hicaz ve Irak bölgelerinde görülen fikir hareketlerinden, fikhî gelişme ve ekolleşmelerden, bu arada gündeme gelen re'y, hadis ve kelâm tartışmalarından; gerekse Ahmed b. Hanbel'in hayat hikâyesinden ve fikrî mücadelelerinden ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Abbasîlerin 132/750 yılında idareyi ele geçirmelerinden, Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı 200/800'lü yıllara kadar geçen süre içerisinde, fikhî faaliyetlerde büyük gelişmeler olmuş, bu süre zarfında çevre ve muhit farklılığından ortaya çıkan Hicaz ve Irak ekolleri, hüküm çıkarmada re'y ve hadise verilecek yer ve değer konusunda birbirinden ayrılarak metodolojik bir farklılaşma oluşturmuşlardır. Bu farklılaşmada Iraklılar re'yciliği (*ehli re'y*); Hicazlılar ise eser veya hadisçiliği (*ehl-i eser*, *ehl-i hadis*) temsil ediyorlardı. Ehl-i re'y'in liderliğini Ebû Hanîfe, Ehl-i Hadis'in liderliğini de Mâlik b. Enes yapıyordu. Irak bölgesindeki re'y hareketi ve

⁶³ Ali Sami en-Neşşâr, *Kitabu'r-Red 'ala'z-Zenadika ve'l-Cehmiyye*'nin Ahmed b. Hanbel'e aidiyetinin şüpheli olduğunu iddia etmektedir. Bu konu ve nedenleri ile ilgili bkz.: A.S. en-Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Kahire, 1977, I, 247-51.

⁶⁴ Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 119; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm*, 13-6; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 219-20; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 78-9.

kelâmî akımlar, aynı bölgede hadis merkezli muhafazakâr bir anlayışın da ortaya çıkması ve güçlenmesi için zemin hazırlamıştır.⁶⁵

Daha önce Ahmed b. Hanbel'in hayatını anlatırken de değindiğimiz üzere, Ahmed b. Hanbel'in daha çocuk sayılabilecek yaştan itibaren almaya başladığı ilmî formasyonun yanısıra, özellikle *mihneye* karşı sergilediği dik duruş, ardından halife Mütevekkil'in hilafeti döneminde (232/847-247/861) halifenin hediye ve ihsanlarına karşı müstağni tavrı, haklı olarak büyük bir şöhret kazanmasını sağlamıştır. Bunun sonucu olarak, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden talebeler, onun ilim halkasına katılmak üzere Bağdat'a gelmiş, böylece daha hayattayken talebeleri vasıtasıyla görüş ve fetvaları İslâm dünyasının çeşitli yerlerine yayılmıştı. Nitekim daha İbn Hanbel otuz dört yaşındayken, 198/814 yılında Yemen'e Abdurrezzak b. Hemmâm'ın (ö. 211/826) yanına hadis öğrenmeğe giderken tanıştığı Muhannâ b. Yahya eş-Şâmî (ö. 248/862) onu üstad edinmişti. Bundan yaklaşık yedi yıl önce de, Abdulmelik el-Meymûnî (ö. 247/861) kendisinin Ahmed b. Hanbel'in bir öğrencisi sayılacağını kanıtlamıştı. Her ikisi de Suriyeli olan bu ilk öğrenciler, Ahmed b. Hanbel ile hoca-talebe ilişkisinin ötesinde bir dostluk kurmuşlardı.⁶⁶ İşte el-Meymûnî ve eş-Şâmî gibi sayıları binlerle ifade edilebilecek talebeler Ahmed b. Hanbel'den gerekli ilmî formasyonu aldıktan sonra memleketlerine dönmüşler, böylece onun ünü İslâm dünyasının birçok yerine yayılmıştı. Sonuçta akaid, hadis ve fıkıhla ilgili tartışmalarda ve yazılan eserlerde Ahmed b. Hanbel'in görüş ve düşüncelerini temsil eden veya savunan kişiler için "*Ashâb-ı Ahmed*" ya da "*Hanâbile*" gibi sıfatlar kullanılmaya başlanmış, bu arada Ahmed b. Hanbel'in çeşitli konulardaki sorulara verdiği cevapları ve fetvaları "*mesâil*" adıyla toplanmıştır. Bu oluşum, daha sonraları akaid ve fıkıhta adına Hanbelî Mezhebi veya Selefîyye denilecek olan yeni bir mezhep ve hareketin temelini oluşturmuştur.⁶⁷

⁶⁵ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 137; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 36, 50; Henry Laoust, "Hanâbila", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 525-6.

⁶⁶ N. Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, London, 2002, 75.

⁶⁷ Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 49; amlf., "Hanbelî Mezhebi", 526.

Ahmed b. Hanbel'in hadis, fıkıh, kelâm ve ahlâk konularıyla ilgili binlerce soruya verdiği cevap, talebeleri tarafından bir araya toplanmıştır. Toplanan bu malzeme, Hanbelî mezhebinin temelini oluşturmuş ve mezhebin metodolojisi de bu cevapların dayandığı temel prensiplerden ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Hurvitz, Hanbelî mezhebini kollektif bir fikrî yapıya benzetir.⁶⁸ Biz bu kollektif yapının tarihini ilk öğrenciler tarafından tedvin edilişi, tarihi süreç içerisinde geçirdiği gelişim devresi ve son olarak da bir devletin resmi ideolojisi olduğu yeni dönem şeklinde üç ana başlık altında inceleyeceğiz.

3.1. Tedvin Dönemi (241/855-334/945)

Hanbelî mezhebinin kuruluşunun tamamlandığı bu dönem, Ahmed b. Hanbel'in 241/855 yılında ölümünden başlayıp Büveyhîler'in 334/945 yılında Bağdat'ı ele geçirmelerine kadar geçen yaklaşık bir asırlık süreyi kapsar. Bu süre içerisinde mezhebin fikrî ve tarihî malzemesi toplanmış, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen bilginler doktrinin bütünlüğünü temin için ortak gayretler sarfetmişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in fikirleri ve doktrinlerinin özel yönleri ile ilgili yapılan bu çalışmalar, henüz tam mezhepçilik gayreti ile yapılmadığından, bu çalışmalarda müelliflerin şahsiyetleri veya onların ilgi alanlarıyla ilgili kuvvetli unsurlar kendini belli etmektedir. Bu bilginler, Hanbelî doktrininin yavaş yavaş sistemleşmesini sağlamakla kalmamışlar, İbn Hanbel'in görüşlerinden farklı olan bazı görüş ve düşüncelerini mezhep külliyatı içinde zikrederek mezhebin hayatiyetinin daha uzun süre devam etmesine katkıda bulunmuşlardır.⁶⁹

İbn Hanbel'in ilk öğrencilerinin de aralarında bulunduğu bu geniş öğrenci grubu, Hanbelî okulunun kurulup yerleşmesine yardımcı oldu. Onların İbn Hanbel ile olan etkileşimleri iki alanda olmuştur: Onlar da diğer öğrencilerin binlercesi gibi, hocalarından hadis dinleyip rivayet etmişlerdir. Fakat bu kalabalıklardan farklı olarak bunlar, Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil* denen fikhî konulardaki ictihadlarını bir araya toplamış ve Ahmed b. Hanbel'in karar verirken göz önünde bulundurduğu kriterleri

⁶⁸ Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, 78; Koca, *a.g.e.*, 52; amlf., "a.g.m.", 526.

⁶⁹ Hurvitz, *a.g.e.*, 78; Koca, *a.g.e.*, 52-3; Laoust, "Hanâbila", 158; Koca., "a.g.m.", 526.

ve izlediği metodu da öğrenmişlerdir. Bunlar, aynı zamanda Hanbelî mezhebinin sonraki neslini eğiten kişiler olacaklardır.⁷⁰

Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil*'ini toplayan bu talebeleri üç gruba ayırabiliriz: (a) Ailesi; (b) İbn Hanbel'in ilmî aktivitelerinde aktif rol oynayan yakın arkadaşları ve (c) çeşitli nedenlerle İbn Hanbel ile yakın ilişkiler kuramamış seçkin öğrencileri.⁷¹

Ahmed b. Hanbel'in iki oğlu onun çalışmalarının günümüze ulaşmasında önemli roller üstlenmişlerdir.⁷² Büyük oğlu Salih (ö. 266/879-80)⁷³, Abbasîler döneminde Tarsus ve İsfahan kadılıklarında bulunmuş, babasından rivayet ettiği eserleri ve *Mesâil*'i Hanbelî doktrininin günümüze ulaşmasında etkili olmuştur.⁷⁴ Küçük oğlu Abdullah (ö. 290/903)⁷⁵ ise, başkalarının sormadığı konuları babasına sorup öğrenme imkânı bulmuş, bu nedenle "üstâd oğlu üstâd" diye anılmıştır.⁷⁶ Abdullah, çeşitli kelâmî ve fikhî konulardaki *Mesâil*'leri olduğu gibi; babasının sağlığında tam olarak tertip ve tasnif edilmeyen *Müsned*'i de bir araya getirip bazı ekler yaptıktan sonra kullanışlı hale getirmiştir. Daha sonra Ebû Bekir el-Kâtî'nin (ö. 368/978-9)⁷⁷ de yaptığı bazı eklerle *Müsned* bugünkü halini almıştır.⁷⁸ Abdullah aynı zamanda babasından *Fezâilü Osman b. Affân, Kitâbü's-Sünne* ve *Müsnedü'l-Ensâr* gibi çeşitli eserleri de rivayet etmiştir.⁷⁹ Ahmed b. Hanbel'in amcaoğlu Hanbel b. İshak da (ö.

⁷⁰ Hurvitz, *a.g.e.*, 78.

⁷¹ Hurvitz, *a.g.e.*, 78.

⁷² Laoust, "Hanâbila", 158.

⁷³ Salih b. Ahmed b. Hanbel ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 462-7.

⁷⁴ Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 20; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 53-4; Laoust, "Hanâbila", 158; Koca, "Ahmed b. Hanbel", 526.

⁷⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ile ilgili bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 5-20.

⁷⁶ Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 55.

⁷⁷ Ebû Bekir el-Kâtî'nin (ö. 368/978-9) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 12-5.

⁷⁸ Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fî Bağdâd*, 125; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 20; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 138-9; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, 78; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 55, 218; Laoust, "Hanâbila", III, 158.

⁷⁹ Koca, *a.g.e.*, 55.

273/886)⁸⁰ fetva mecmuasıyla mezhebin oluşumunda katkıda bulunan diğer bir isimdir.⁸¹

Bunların yanında, Ahmed b. Hanbel'in Merv asıllı talebesi İshak b. Mansûr el-Kesvec'in (ö. 251/868-9),⁸² hocasının çeşitli konulardaki görüş ve fetvalarını topladığı *Mesâil*'i; yeterli fıkıh ve hadis formasyonuna sahip olduktan sonra Ahmed b. Hanbel'in ilim halkasına katılan Ebû Bekir el-Esrem'in (ö. 260 veya 261/874) *Mesâil* mecmuası; yine 205/820-227/842 yılları arasında Ahmed b. Hanbel'in titiz ve devamlı bir öğrencisi olan Abdülmelik el-Meymûnî'nin (ö. 247/887)⁸³ *Mesâil*'i, mezhebin oluşmasına önemli katkılar yapan temel malzemelerdendir.⁸⁴ Ahmed b. Hanbel'in seçkin talebelerinden biri olan Ebû Bekir el-Mervezî (ö. 275/888),⁸⁵ bir taraftan birtakım mutasavvıflarla ve Mutezile mensuplarıyla mücadele ederken, bir taraftan da Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-Verâ'*ını rivayet etmiştir. Yine *es-Sünen*'i Kütüb-ü Sitte arasında yer alan meşhur muhaddis Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 275/889);⁸⁶ ilk büyük muhaddislerden biri olan ve 'Akîde'sinde saf İslâm ve Kur'an inançlarını savunup *kelâmı* eleştiren⁸⁷ Ebû Hatim er-Râzî'nin (ö. 277/890)⁸⁸ ve yaklaşık yirmi yıl Ahmed b. Hanbel'in ders halkasında bulunan İbrahim el-Harbî'nin (ö.

⁸⁰ Hanbel b. İshak (ö. 273/886) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 383-7.

⁸¹ Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 45-6; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 54.

⁸² İshak b. Mansûr el-Kesvec (ö. 251/868-9) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 303-9.

⁸³ Abdülmelik el-Meymûnî (ö. 247/887) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, II, 92-8.

⁸⁴ Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 46; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 141-2; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 54-5; amlf., "Hanbelî Mezhebi", 526.

⁸⁵ Mervezî ile ilgili daha geniş bilgi için Birinci Bölüm'e bakılabilir.

⁸⁶ Ebû Dâvûd es-Sicistânî ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 427-34.

⁸⁷ Laoust, "Hanâbila", 158.

⁸⁸ Ebû Hatim er-Râzî (ö. 277/890) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 270-4.

285/898-9)⁸⁹ *Mesâil* mecmuaları da Ahmed b. Hanbel'in fikhının tanınıp yayılmasında önemli rol oynamıştır.⁹⁰

Hanbelî mezhebinin kuruluşunun gerçekleştiği bu safhada en önemli rolü üstlenen kişi şüphesiz Ebû Bekir el-Mervezî'nin öğrencilerinden biri olan Ebû Bekir el-Hallâl'dir (ö. 311/923-4). Hatta Hallâl'den önce müstakil bir Hanbelî mezhebinin bulunmadığı, topladığı meseleler ve ortaya koyduğu kurullarla Hanbelî mezhebinin gerçek kurucusunun o olduğu ileri sürülebilir. Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in fetva ve görüşlerini klasik fıkıh kitapları sistematığına uygun bir şekilde *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-Îmâm Ahmed* adındaki eserinde toplamıştır. Bu eser Hanbelî tarihinde başta İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) olmak üzere birçok âlimin temel başvuru kaynağı olmuştur. Hallâl, ayrıca *Tabâkâtu Ashâbi Ahmed* adıyla ilk Hanbelî tabakatını da yazarak Ebû'l-Hüseyin Muhammed Ebû Ya'lâ ve İbnü'l-Cevzî gibi daha sonra gelen Hanbelî mezhebi tarihçilerine önderlik yapmıştır.⁹¹ Hallâl'ın *Tabakat'*ı daha sonra Gulâm Hallâl diye bilinen Abdulaziz b. Ca'fer (ö. 363/973-4)⁹² tarafından tamamlanmıştır.⁹³ Melchert'a göre Hallâl, eski Ehl-i Hadis'den daha çok Şafî'ye ve Şafî mezhebine yakındı. Sanki o, bu tutumuyla hukuk anlayışlarını büyük ölçüde benimsediği Şafîler'e karşı, Hanbelîler arasında var olan öfkeyi yatıştırmak ister gibiydi.⁹⁴

Hallâl gibi el-Mervezî'nin diğer bir öğrencisi olan Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî (ö. 329/941), bu çalışmamızda görüleceği üzere, ilmî katkılardan çok mücadeleci karakteriyle Hanbelî mezhebinin tarihinde farklı bir yer edin-

⁸⁹ İbrahim el-Harbî (ö. 285/898-9) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, I, 218-35.

⁹⁰ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 141-2; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 20-1, 47; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 55; Laoust, "Hanâbila", 158; Koca, "Hanbelî Mezhebi", 526.

⁹¹ Ebu Zehra, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, II, 428-9; Laoust, *a.g.e.*, 143; Ahmed Bekir Mahmûd, *a.g.e.*, 44-5, 46; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, 79; Koca, *a.g.e.*, 56; Laoust, "a.g.m.", 158; Koca, "a.g.m.", 527. Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923-4) ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 23-9; Ahmed Bekir Mahmûd, *a.g.e.*, 22; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 137-55.

⁹² Gulâm Hallâl (ö. 363/973-4) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 213-26.

⁹³ Laoust, "Hanâbila", 158.

⁹⁴ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 146-7.

miştir. Şia, Mutezile ve kelamcılara karşı gösterdiği sert muhalefeti ve ateşli vaazlarıyla 309/921-329/941 yılları arasında Bağdat'ın siyasî olaylarında etkili rol oynamıştır. Özellikle 323/935 yılında Hanbelî/Berberhârî Fitnesi diye anılan olayların sorumlusu olduğu gerekçesiyle gündeme gelmiş, hakkında yakalanma emri çıkartılmış, ancak o gizlenmeyi başarmıştır. Başta İbn Batta el-Ukberî olmak üzere, kendi dönemindeki Hanbelîler üzerinde etkili olan Berberhârî'nin mezhep içerisinde görüş ve eylemlerini benimseyenler Berberhârîyye diye anılmıştır.⁹⁵

Hem Ebû Bekir Hallâl hem de Berberhârî, Hanbelî alimlerin üçüncü kuşağının önemli bir bölümünü eğitmişlerdir. Bu yüzden onların hocası olan Mervezî, önemli bir Hanbelî âlimler silsilesi başlatmıştır.⁹⁶ Ancak, Hallâl'ın bazı fikirleri, Ehl-i Hadis'in tepkisini çekmiştir. Çünkü, daha önce verilmiş fetvaları ve hukuki görüşleri sistematik bir biçimde toplayıp talebelere öğretmek, en azından Bağdat Ehl-i Hadis'i arasında ilk defa görülüyordu. Bu da, zaten tutucu kimlikli bu grup için kolaylıkla kabul edilebilecek bir durum değildi. Bu gelişmeler, Hanbelî mezhebi içinde farklı iki ekolün gelişmesine zemin hazırladı. Bunlardan birinin şeyhi, Hallâl; diğerininki ise Berberhârî idi. Bu iki grup, gelenekçi ulema için takip edilebilecek alternatif yolları temsil etmekteydiler. Hallâl ile, Ahmed b. Hanbel'in fikirleri üzerine detaylandırılan fikhî doktrinler bina edilerek gelenekçilik korunurken; Berberhârî ile sanki kamu/halk hayatı koruma altına alınıyor, Hallâl'ın bir araya getirdiği mezhep doktrinlerini pratiğe dönüştürüyordu. Melchert, Berberhârî'nin Hanbelî hukuk tarihinde fazla öne çıkmayışını onun bu alandaki katkılarının önemsiz görülmesine bağlamaktadır.⁹⁷

Bu noktada, İbn Ebî Ya'lâ'nın iki grup Hanbelîden bahsettiği gözden kaçmaz: Bunlardan birinin başında Berberhârî; diğerinin başında ise Hallâl ve öğrencileri bulunmaktadır.⁹⁸ İbn Batta da (ö. 387/997), Berberhârî ve taraftarlarıyla alay eden birine verdiği cevapta üç grup Hanbelîden söz eder: Ona göre Hanbelîlerin bir grubu sofudur. Bunlar, oruç tutar, namaz kılarlar. Diğer grup, hadis yazıp fıkıh öğrenir. Üçüncü

⁹⁵ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için Birinci Bölüm'e bakılabilir.

⁹⁶ Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, 79.

⁹⁷ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 149-51.

⁹⁸ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 150.

grup ise, “alaycılarının tümüne silleyi yapıştırır.”⁹⁹ Muhtemelen İbn Batta'nın sözünü ettiği Hanbelî gruplardan ikincisi Hallâl ve öğrencileri, üçüncü grup ise Berbehârî ve taraftarlarıdır.

Bu dönemde eserleriyle Hanbelî doktrinin oluşumuna en büyük katkıyı yapanlardan biri de, Büveyhîler'in Bağdat'a girmesinden bir süre önce burayı terk ederek Şam'a yerleşen Ebû'l-Kâsım el-Hırakî'dir (ö. 334/946).¹⁰⁰ Mervezî'nin öğrencisi olan Hırakî, ayrıca Ahmed b. Hanbel'in oğulları Salih ve Abdullah'ı da tanıyordu. Hırakî'nin Hanbelî fihhına dair yazdığı en önemli eseri, mezhebin ilk el kitabı niteliğindeki *el-Muhtasar*'ıdır. Öğrencileri arasında, daha sonra mezhebin meşhur âlimlerinden olacak olan Abdülaziz b. Hâris et-Temîmî (ö. 371/981),¹⁰¹ Ebû'l-Hüseyin İbn Sem'ûn (ö. 387/998), İbn Batta (ö. 387/998) ve Ebû Hafs el-Ukberî (ö. 387/997)¹⁰² gibi kişiler bulunmaktadır.¹⁰³

3.2. Gelişme Dönemi

Hanbelî mezhebi, kuruluşunu ve ilk tedvin dönemini tamamladıktan sonra, doktrinin temel eğilimleri berraklaşmış, mezhebin temel metinleri hakkında şerh ve haşiyeler yazılmaya ve bunların eğitim-öğretimiyle ilgili çeşitli kurumlar oluşmaya başlamıştır. Uzun bir süreci kapsayan bu dönemde tarihî ve siyasî olayların da etkisiyle mezhebin gelişimi bazı iniş ve çıkışlar yaşamıştır. Bu nedenle, Hanbelî mezhebinin gelişme dönemini, İslâm tarihinde hüküm sürmüş çeşitli devletlerin tarihi devreleri içerisinde incelemek, mezhebin gelişimini ve siyasal iktidarlarla ilişkilerini yansıtması bakımından daha faydalı olacaktır.¹⁰⁴

⁹⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 76.

¹⁰⁰ Ebû'l-Kâsım el-Hırakî (ö. 334/946) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 147-210.

¹⁰¹ Abdülaziz b. Hâris et-Temîmî (ö. 371/981) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 246-8.

¹⁰² Ebû Hafs el-Ukberî (ö. 387/997) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 291-7.

¹⁰³ Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fi Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 49-50; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 59; Laoust, “Hanâbila”, 159; Koca, “Hanbelî Mezhebi”, 527.

¹⁰⁴ Koca, *a.g.e.*, 59; amlf., “a.g.m.”, 527.

3.2.1. Büveyhîler Devri (334/945-447/1055)

Aslen Mecûsî iken 4/10. yüzyılın başlarında İslâm'ı kabul ederek Şîîliği benimseyen Deylemliler'den Ahmed b. Büveyh'in, çeşitli Fars eyaletlerini işgal ettikten sonra 334/945'te Bağdat'a girmesiyle Abbasî Devleti tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Bundan yaklaşık bir asır sonra, Büveyhî baskılarına dayanamayan Kâim-Biemrillâh (ö. 467/1074), Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'i (ö. 455/1063) davet ederek kendisini kurtarmasını istemiş, bu davetin sonucunda Tuğrul Bey, 447/1055'te Bağdat'a girerek 110 yıllık Büveyhî hakimiyetine son vermiştir.¹⁰⁵

Siyasî olaylar açısından olduğu kadar ilim ve kültür bakımından da hareketli geçen bu dönemde, Hanbelî mezhebi mensuplarının, hem siyasî tavırları nedeniyle diğer mezheplere oranla daha canlı ve güçlü durumda oldukları, hem de mezhep doktrinini geliştirme imkânı buldukları gözlenmektedir. Çünkü, Bağdat'ta Büveyhîler tarafından teşvik edilen İmamî-Şîîliği ile Mısır'da Fatımîler'in desteklediği İsmailî-Şîîliğin gelişmesi karşısında, kurucu imamların sağlığından bu yana Sünnî yapılanmanın şartları ve imkanları konusunda geniş bir tecrübeye sahip olan Hanbelî âlimleri, canlı bir tartışma ortamına girmişlerdi.¹⁰⁶ Cook'un da belirttiği üzere bu dönemde Sünnî-Şîî mücadeleleri şiddetlenmiş, Bağdat adeta olayların merkezi olmuştur. Berbehârî taraftarlarının başrol oynadığı bu Sünnî-Şîî mücadelesi zaman zaman karşılıklı meydan okumalar ve çarpışmalara kadar varmıştır.¹⁰⁷ Bu nedenle, söz konusu dönemde Hanbelîlik fikhî bir mezhep olmanın yanında siyasi bir muhalefet rolünü de üstlenerek hilafetin ve Sünniliğin müdafaası için kurulmuş organizasyonların başında yer almıştı.¹⁰⁸

Dönemin Hanbelî tarihi açısından en önemli yönlerinden biri, birinci neslin başlatmış olduğu Ahmed b. Hanbel'in eser ve görüşlerinin tedvini faaliyetlerine devam edilmesi ve bu uzun kolektif çalışmada bir hayli mesafe alınmış olmasıdır. Bu konudaki en önemli çalışmayı ise, Hallâl'ın öğrencisi Ebû Bekir Abdülaziz b. Ca'fer

¹⁰⁵ Koca, *a.g.e.*, 59-60; amlf., "a.g.m.", 527.

¹⁰⁶ Koca, *a.g.e.*, 60-1; Laoust, "Hanâbila", 159; Koca, "Hanbelî Mezhebi", 527.

¹⁰⁷ M.Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge, 2000, 118.

¹⁰⁸ Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 60-1; Laoust, "Hanâbila", 159; Koca, "Hanbelî Mezhebi", 527.

(ö. 363/974) yapmıştır. Gulâmü'l-Hallâl diye bilinen Abdülaziz, Hallâl ve Hırakî'den sonra mezhebin ilk büyük fakîhlerinden biri addedilir.¹⁰⁹

Bu döneme damgasını vuran kişilerden bir diğeri de, aldığı Hanbelî eğitime ve tasavvufî eğilimine rağmen, kesin olarak herhangi bir mezhebe yerleştirilmesi güç olan Ebû'l-Hüseyn b. Sem'ûn'dur (ö. 387/997).¹¹⁰ Nitekim Laoust onun gerçek bir mutasavvıf olduğunu, Hanbelîlik'le Eş'arîliğin onun mensubiyeti hakkında çekiştiğini söylemektedir.¹¹¹ Bağdat'taki Sünni-Şîî tartışmalarının toplumsal barışı bozması üzerine, Adudüdevle'nin (ö. 372/983) bu olaylardan vaizleri sorumlu tutup vaaz vermelerini yasaklamasına rağmen, İbn Sem'ûn, Adudüdevle'ye kafa tutma pahasına bu emre uymamıştır.¹¹²

İbn Sem'ûn'un çağdaşı ve bu dönemde Bağdat Hanbelîleri'nin önemli isimlerinden diğeri birisi, İbn Batta el-Ukberî'dir (ö. 387/997). Berbehârî'nin öğrencilerinden olmasına rağmen, İbn Batta ne hocası Berbehârî gibi mücadeleci, ne de çağdaşı İbn Sem'ûn gibi parlak bir vaizdir.¹¹³ İbn Batta, *el-İbanetü's-Suğrâ* adlı eserinde selef akidesini savunur, bid'atleri şiddetle reddeder.¹¹⁴

Bu dönemde, sözü edilen alimlerin dışında, Ebû Bekir en-Neccâd (ö. 348/960),¹¹⁵ Ebû Bekir el-Âcûrî (ö. 360/971),¹¹⁶ Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö. 360/971),¹¹⁷ Ebû Abdullah Hasan b. Hâmid (ö. 403/1012-3),¹¹⁸ Kadı

¹⁰⁹ Koca, *a.g.e.*, 62; amlf., "a.g.m.", 527.

¹¹⁰ Laoust, "Hanâbila", 159; Koca, *a.g.e.*, 62.

¹¹¹ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 192; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Târihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 31.

¹¹² Laoust, *a.g.e.*, 192; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 62-3; Laoust, "Hanâbila", 159. İbn Sem'ûn ile ilgili İkinci Bölüm'de daha geniş bilgi verilecektir.

¹¹³ Laoust, *a.g.e.*, 191-2; Koca, *a.g.e.*, 63; Laoust, "a.g.m.", 159; Koca, "Hanbelî Mezhebi", 527.

¹¹⁴ Laoust, *a.g.e.*, 192; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 26; Laoust, "a.g.m.", 159. İbn Batta ile ilgili İkinci Bölüm'de geniş bilgi verileceğinden burada kısaca değinmenin yeterli olduğunu düşünüyoruz.

¹¹⁵ Ebû Bekir en-Neccâd (ö. 348/960) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 15-23; Ahmed Bekir Mahmûd, *a.g.e.*, 23, 32, 46; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 61; Laoust, "a.g.m.", 159.

¹¹⁶ Laoust, "a.g.m.", 159.

¹¹⁷ Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö. 360/971) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 91-5; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 61; Laoust, "a.g.m.", 159.

Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferra' (ö. 458/1066)¹¹⁹ ve İsfahan'dan İbn Mende ailesine mensup Ebû Abdullah b. Mende (ö. 395/1005)¹²⁰ gibi daha birçok alim Hanbelî mezhebine ve mezhebin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

3.2.2. Bağdat Abbasî Halifeliği'nin Son İki Yüzylında Hanbelîler (447/1055-656/1258)

Tarihî bakımdan bu dönem, Tuğrul Bey'in 447/1055'te Büveyhîler'in Bağdat üzerindeki vesayetini kaldırmasından, Hülâgû'nun 656/1258 yılında Halife Müsta'sım-Billâh'ı öldürerek Abbasî hilafetine son vermesine kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Bu dönemde, Abbasî halifeleri dünyevi yetkilerini Selçuklu sultanlarına devretmelerine rağmen, manevî birer otorite olarak halen kendilerine saygı duyulmaya devam edilmiştir. Bu dönemde, başta Batınîlik olmak üzere çeşitli Şîî gruplara karşı mücadele için sağlam bir altyapı oluşturulmuş, Bağdat başta olmak üzere birçok merkezde Nizâmîye Medreseleri kurulmuştur. Bu eğitim faaliyetlerine Zengî Hânedanı ve Eyyûbî Devleti döneminde de devam edilmiştir. Söz konusu medreselerde, akîde alanında, bir yandan Şia ve Mutezile gibi Ehl-i Sünnet dışındaki gruplarla mücadele edilirken, diğer yandan Ehl-i Sünnet içinde, bazı aşırı unsurlar taşıyan Ehl-i Hadis ile Eş'arîlik arasında denge kurulmaya çalışılmıştır. Bu dengenin sonuçları fıkıh sahasına daha kolay yansımış, medreselerde özellikle Sünnî fıkıh mezheplerine ait kitaplar okutulmuştur.

Hanbelî mezhebinin gelişimi açısından altın çağ olarak kabul edilebilecek bu dönemde, Hanbelî âlimlerin akide konusunda mezhebin geleneksel tutumunu devam ettirdikleri, fakat fıkıh ve fıkıh usulü açısından aralarında bazı farklılıkların ortaya çıktığı görülür.¹²¹

¹¹⁸ Koca, *a.g.e.*, 63; Laoust, "a.g.m.", 159; Koca, "Hanbelî Mezhebi", 527.

¹¹⁹ Kadı Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferra' (ö. 458/1066) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 361-427; Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Şihâbüddîn Ahmed İbn Receb el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Beyrut, t.y., 12-3. Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 192; Ahmed Bekir Mahmûd, *Ishâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 28; Koca, *a.g.e.*, 63, 65-6; Laoust, "a.g.m.", 159.

¹²⁰ Ebû Abdullah İbn Mende (ö. 395/1005) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 299-301. Ahmed Bekir Mahmûd, *a.g.e.*, 48; Koca, *a.g.e.*, 64-5; amlf., "Hanbelî Mezhebi", 527-8.

¹²¹ Laoust, "Hanâbila", 159-60; Koca, *a.g.e.*, 66-8; Koca, "a.g.m.", 528.

Bu dönemin Hanbelî fakihlerinden biri, adetâ Berbehârî ve İbn Batta'nın aksiyon anlayışının takipçisi olan Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî'dir (ö. 470/1077-8). Selefleri gibi mütevazî, fakat mücadelecî olan ve bid'atçı olarak kabul ettiği kişilere karşı sertlik gösteren Hâşimî, Selef akîdesinin ve Abbasî otoritesinin yeniden tesisi için faaliyetlerde bulunmuştur.¹²²

Bu dönemde Hanbelî düşüncesini etkileyen en önemli isimlerden bir diğeri de, Kâdiriyye tarikatının kurucusu Şeyh Abdülkadir-i Geylânî'dir (ö. 561/1166).¹²³ Başlangıçta Şafiî iken daha sonra Hanbelî mezhebine geçen Geylânî, bu arada Muhammed b. Müslim ed-Debbâs vasıtasıyla tasavvufa intisap etmiştir.¹²⁴

Bu dönemin en verimli müelliflerinden birisi de, hukukçu, müfessir, muhadis, tarihçi ve vaiz kimliğiyle Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'dir (ö. 597/1200). İbnü'l-Cevzî, bir taraftan kendi dönemindeki siyasî olayları yakından takip ederek siyasî gelişmelerde aktif rol alırken, diğer taraftan Hanbelîliğin gelişmesiyle yakından ilgilmiş, medrese ve camilerde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmiştir.¹²⁵

Hanbelîliğin altın çağı sayılan bu dönemde isimleri zikredilen alimlerin dışında, başta Şam, Dımaşk, Filistin, Harran ve Mısır olmak üzere birçok yerde, sayıları onlarla ifade edilebilecek alim, Hanbelî mezhebinin gelişiminde önemli katkılarda bulunmuşlardır.

3.2.3. Memlûkler Devri (648/1250-922/1517)

Hanbelîlik, özellikle Bahrî Memlûkler (1250–1382) devrinde Suriye ve Filistin gibi merkezlerde bir canlılık göstermiş ve aktif rol üstlenmiştir.

¹²² Laoust, "a.g.m.", 160; Koca, *a.g.e.*, 68-9; amlf., "Hanbelî Mezhebi", 528. İkinci Bölüm'de Ebû Ca'fer el-Hâşimî üzerinde İkinci Bölüm'de durulacağı için burada onun faaliyetleri ve müdahil olduğu olaylar üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacaktır.

¹²³ Şeyh Abdülkadir-i Geylânî (ö. 561/1166) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 290-301.

¹²⁴ Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 75-7; amlf., "Hanbelî Mezhebi", 529.

¹²⁵ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Receb, *a.g.e.*, I, 397-433. Ayrıca bkz.: Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 228; Koca, *a.g.e.*, 77-9; Laoust, "Hanâbila", 161; Koca, "a.g.m.", 529.

Bu dönemin en önemli temsilcisi, Harranlı Benû Teymiyye ailesine mensup olan Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Teymiyye'dir (ö. 728/1328). Harran'da doğan İbn Teymiyye, Moğol işgalinden önce 667/1268-9 yılında henüz altı yaşındayken ailesiyle beraber Şam'a mülteci olarak gelmiştir. Hayatı çeşitli sürgün ve hapis cezalarıyla geçen İbn Teymiyye, ilk olarak, 705/1306 yılında teşbihe sapmakla suçlanarak Kahire Kalesi'nde yaklaşık bir buçuk yıl hapsedilmiştir. Bundan sonraki dönemlerde de birçok kez çeşitli nedenlerle yargılanan ve hapsedilen İbn Teymiyye, son olarak 726/1326'da kabir ziyaretleri ile ilgili görüşleri nedeniyle yargılanarak hapse mahkûm olmuş ve 728/1328'de hapisteyken vefat etmiştir.¹²⁶

Hanbelî mezhebinin hemen hemen bütün büyük imamlarının eserlerini okuyarak doktrin ve literatür hakkında derin bilgiye sahip olan İbn Teymiyye, ayrıca diğer mezheplerin görüşleriyle ilgili hilâf konularına, kelâm fırkalarına, felsefe ve tasavvuf ilminin problemlerine de hâkimdi. İbn Teymiyye'nin kendinden önceki Hanbelî âlimlerden farklı yanlarından biri de bu noktadadır. Çünkü, daha önceki Hanbelî âlimler kelâm kitaplarına bakmayı ve onları okumayı haram addederken,¹²⁷ İbn Teymiyye, gerek ehl-i bid'at, gerekse Ehl-i Sünnet kelâmcılarının, İslâm filozoflarının eserlerini incelemiş ve eserlerinde kendi anlayışına aykırı bulduğu noktaları eleştirmiştir.¹²⁸

İbn Teymiyye'nin göze çarpan en önemli özelliklerinden biri de akılla ilgili nazariyesidir. Akıl, *nass* ve irade onun nazariyesini oluşturan üç temel unsurdur.¹²⁹ Kendinden önceki âlimlerin tersine İbn Teymiyye, akaid konusunda da akla önem vermiştir. Ona göre, sarîh akıl ile sahîh nakil hiçbir zaman çelişmez. Şayet akıl ile nakil arasında bir çelişki söz konusuysa, ya akıl sarîh değil veya nakil sahîh değildir. Vahiy, nüfuz etmeyi bilenler için tabiatı icabı aklîdir.¹³⁰ İbn Teymiyye bu görüşüyle

¹²⁶ Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Teymiyye (ö. 728/1328) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Receb, *a.g.e.*, II, 387-430; Laoust, *a.g.e.*, 283-7; Ahmed Bekir Mahmûd, *Ishâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 67-1; Koca, *a.g.e.*, 90-2; Laoust, "a.g.m.", 160; Koca, "a.g.m.", 530.

¹²⁷ B.Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul, t.y., 117.

¹²⁸ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 287; Topaloğlu, *a.g.e.*, 171; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 93.

¹²⁹ Laoust, *a.g.e.*, 287.

¹³⁰ Laoust, *a.g.e.*, 288; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 83.

bir anlamda Selef akidesinin felsefesini yapmıştır. Ancak Topaloğlu'nun da ifade ettiği gibi, bunu Yunan akılcılığıyla değil; Kur'an akılcılığı ile yapmıştır.¹³¹

Laoust, İbn Teymiyye'nin nazariyesinin üç temel gayesinin olduğunu söyler. Bunlardan birincisi, ictihada eski değerini kazandırmak ve ictihadın devamının dinî hayat için zaruri olduğunu göstermektir. İkincisi, Selef'in inanç sistemini savunmak ve Allah'ın bizzat kendisini Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in de sünnetinde tavsif ettiği şekilde vasıflamaktır. Onun nazariyesinin üçüncü temel gayesi de, temelini Kur'an ve Sünnet'ten alan saygın bir devlet sistemi teşkil etmektir.¹³²

İbn-i Teymiyye, seleflerinden farklı olan bu ve buna benzer görüşleri ve geride bıraktığı eserleriyle, Hanbelî mezhebinin tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Buna göre İbn Teymiyye'den önceki âlimler için *mütakaddimîn*; İbn Teymiyye ve daha sonraki alimler için de *müteahhirîn Selefîyye* tabiri kullanılmıştır. İbn Teymiyye'den sonra *müteahhirîn Selefîyye* İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), İbnü'l-Vezîr (840/1436) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi âlimlerle devam etmiştir.¹³³

Günümüzde, İbn Teymiyye'nin görüşleri, bir kısım Seleflerin İslâm şariatının hâkim olduğu bir düzene ve siyasal sisteme vurgu yapmalarına dayanak teşkil etmiştir. Onun düşünceleri, aynı zamanda İslâm dünyasında hâkim olduğu iddia edilen “yabancı güç ve idare tarzlarının” reddini ve onlara karşı ayaklanma fikrini beslemiştir.¹³⁴

Hanbelî mezhebi tarihinde, ismi ve mücadelesi İbn Teymiyye ile beraber anılan ve İbn Teymiyye'nin fikirlerinin gerçek varislerinden biri olarak kabul edilen Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir (751/1350), İbn Kayyim el-Cevziyye lakabıyla meşhur olmuştur. Eserleri ve görüşleri ile kendisinden sonraki birçok alimi etkileyen İbn Kayyim, 726/1326 yılında İbn Teymiyye ile beraber Şam Kalesi'ne hapsedilmiş, İbn Teymiyye'nin ölümünün ardından o da serbest bırakılmıştır. Hemen hemen bü-

¹³¹ Topaloğlu, *a.g.e.*, 82-3.

¹³² Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 288.

¹³³ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara, t.y., 55-6; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 117; M.Z. İşcan, *Seleflik İslâmî Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, İstanbul, 2006, 31. Ayrıca bkz.: Büyükkara, “11 Eylül'de Derinleşen Ayrılık,” *Dini Araştırmalar*, 7/20 (2004), 213-6.

¹³⁴ İşcan, *a.g.e.*, 33.

tün İslâmî ilimlerde yazdığı elliye aşkın eseriyle ve yetiştirdiği talebelerle hocasının görüşlerini ve mücadelesini devam ettiren İbn Kayyim, Hanbelî mezhebinin tanınıp yaygınlaşmasında ve mezhep doktrininin gelişmesinde etkin bir rol oynamıştır.¹³⁵

Bu dönemde, Şam dışında Ba'lebek, Halep ve Filistin gibi bölgelerde de birçok Hanbelî âlim yetişmiş ve Hanbelî mezhebinin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bununla birlikte Hanbelîler, Memlûkler devrinin hâkim mezhebi olan Şafîlîğin ve Eş'arî kelamcılarının sert direnciyle karşılaşmışlardır. Ancak Burcî Memlûkleri döneminde (784/1382-923/1517), Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerinde ki bu canlılığın kalmadığı görülmektedir. Muhtemelen bu sonuçta, özellikle Burcî Memlûkler döneminde çeşitli siyasî ve iktisadî olaylar neticesinde Memlûk saltanatının giderek gerilemeye başlamasının ve Hanbelî bilginlerinin bid'at anlayışları gereği çeşitli konularda takındıkları aşırı müdahaleci tutumlara karşı, toplumun bazı kesimlerinde meydana gelen direncin rolü önemli bir yer tutmuştur.¹³⁶

3.3. Osmanlılar Devri (923/1517-1341/1923) ve Hanbelîliğin Yeni Dönemi

Osmanlılar'ın Suriye ve Mısır'ı fethinden sonra devletin resmî mezhebi olan Hanefîliğin öne çıktığı, bu durumun Hanbelîliğin gelişmesini olumsuz yönde etkilediği gözlenmektedir. Ancak bu gerilemeye rağmen, Suriye, Filistin ve Mısır'da Hanbelî fıkımın eğitim ve öğretimine devam edilmiş, Osmanlılar'ın hakim olduğu topraklarda birçok Hanbelî alim yetişmiştir.

Osmanlılar döneminde, Hanbelî Mezhebi tarihinin en önemli olayı şüphesiz Vehhabilik hareketidir. Bu hareketin kurucusu olan Muhammed b. Abdülvehhâb, kendi döneminde dinî, siyasî ve kültürel yozlaşmayla mücadele etmek için 1157/1744 yılında Dir'îye'de Muhammed b. Suud ile ulemâ-umerâ işbirliğine dayalı nitelikli bir ittifak sözleşmesi yaptı. Bu anlaşma sadece Suud emirliğinin devlete dönüşmesinin ilk adımı değil; aynı zamanda, Hanbelî mezhebinin bir devletin resmî mezhebi olarak kabul edilmesinin de ilk adımı olmuştur. Bu tarihten itibaren,

¹³⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 447-53; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 288-9; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 73-81; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylüm: Hanbelî Mezhebi*, 95-8; Laoust, "Hanâbila", 161; Koca, "Hanbelî Mezhebi", 530-1.

¹³⁶ Laoust, "a.g.m.", 161; Koca, *a.g.e.*, 100; amlf., "a.g.m.", 531.

Vehhabilik hareketini Suûdî Krallığı'ndan ayrı düşünmek mümkün değildir. Muhammed b. Abdülvehhab, başlattığı bu mücadelede en büyük referansını İbn Teymiyye'den almıştır.¹³⁷

¹³⁷ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 332, 339-50; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 91-115; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 103-20; Laoust, "a.g.m.", 161-2; Koca, "a.g.m.", 531-2. Vehhabilikle ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz.: M.A. Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, İstanbul, 2004; Natana J. DeLong-Bas, *Wahhabi Islam: From Revival and Reform to Global Jihad*, New York, 2004.

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM BERBEHÂRÎ'NİN HAYATI

Asıl adı, Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî'dir.¹ Berbehârî, "berbehâr" a nisbet edilmektedir. Berbehâr, Hindistan'dan getirilen bir tür ilaçtır. Bu ilaçları getiren kişiye de *berbehârî* (baharatçı) denir.² Ziriklî, bunun muhtemelen bizim baharat dediğimiz maddeler olduğunu söylemektedir.³ Buradan yola çıkarak Berbehârî veya ailesinin aktarlık işi yaptığı sonucuna ulaşmaktayız.

Büyük bir âlim, zâhid, fakih ve âbid bir kişi olduğu bildirilen Berbehârî, aynı zamanda çok önemli ve heyecanlı bir vaizdi. En çok bu özelliği ile ön plana çıkmıştı. Yaşadığı dönemde Hanbelîlerin –özellikle de Irak ve Bağdat'takilerin- hatta bütün Sün-

¹ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Riyad, 1425/2005, III, 36; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut, 1412/1992, XIV, 14; İzzeddin Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1402/1982, VIII, 378; Şeyhu'l-İslâm Ahmed b. Abdulhalim b. Teymiyye, *Buğyetu'l-Murtâd fî'r-Reddi 'Ale'l-Mütefelsifeti ve'l-Karâmeti ve'l-Bâtıniyyeti Ehli'l-İlhâd Mine'l-Kâilîne bi'l-Hulûli ve'l-İttihâd*, y.y., 1408/1988, 258; Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *el-'İber fî Haber-i men Ğaber*, Beyrut, 1405/1985, II, 33; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 1402/1982, XV, 90; amlf., *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1413/1992, XXIV, 258; amlf., *el-'Uluvv li'l-'Aliyyi'l-Ğaffâr fî İzâhi Sahîhi'l-Ahbâr ve Sakîmihâ*, Riyad, 1416/1995, 222-3; İbn Fadlullah el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, Frankfurt, 1408/1988, VI, 259; Selâhuddîn Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *Kitabü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut, 1420/2000, XII, 90; Ebû'l-Fidâ' el-Hâfız İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1413/1912, XI, 212; Ebû'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehb fî Ahbâri Men Zeheb*, Beyrut, 1408/1988, IV, 158; H. Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâi ve'n-Nisâ' ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Beyrut, 2002, II, 201; H. Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, İstanbul, 1999, 144; J.L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm: The Cultural Revival during the Buyid Age*, Leiden, 1986, 61; F. Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, Riyad, 1411/1991, I/3, 234; Ö.R. Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn Terâcimu Musanifi'l-Kutubi'l-'Arabiyye*, Beyrut, 1414/1993, I, 568; Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarikî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile Min Vefeyâti'l 241-1420 h.*, Riyad, 1422/2001, I, 302-3; F. Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, Ankara, 2002, 57; A. Saim Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", *UÜİFD*, 2/2 (1987), 112; H. Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", *Havliyyat: Fer'ul-Âdâbi'l-'Arabiyye*, Beyrut, 6-A (1991-2), 158; Nebîle Abdulmun'im Dâvûd, "el-Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali", *Mevsû'ati A'lâmi'l-Ulemâ' ve'l-Üdebâi'l-'Arabî'l-Müslimîn*, Beyrut, 1425/2005, III, 286; H. Laoust, "Barbahârî", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999; A.Saim Kılavuz, "Berbehârî", *DİA*, V, 476.

² Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Beyrut, 1400/1980; İzzeddin Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tezhîbi'l-Ensâb*, Beyrut, t.y., I, 133; Ziriklî, *a.g.e.*, II, 201; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 112; amlf., "Berbehârî", 476.

³ Ziriklî, *a.g.e.*, II, 201.

nî nüfusun⁴ liderlerinden biri (*şeyh*) konumundaydı. Doğum tarihi ve yeri hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak öldüğünde doksan altı,⁵ yetmiş yedi⁶ veya yetmiş altı⁷ yaşında olduğuna dair farklı rivayetleri göz önünde bulundurarak onun 233/848,⁸ 252/866 veya 253/867 yılında doğduğu söylenebilir. Fuat Sezgin, Bağdat'ta doğduğunu bildirmektedir.⁹

1. BERBEHÂRÎ'NİN HOCALARI

Ebû Bekir el-Mervezî ve Sehl Tüsterî, Berbehârî'nin ders aldığı hocaları arasında en tanınmışlarıdır.¹⁰ Bu bağlamda söz konusu iki şahsın tanıtılması, Berbehârî'nin içinde yetiştiği ilmî atmosfer hakkında bize önemli ipuçları verecektir.

1.1. Ebû Bekir el-Mervezî (ö. 275/888)

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Haccac el-Mervezî, Harizmlî bir baba ve Mervezîli bir anneden dünyaya gelmiştir. Ebû Bekir el-Mervezî diye bilinir. Mervezî nisbesi, annesinden dolaydır.¹¹ Mervez, Bağdat'ta bir sokağın veya bölgenin adıdır.¹²

⁴ M.Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge, 2000, 116.

⁵ Ebû Ali el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, Beyrut, 1391/1971, II, 233; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 213.

⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 93; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 260.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 378.

⁸ İbn Teymiyye, *Buğyetu'l-Murtâd*, 258; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I, 568.

⁹ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, I/3, 234.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 14; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 33; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 90; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 258; el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, VI, 260; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 212; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 158; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme", 158-9; Dâvûd, "el-Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali", 286. Bu kaynakların bir kısmında "sahibe" (arkadaşlık yapmak), bazılarında da "ehaze" (almak) fiili kullanılmıştır. Genellikle Tüsterî için "sahibe"; Mervezî için de "ehaze" fiilinin kullanılmış olmasını göz önünde bulundurursak, Berbehârî'nin, Ebû Bekir el-Mervezî'nin öğrencisi, Sehl et-Tüsterî'nin de arkadaşı olduğu sonucuna varabiliriz. Ancak bunu kanıtlayacak bir delil elimizde bulunmadığından, bu düşüncemiz bir tahminden öteye gitmemektedir.

¹¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, Dâru'l-Fikr, y.y., t.y., IV, 423-5; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 137; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XII, 264-5; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, I, 396; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 173; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XX, 227, 273; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, VII, 256; ; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 58; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 313; Ebu Zehra, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, 429; Ed., "Al-Marwazî" *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition* v. 1.0, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 199.

Ebû Bekir el-Mervezî, Ahmed b. Hanbel, Harun b. Ma'rûf, Muhammed b. Minhâl ed-Darîr, Ubeydullah b. Ömer el Kavârîrî, Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr, Abbâs b. Abdülazim el-Anberî, Süleyman b. Dâvud eş-Şâkûnî, Şeybân b. Ferrûh, Süreyc b. Yunus, Osman b. Ebî Şeybe ve bunların dışında birçok kişiden ders almış, onlardan hadis rivayet etmiştir. Ebû Bekir el-Hallâl, Muhammed b. İsa b. Velîd, Muhammed b. Muhalled el 'Attâr, Ebû'l-Kasım el-Hırakî, İbnü's-Semmâk gibi daha birçok kişi de Mervezî'den ders almışlardır.¹³

Ahmed b. Hanbel'in ileri gelen ve en çok bilinen talebelerinden biri olan Mervezî, Ahmed b. Hanbel'e arkadaşlık etmiş, ondan birçok mesele hakkında (hadis, fıkıh, ahlâk, âdâb, akâid)¹⁴ rivayetlerde bulunmuş ve ölümüne kadar ondan ayrılmamıştır. Ahmed b. Hanbel ölünce de, onu Mervezî yıkamıştır.¹⁵ Ahmed b. Hanbel, Mervezî'ye güvenir, ona açılır, onu kendisine sözcü tayin eder ve şöyle derdi: “Söylemek istediğin her şeyi söyleyebilirsin. Senin söylediğin her şey benim dilimdendir ve ben onu söylemişimdir.”¹⁶

Bir taraftan Ahmed b. Hanbel'den hadis, fıkıh, ahlâk, âdâb, akâid konularında birçok meseleyi rivayet eden Mervezî; diğer taraftan da, bid'at konularını ele alıyor, kelama ihtiyacın olmadığını, bid'atların yayılmış olmasından dolayı güvenilir olmayan imamların arkasında namaz kılınmaması gerektiğini söylüyordu. Yine bid'atlar bağlamında mutasavvıf Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Mürcî'î âlim Bîşr b. Gıyas el-Merîsî (ö. 218/833) ve Mutezilî İbnü'l-Allâf'a karşı çıkıyor, onlara uymamaları konusunda

¹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 173; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XX, 274; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 58.

¹⁴ Ed., “a.g.m.” *CD-ROM Edition*; Laoust, “Barbahârî”, *CD-ROM Edition*.

¹⁵ Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, IV, 423; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 137-51; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 265; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 173-5; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XX, 274-5; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, VII, 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 58; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 313; Laoust, “a.g.m.”, *CD-ROM Edition*; Ed., “a.g.m.” *CD-ROM Edition*; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme”, 159.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XII, 265; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 173-4; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XX, 274; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 54; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 313.

insanları uyarıyordu.¹⁷ O aynı zamanda Ahmed b. Hanbel'in *Kitabü'l-Vera'* adlı eserini tedvin etmiştir.¹⁸

Mervezî, *sıfatlar*, *ru'yetullah* ve *miraç* hadislerini kabul eder, dünya sevgisinden arınıp Allah sevgisine yönelmenin gerekliliğini vurgular. *Halku'l-Kur'an'*ı (Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini) savunanları ve *ru'yetullah'*ı (ahirette Allah'ın görüleceği meselesini) inkâr edenleri tekfir eder, kabir azabının gerçekliği fikrini savunurdu. Ayrıca, Hulefa-i Raşidîn'in efdaliyyetine inanır, sürekli doğruluk ve samimiyete (*ihlâs*) teşvik ederdi.¹⁹

Hanbelî mezhebinin tarihi gelişimini anlatırken de değindiğimiz gibi, Ebû Bekir el-Mervezî, Hanbelî Mezhebi'nin tarihinde kilit noktayı oluşturmaktadır. Çünkü o, hem mezhebin literatürünü oluşturan Ebû Bekir Hallâl'ın (ö. 311/923-4), hem de mezhebin mücadelecî boyutunu temsil eden Berbehârî'nin hocasıdır. Hem Ebû Bekir Hallâl hem de Berbehârî, Hanbelî ulemânın üçüncü kuşağının önemli bir bölümünü eğitmişlerdir. Buradan hareketle Mervezi, İbn Batta'nın da (ö. 387/997) *Tabakâtu'l-Hanabile'*de sözünü ettiği iki Hanbelî akımın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, İbn Batta, Berbehârî ve taraftarlarıyla alay eden birine verdiği cevapta üç grup Hanbelîden söz etmiştir: Ona göre Hanbelîlerin bir grubu sofudur. Bunlar, oruç tutar, namaz kılarlar. Diğer grup, hadis yazıp, fıkıh öğrenir. Üçüncü grup ise, “alaycıların tümüne silleyi yapıştırır.”²⁰ Muhtemelen sözü edilen bu Hanbelî gruplardan ikincisi Hallâl ve öğrencileri, üçüncü grup ise Berbehârî ve taraftarlarıdır. Hallâl ile Ahmed b. Hanbel'in fikirleri üzerine detaylandırılan fikhî doktrinler bina edilerek gelenekçilik korunurken; Berbehârî ile sanki kamu/halk hayatı koruma altına alınmaktadır. Mervezî hem Hallâl ile başlayan ilmi geleneğin, hem de Berbehârî'nin başlattığı *emr-i bi'l-*

¹⁷ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 137-151; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 54; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme”, 159-60.

¹⁸ Laoust, *İslâm'da Ayrılcı Görüşler*, 131, 220; Koca, *a.g.e.*, 54. Ancak Şabarov, *Kitabü'l-Vera'*ın Ahmed b. Hanbel'e nisbetinin hatalı olduğunu, aslında bu kitabın Ebû Bekir el-Mervezî'ye ait olduğunu söylemektedir. Şabarov, “a.g.m.”, 159.

¹⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 137-151; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme”, 159.

²⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, II, 43.

ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münkerin tesis edilmesi yönündeki eğilimin kaynağını oluşturmaktadır.²¹

Ebû Bekir el-Mervezî, 275/888 yılı Cemaziyelevvel ayında vefat etmiş, Ahmed b. Hanbel'in yakınına defnedilmiştir.²²

1.2. Sehl Tüsterî (ö. 283/896)

Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah b. Yunus et-Tüsterî, mutasavvıfların ileri gelen imamlarından birisidir.²³ 200/815 veya 201/816 yılında Tüster'de²⁴ doğduğu rivayet edilir.²⁵ Meşhur sûfî Zünnûn'u Mısırî ile hacda karşılaşmış ve onunla arkadaşlık yapmışlardır.²⁶ O aynı zamanda *Sâlimiyye* mezhebinin kurucusu sayılır.²⁷

Sehl Tüsterî, dayısı Muhammed b. Süvvâr'dan hadis rivayet etmiştir.²⁸ Bu şahıs, aynı zamanda Tüsterî'nin tasavvufa yönelmesini sağlayan kişidir.²⁹ Sehl, aynı zamanda

²¹ C.Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th centuries C.E.*, Leiden&New York&Köln, 1997, 149-51; N. Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, London, 2002, 79.

²² Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, IV, 424; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 265; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 175; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XX, 274-5; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 256; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berberhârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 159.

²³ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sufiyye*, Halep, 1986, 206-11; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Asfiyâ'*, Beyrut, 1409/1988, X, 189-212; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XII, 362; Şihabeddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, t.y., II, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 216; Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'z-Zamân*, Beyrut, t.y., II, 429-30; Zehebî, *el-İber fi Haberi Men Ğaber*, I, 407; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 330; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXI, 186-9; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 11-2; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 79; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, III, 342-5; Şabarov, "a.g.m.", 160.

²⁴ Tüster, Huzistan'da Ahvaz'a yakın bir şehirdir. Yakut el-Hamevî Huzistan'ın en büyük şehri olduğunu söyler. Halk arasında "Şüşter" diye bilinir. Konuyla ilgili bkz.: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 29; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 216; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 430.

²⁵ İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 430; Zehebî, *el-İber fi Haberi Men Ğaber*, I, 407; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 333; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XX, 189; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 12.

²⁶ es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sufiyye*, 206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 362; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, 31; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 330; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXI, 187; Safedî, *a.g.e.*, VII, 11; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 79; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, III, 342.

²⁷ Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 175; amlf., "Barbahârî", *CD-ROM Edition*. Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler* adlı eserinin 144. sayfasında da Salimiyye Mezhebinin kurucusunun Berberhârî olduğunu söylemektedir. Ancak bu görüş yanlıştır. Nitekim aynı eserin 175. sayfasında bunun doğrusunu söylemiştir.

²⁸ Zehebî, *Târîhu'l- İslâm*, XXI, 187.

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 429; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 11-2.

Ebû Dâvûd es-Sicistanî ile de görüşmüştür. Tüsterî'den de, Ömer b. Vâsıl, Ebû Muhammed el-Cerîrî, Abbâs b. Asım, Muhammed b. Münzir el Hüceymî rivayet etmiştir.³⁰

İbnü'l-İmâd, onun Malikî mezhebine mensup olduğunu söylemektedir.³¹ Ancak Laoust, birçok Hanbelî âlim üzerinde Tüsterî'nin ilmi tesirinin görüldüğünü belirtmektedir.³² Tüsterî'nin görüşleri incelendiğinde Laoust'un tesbitinin isabetli olduğu görülmektedir. Bu etkileri daha açık bir şekilde görmek için Tüsterî'nin bazı fikirlerine kısaca değinelim.

Sehl et-Tüsterî, hadis yazımına önem verir ve şöyle derdi: “Her kim dünya ve ahiret mutluluğunu birden isterse hadis yazsın. Çünkü onda hem dünya hem de ahiret menfaati vardır.” Sehl Tüsterî'ye göre, *Kadîm-i Ezelî* olan Allah hakkında akıl tek başına delil olamaz. Akıl, bize sadece hidayet yolunu gösterebilir. Buradan öteye gidemez. *İstivâ* hakkında, “nasıl”, “ne şekilde” türünden sorular sormak caiz değildir. Bu konuda Müslümanın üzerine düşen, Resulullah (SAV)'ın “*O arşın üzerindedir*” hadisine teslim olmak ve rıza göstermektir.³³

Sehl Tüsterî, 283/896 yılı Muharrem ayında vefat etti. 273/886 yılında vefat ettiği de söylenmiştir. Ancak bu zayıf bir rivayettir.³⁴ Öldüğünde seksen yaş civarında olduğu kaydedilmektedir.³⁵

2. BERBEHÂRÎ VE TARAFTARLARININ MÜDAHİL OLDUĞU OLAYLAR

İlk eğitimini Ebû Bekir el-Mervezî ve Sehl Tüsterî gibi tanınmış âlimlerden alan İmam Berbehârî'nin hayatının ilk dönemleri hakkında elimizde herhangi bir bilgi bu-

³⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 3309; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXI, 187.

³¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 343.

³² Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti ‘Asrihi'l-Âmme”, 160; Laoust, “Barbahârî”, *CD-ROM Edition*.

³³ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 189-212; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 331-2; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXI, 187-8; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 342-4.

³⁴ es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sufiyye*, 206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 362; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 216; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 430; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, I, 407; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 333; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXI, 189; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII; 12; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 79.

³⁵ Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, I, 407; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 333; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXI, 189.

lunmamaktadır. Hayatının daha sonraki dönemleri için de, ancak kendisinin veya ona bağlı Hanbelîlerin isimlerinin birtakım olaylara karışması durumunda onunla ilgili bilgilere ulaşabilmekteyiz. Gerek bu durum gerekse bu konudaki ikinci el kaynakların çok az oluşu araştırmamız sırasında bizlere birtakım zorluklar teşkil etmiştir. Bu nedenle konuyu ele alırken, olayları göz önünde bulundurarak, olayların oluşlarıyla birlikte, gerek Berbehârî gerekse ona bağlı olan Hanbelîlerin bu olaydaki etkilerinden söz edeceğiz.

2.1. Hanbelîler ve İmam Taberî

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, 224/838-9 yılında Taberistan'da doğdu.³⁶ Bağdat'a yerleşti ve ölünceye kadar orada kaldı.³⁷ Kendi döneminde âlimler arasında sözü dinlenen, sözleriyle amel edilen, başkalarını taklit etmek yerine kendi icihadlarını yapabilen biriydi.³⁸ Doğru bildiği şeyleri ve batıl inançları açıklamaktan asla geri durmaz, bu nedenle kendisine yapılabilecek işkencelerden çekinmezdi.³⁹

İmam Taberî, Muhammed b. Abdulmelik b. Ebî's-Şevârib, Ahmed b. Münî' el-Bağavî, Ahmed b. Hamîd er-Râzî, Ebû Hemmâm el-Velîd b. Şücâ', Muhannâ b. Yahya ve daha birçok kimseden ders almıştır. Taberî'den de, Kadı Ahmed b. Kâmil, Ebû Şu'ayb el-Harrânî, Taberânî, Ebû Amr b. Hamdân gibi daha birçok kişi ders almıştır.⁴⁰

Taberî, tarih, tefsir, fıkıh ve hadis alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Bunların en önemlileri tarih alanında yazdığı *Taberî Tarihi* ismiyle meşhur olan *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, tefsir alanında yazdığı ve *Taberî Tefsiri* diye bilinen *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, tamamlamadığı *Tezhîbü'l-Âsâr ve Tafsîlü's-Sâbit 'an*

³⁶ Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, II, 166; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 215; Şihabeddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba'*, Beyrut, t.y., XVII, 40-94; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 274; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 191-2; İsmail b. Ali b. Mahmûd Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebi'l-Fidâ' el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut, t.y., I, 398; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, I, 460; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 267; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 279-80; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 212-3; Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân fi Ma'rifeti Mâ Yü'teberu Min Havâdisi'z-Zamân*, Beyrut, 1390/970, II, 261; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 155; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 53. Taberîyle ilgili ayrıca bkz.: Muhammed ez-Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, Dimaşk, 1990.

³⁷ Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 163; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 215; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 155.

³⁸ Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 163; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 135; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebi'l-Fidâ'*, I, 397-8; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, I, 460; El-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 261; İbn-i Kesîr, *a.g.e.*, XI, 155; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 53; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 176.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 136.

⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba'*, XVII, 41; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 268-9; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 279-80.

Rasûlillâhi Mine'l-Ahbâr adlı eseridir.⁴¹ Bunların dışında onun *ez-Zeylü'l-Müzeyyil*, *İhtilâfu Ulemâi'l-Emsâr (İhtilâfü'l-Fukahâ'* diye meşhur olan eser), *Latîfü'l-Kavl fî Ahkâmi Şerâi'il İslâm*, *el-Hafîf fî Ahkâmi Şerâi'il-İslâm*, *er-Redd 'alâ zî'l-Esfâr*, *Sârîhü's-Sünne*, *el-Basîr fî Me'âlimi'd-Dîn* gibi daha burada ismini vermediğimiz birçok eseri bulunmaktadır.⁴² Ayrıca onun Hulefâ-i Râşidîn'in faziletlerinden bahsettiği ve *Gadirhum* olayının sıhhatini ispat etmek için *Gadirhum* hadislerini de bir araya toplayarak kaleme aldığı *Fezâil* isimli bir eserin de olduğu söylenir.⁴³

Hanbelîler, ölümünden kısa bir süre önce, Taberî'yi sürekli baskı altında tutuyor, evinden çıkmasına izin vermiyor, onun yanına gidenleri, ondan ders alanları ve hadis rivayet edenleri engelliyorlardı.⁴⁴ Hanbelîler ile Taberî arasındaki bu anlaşmazlıklardan dolayı, Hanbelîler ve Taberî 309/921 yılı Zilkade ayında münazara etmek için vezir Ali b. İsa'nın evine çağırıldılar. Ancak Hanbelîlerden hiçbiri bu toplantıya gelmedi.⁴⁵

Taberî, 310/922 yılı Şevval ayında Bağdat'ta vefat etti. Gece vakti kendi evine defnedildi.⁴⁶ Çünkü Hanbelîlerin peşine düşen kalabalıklar onu Şîr-Rafızî olmakla, hatta dinden çıkmakla (*ilhâd*) suçluyor, gündüz bir cenaze merasimiyle defnedilmesini engelliyorlardı.⁴⁷

⁴¹ Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, II, 163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 135; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 215; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, I, 114; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 155-6.

⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba'*, XVII, 59-87; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 273-4; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 283; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 213; Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 51-3; Abdullah b. Abdulazîz el-Muslih Âli Şâkir, *el-İmâm et-Taberî Bahsün fî't-Tefsîr*, Riyad, t.y., 38-40.

⁴³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XVII, 84-7; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 274; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 283; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 157; Zuhaylî, *a.g.e.*, 58; Âli Şâkir, *a.g.e.*, 39.

⁴⁴ Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, II, 233; Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, II, 164-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 135-6; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 156; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fî Bağdâd*, Beyrut&Dimaşk, 1406/1986, 175-9; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 192; amlf., "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, XLVIII/3, 2001, 363.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 200; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 32; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 141, Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

⁴⁶ Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, II, 233; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Tahran, 1421/2001, V, 142; Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, II, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 134; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 157; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI, 53-4; Müellif Mechul, *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik*, Dimaşk, 1972, VI/1, 219-20; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 168; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 192; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of İslâm*, 61.

⁴⁷ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, V, 142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 217; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 134; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 156-7; Ebû'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed fî Terâcimi Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, Beyrut, 1403/1983, I, 37-8; Müellif Mechul,

Hanbelîlerin Taberî'ye karşı olan bu tutumlarının ve baskılarının birkaç nedeni olabilir:

Öncelikle, Taberî, *İhtilafu'l-Fukahâ* adlı eserinde, Ahmed b. Hanbel'i fakihlerin arasında zikretmemiş, kendisine bunun nedeni sorulduğunda, Ahmed b. Hanbel'in bir fakih değil, muhaddis olduğunu söylemiştir. Bu durum Hanbelîlerin tepkisini çekmiştir. Kaynakların çoğu, Hanbelîlerin Taberî'ye olan düşmanlıklarına neden olarak bunu göstermektedir.⁴⁸

Hanbelîlerin Taberî'ye karşı tepkilerinin ikinci nedeni de, Taberî'nin aşırı Şîlik ile, Rafizîlikle, hatta dinden çıkmakla (*ilhâd*) itham edilmesidir.⁴⁹ Taberî'nin *ilhâd* ile suçlanması önyargılı yapılmış bir suçlamadan öteye gitmez. Bunda gerçeklik payı da bulunmamaktadır. *El-İmâm et-Taberî* adlı eserinde Muhammed ez-Zuhaylî, Taberî'nin Şîi-Rafizî olduğunu da reddetmekte, onun Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî (ö. 400/1009-10) ile karıştırıldığını belirtmektedir.⁵⁰ Ancak, Taberî'nin Şîi eğilimli olduğu da bilinen bir gerçektir. Nitekim Laoust, Taberî'nin Hanbelîliğe hasım, Şîliğe müsama-halı biri olduğunu ve Abbasî Hilafeti ile birleşebilecek bir Şîlik oluşturma çabası içinde olduğunu söylemektedir.⁵¹ İbn Kesîr'in de içinde bulunduğu bazı âlimler, onun *Gadirhum* hadislerini bir araya topladığı bir eserin olduğunu bildirmektedirler.⁵² Yine onun abdest alırken çıplak ayak üzerine meshi caiz görmesi, onun Şîi eğilimini ispatlamak için kullanılmaktadır.⁵³ Bununla birlikte, onun Onbirinci İmam Hasan el-

a.g.e., IV/I, 220; Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 168; Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in İslâmîc Thought*, 116; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 50; Melchert, "The Hanbalia and The Early Sufis", 363; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 134; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 399; 'Uleymî, *a.g.e.*, 37-8; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 176; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 192-3; A. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, İstanbul, 2000, 252; Koca, *a.g.e.*, 50; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berberhârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 166-7.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 134-6; Ebû'l-Fidâ', *a.g.e.*, I, 399; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 156-7; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *a.g.e.*, 175; Melchert, *a.g.e.*, 194-5.

⁵⁰ Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 58-60.

⁵¹ Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 92, 168.

⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba'*, XVII, 84-7; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 274; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 283; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 157; Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 58; Âli Şâkir, *el-İmâm et-Taberî*, 39.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 217; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 157. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin Şîi olmadığını, muhtemelen onun, Şîi olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî ile karıştırıldığını söyleyenler vardır. Bu görüşün bir sonucu olarak İbn Kesîr, ayaklar üzerine meshi caiz gören Taberî'nin, Cerîr b. Rüstem et-Taberî olduğunu, ancak isim benzerliğinden dolayı bunların birbirine karıştırıldığını söyler. Zuhaylî'nin ifadesi de bu yöndedir. Zuhaylî Taberî'nin ayakların yıkanmasının şart koştuğunu (*farz*) belirtmektedir. Konuyla ilgili daha ge-

‘Askerî’nin bir oğlunun olduğunu inkâr etmesi, Oniki İmamın imametleri yanında, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in hilafetlerini kabul etmeyenlerin de öldürülmesi gerektiğini ileri sürmesi, onun Şiîler nezdinde hak ettiği yeri bulmamasına neden olmuştur.⁵⁴ Melchert, Şiî bilginlerin bu nedenle onu kendilerinden biri saymadıklarını belirtmektedir.⁵⁵

Taberî’nin *Gadirhum* hadislerini bir araya topladığı bir eserin bulunması, (her ne kadar bu görüşün ona nisbeti şüpheli ise de) çıplak ayak üzerine meshi caiz görmesi gibi onun Şiî olduğunu destekleyen deliller, Hanbelîlerin Şiîlere karşı olan düşmanlıklarının onun şahsına da yönelmesine neden olmuş olabilir. Tenûhî, insanların Hanbelîlerin korkusundan Hüseyin matemlerinde ağıt yakamadıklarını belirttikten sonra şu olayı anlatır: O dönemde Hanbelîlerin lideri olan Berbehârî’ye Hüseyin matemlerinde ağıt yakan bir kadından bahsedilmesi üzerine Berbehârî, taraftarlarına kadının getirilip öldürülmesini emretmiştir.⁵⁶ Tenûhî’nin anlattığı bu olay, Hanbelîlerin Şiîlere olan öfkesi hakkında fikir sahibi olmamızda bizlere yardımcı olmaktadır.

Hanbelîlerin Taberî’ye olan düşmanlıklarına gösterilebilecek üçüncü bir neden ise, Taberî’nin bazı ayet ve hadisler hakkında kelimenin lâfzî anlamından uzaklaşan farklı yorumlar yapmasıdır. Maide (5) suresinin 64. ayetindeki “Allah’ın ellerinin açık olmasını”, “Allah’ın nimetleri” diye yorumlaması⁵⁷ ve İsra (17) suresindeki “*Makam-ı Mahmud*”u⁵⁸, “Allah’ın şefaati” diye yorumlayıp, kıyamet günü Allah’ın Arşa oturmasını inkâr etmesi, Hanbelîlerin öfkelerinin Taberî üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.⁵⁹ Yine Yâkût el-Hamevî ve diğer bazı âlimlerin anlattığına göre, Taberî Bağdat’a geldiğinde, Ebû Abdullah el-Cassâs, Ca’fer b. Urfe ve Beyâdî onun aleyhine planlar yapmış, bazı Hanbelîleri Cuma günü camide ona bazı sorular sormak üzere göndermişlerdir. Hanbelîler ona Ahmed b. Hanbel ve “cülûs hadîsi” hakkında ne düşündüğünü sormuşlardır. Taberî’nin, Ahmed b. Hanbel hakkında övücü sözler söyledikten sonra Allah’ın arşın üzerine oturacağına dair görüşü reddetmesi üzerine, yüzlerce Hanbelî

niş bilgi için bkz: İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 157; Ahmed b. Ali b. Hacer el-‘Askalânî, *Lisânü’l-Mîzân*, Beyrut, 1423/2002, VII, 29-30; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 2001, 366; Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 58-60.

⁵⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XIII, 122; Zuhaylî, *a.g.e.*, 59-60; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 194.

⁵⁵ Melchert, *a.g.e.*, 194.

⁵⁶ Tenûhî, *Nişvâru’l-Muhâdara ve Ahbâru’l-Muzâkere*, II, 232, 233; Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 59.

⁵⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 217.

⁵⁸ İsra (17): 79.

⁵⁹ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 193-4; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 366.

Taberî'ye saldırmış, bunun üzerine Taberî kaçarak evine kapanmıştır. Hanbelîler'in saldırıları artınca, o dönem emniyet amiri (*sâhibu's-şurta*) olan Nâzûk, binlerce askerle Hanbelîleri engellemeye çalışmış ve askerler o günün gecesine kadar Taberî'nin evinin kapısında nöbet tutmuştur. El-Hamevî, Taberî'nin bu olaydan sonra evine kapanarak kendi görüş ve itikadlarıyla ilgili, Ahmed b. Hanbel'in fazileti, onun ve mezhebinin güzellikleri ile alakalı eserler yazdığını belirttikten sonra, *İhtilâfu'l-Fukahâ* adlı eserinin de onun ölümünden sonra evinde yere gömülmüş halde bulunduğunu belirtir.⁶⁰

Taberî'nin ayet ve hadislere tevilci yaklaşımı, Hanbelîlerin öfkelerini kazanması için yeterli ve geçerli bir neden sayılabilir.⁶¹

Şafiî âlim Sübkî ise, *Tabakatü's-Şafi'iyyeti'l-Kübrâ* adlı eserinin Taberî için ayırdığı bölümünde, onun hayatının son dönemlerinde ortaya çıkmayışının, engellenmesinden veya baskı altında olmasından kaynaklanmadığını iddia eder. Ona göre, sözü edilen dönemde Hanbelîler bu tür bir baskıyı yapabilecek güçten yoksundular. Sübkî'ye göre, Taberî'nin ortada olmayışı, onun fitne ve kargaşa ortamından uzak kalma arzusundan kaynaklanmıştır. Bu yüzden o, her isteyenle görüşmemiş, sadece tanıyıp gövendiği kimselerle bir araya gelmeye dikkat etmiştir.⁶² Ancak Sübkî'nin bu görüşü, tarihi rivayetlerle çelişmektedir. Çünkü ilk el kaynakların neredeyse tamamı, Hanbelîlerin bu dönemde nüfuz sahibi olduklarını ve Taberî'ye zulmettiklerini bildirmektedir.⁶³ Nitekim bundan sonra anlatacağımız olaylardan da Hanbelîlerin, özellikle Bağdat'ta, nedenli etkiye ve güce sahip oldukları anlaşılacaktır. Muhtemelen Sübkî'nin bu görüşü, mezhebî bağlantısından kaynaklanmaktaydı. Çünkü o bir Eş'arî-Şafiî'ydi. Büyük olasılıkla, bu dönemde Şafiî-Hanbelî ilişkileri de iyi değildi.⁶⁴ Bağlı bulunduğu mezhebin etkisinde kalmış olmalı ki, Mahmûd'un da haklı olarak belirttiği gibi, Hanbelîlerin gücünü azımsamak amacıyla böyle bir yoruma ihtiyaç duymuştur.⁶⁵

⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 57-9; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 213-4.

⁶¹ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 193-4.

⁶² Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Takiyyüddîn es-Sübkî, *Tabakatu's-Şafi'iyyeti'l-Kübrâ*, y.y, t.y., II, 137-8.

⁶³ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 215-17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 134-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 155-7; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 53-4....vd.

⁶⁴ Nitekim İbnü'l-Esîr, 323/935 yılında Hanbelîlerin Bağdat'ta bazı camilerde oturan âmâ insanları Şafiîlerin üzerine saldırttıklarını ve onları öldüresiye dövdürdüklerini rivayet etmektedir. Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 308; Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, II, 233; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 254.

⁶⁵ Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 177-8.

Melchert'a göre, Louis Massignon'un konuyla ilgili yaptığı çağdaş bir yorum, Hanbelîler ve ilk sûfilerin ilişkilerini anlamamız bakımından dikkat çekicidir. Massignon'un yaptığı bu yoruma göre söz konusu Hanbelî öfke, Taberî'nin, o tarihlerde hapiste olan Hallâc'a destek vermesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁶ Ancak Massignon, verdiği bu bilgi için hiç bir kaynak göstermediği gibi, temel kaynaklarda da bu yorumu destekleyecek bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁷ Melchert'in Massignon'a ait olduğunu iddia ettiği bu görüş hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Söz konusu eserde Massignon, Hanbelîlerin Taberî'ye karşı tutumlarını şöyle açıklamaktadır: “*Muhaddis olarak Taberî, büyük bir âlim, son derece dürüst ve titiz bir eleştirmendi, fakat coşkulu inanca, zühd ve takvaya ruhen kapalıydı; İbn Hanbel'in coşkun dindarlığına beslediği olumsuz duygular onu İbn Hanbel aleyhine aşırı sert ve haksız bir risale (Redd alâ'l-Hurkûsîye) yazmağa sürüklemişti Bağdatlı Hanbelilerin ona karşı kin ve düşmanlığı bundan kaynaklanıyordu*”.⁶⁸ Massignon'dan doğrudan alıntıladığımız bu ifadeye göre Hanbelîlerin tepkisinin nedeni, onun Hallac'a destek vermesi değil; Ahmed b. Hanbel aleyhine yazmış olduğu risaledir.

Taberî-Hanbelî gerginliğinden bahseden söz konusu rivayetlerden yola çıkarak kesin bir bilgiye ulaşmamız pek mümkün görünmemektedir. Ancak, özellikle ilk üç nedenin akla ve tarihi gerçeklere daha yakın olduğunu düşünmekteyiz. Özellikle ilk el kaynakların bir çoğunun söz konusu gerginliğe neden olarak Taberî'nin *İhtilafu'l-Fukahâ*'sında Ahmed b. Hanbel'den bahsetmemesini göstermelerinden yola çıkarak, Şîi-Rafizîlik iddialarının ve bazı ayet ve hadisler hakkında yaptığı tevilci yorumların etkisini düşünmekle birlikte, asıl gerginliğin Ahmed b. Hanbel'in fakihler arasında zikredilmemesiyle alevlenmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Taberî'nin kronolojik İslam tarihinde, Ahmed b. Hanbel'in vefat tarihi olan 241/855 yılı olaylarını anlatılırken, Ahmed b. Hanbel'den daha az meşhur olan kimsele-
rin vefatlarından bahsettiği halde Ahmed b. Hanbel'den hiç bahsetmemesini de bu bağ-
lamda hatırlamamız gerekir.⁶⁹ Bu durum, bizde gerginliğin şahsi kaynaklı olduğu kanı-

⁶⁶ Melchert, “The Hanbalia and The Early Sufis”, 12.

⁶⁷ Melchert, “a.g.m.”, 363.

⁶⁸ M.L. Massignon, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi La Passion de Hallâj martyr mystique de l'Islam*, Ankara, 2006, I, 556.

⁶⁹ Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, 180.

sını oluşturmaktadır. Hanbelîlerin lideri konumunda olan Berbehârî'nin, İbn Hanbel ve Hanbelîlere karşı, Taberî'deki olumsuz bakışın asıl nedeni olduğunu düşünüyoruz.⁷⁰

2.2. Berâsâ Mescidi Olayları

Berâsâ, Bağdat'ın kuzeybatısında bulunan eski bir yerleşim merkezidir. İslâmiyetten önce de mevcut olan bu küçük kasaba, Kerh'in kuzeybatısında, Muhavvel'in güneydoğusunda, Kerhâyâ Kanalı'na yakın bir yere kurulmuştur. Bağdat'ın kurulduğu tarihlerde, bir hurmalık ve *el-Makberetü'l-Kadîme* adlı bir mezarlıkla şehirden ayrılan bu kasaba zamanla Bağdat'a karışmıştır.⁷¹

Rivayete göre, Eski Çarşı'da (*es-Sûkü'l-'Atîk*) bulunan Berâsâ Mescidi,⁷² Hz. Ali'nin Hariciler'in isyanlarını bastırmak üzere Nehrevan'a giderken abdest alıp namaz kıldığı yerde inşa edildiği için, Şifler arasında kutsal bir mahiyet kazanmıştır.⁷³ Ancak, Bağdâdî'nin de belirttiği üzere, tarihi rivayetler, Hz. Ali'nin Bağdat bölgesine girmiş olduğuna dair bilgiyi doğrulayıcı mahiyette değildir.⁷⁴

Muktedir'in hilafeti döneminde (295/908-320/932), Şiflerin bir kısmının Berâsâ Mescidi'nde toplanıp sahabeye küfrettiklerine, Cuma namazını kılmadıklarına, aşırı Şî Karmatîler'le irtibatta olduklarına hatta isyana hazırlandıklarına dair haberler Halifeye ulaşmıştı. Bunun üzerine Halife, 24 Safer 313/20 Mayıs 925'te Berâsâ Mescidi'ne baskın yapılması ve oradakilerin yakalanması emrini verdi. Bunun için de emniyet müdürü Nâzûk'u görevlendirdi.⁷⁵ Nâzûk, Cuma günü Cuma namazı saatinde buraya baskın yap-

⁷⁰ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, 61; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 168; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, 362; Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources*, Frankfurt, 1993, LXXXIV, 153-4; Abdulkerim Özaydın, "Berâsâ", *DİA*, V, 471.

⁷² Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, I, 90; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, Bağdat, 1342/1923, 14; Mahmûd Şükrü el-Âlûsî, *Târîhu Mesâcidu Bağdâd ve Âsârühâ*, Bağdat, 1346/1927, 121.

⁷³ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 90; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 14; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, 363; el-Âlûsî, *a.g.e.*, 121-2; Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, LXXXIV, 154; M.A. Büyükkara, *İmâmiyye Şîası'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler (Şeyh Müfîd Ve Şeyh Bahâî'nin Takvimleri)*, Çanakkale, 1999, 56; Özaydın, "Berâsâ", 471.

⁷⁴ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 90; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 14.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 247-8; Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, LXXXIV, 154-5.

ti.⁷⁶ Orada otuz kişinin namaz kıldığını, bunların, Muktedir'den ve ona tabii olanlardan teberri edip onlara lanet okuduklarını gördü. Nâzûk orada bulunanları tutuklayıp sorguladı ve onlara işkence yaptı. Yapılan arama ve sorgulama sonucunda, yanlarında “*Muhammed b. İsmail el-İmam el-Mehdî Velîyullah*” yazılı bir mühür bulundu.⁷⁷ Bu mühür, Muhammed b. İsmail'i mehdî kabul eden Karmatîler ile bu mescidi üs edinen Şîilerin bağlantısını ispat ediyordu.

Bu arada, fukahadan, bu mescidin zararlı bir mescid olduğuna (*mescid-i dirâr*),⁷⁸ müminler arasında ayrılığa neden olduğuna dair bir fetva alındı.⁷⁹ Muktedir, ardından Mescid'in yıkılması emrini verdi. Mescid yıkılarak yerle bir edildi.⁸⁰ O dönem Muktedir'in veziri olan Hâkânî⁸¹ de buranın mezarlığa dönüştürülmesi emrini verdi. Yıkılan mescidin yeri mezarlığa çevrilerek mevâlîden bir grup buraya defnedildi.⁸² Tarihçi Sûlî, Berbehârî ve taraftarlarının, cenazeleri zorla bu mezarlığa defnettirdiklerini kaydeder.⁸³

⁷⁶ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 109; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 247-8, XIV, 4-5; amlf., *Menâkibu Bağdâd*, 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 163; Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, LXXXIV, 154-5; Laoust, “al-Barbahârî”, *CD-ROM Edition*.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 247-8; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 86; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî ‘Asrihi’l-‘Âmme””, 177.

⁷⁸ *Mescid-i Dirâr*, Hz. Peygamber döneminde münafıklar tarafından yapılan ve Allah'ın yıkılmasını emrettiği bir mesciddir. Ulema, söz konusu mescidi, Hz. Peygamber dönemindeki bu mescide benzeterek, bir anlamda yıkılmasını meşru hale getirmiş oluyordu. İlgili ayet için bkz.: Tevbe (9): 107

⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 248; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 163

⁸⁰ Bağdâdî, *Târîh-u Bağdâd*, I, 109; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 248, XIV, 4-5; amlf., *Menâkibu Bağdâd*, 21; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI,163; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 168; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, 61; Büyükkara, *İmâmiyye Şîası'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler*, 73; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 86; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî ‘Asrihi’l-‘Âmme””, 177.

⁸¹ Ebû Ali Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân (ö. 312/924): Muktedir döneminde, 299/911-2-301/913-4 yılları arasında vezirlik yaptı. Vezir İbnü'l-Furât azledilince onun yerine vezir oldu (Zilhicce 299/Agustos 912). İdarî işlerden pek anlamaz, sadece halifenin şahsî isteklerini yerine getirmeye çalışırdı. Bağdat Şîilerine karşı politikalar geliştirmesi ve Hanbelî mezhebinin görüşlerini uygulamaya çalışması, halifenin çevresinde bulunan kimselerin hoşuna gitmedi. Hâkânî döneminde vezirlik makamının itibarı zedelendi, sosyal dengeler bozuldu, maaşlar yetersiz kaldı ve askerler arasında sıkıntı baş gösterdi. Bunun üzerine halife Muktedir, Hâkânî'nin azledilip yerine Ali b. İsâ'nın getirilmesine karar verdi. Bu kararın uygulanmaması için direnen Hâkânî ve taraftarları Ali b. İsâ'nın Bağdat'a girmesini engellemek istedilerse de başarılı olamadılar. Hâkânî 10 Muharrem 312'de (18 Nisan 924) öldü. Onun vezirliği Abbasî vezirliğinin çöküşü olarak kabul edilir. Hâkânî ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Muhammed b. Abdulmelik el- Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, Beyrut, t.y., I, 11-2; Zehebî, *Târîhu'l- İslâm*, XXIII, 441-2; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 122; Mehmet Aykaç, “Hâkânî”, *DİA*, XV, 165.

⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 248; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI,163. Ancak bazı kaynaklara geçen “*ve vusile bi'l-mekbereti'lleti telihî*” ibaresinden, önceden burada bir mezarlığın olduğu ve mescidle beraber buranın da yerle bir edildiği anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili bkz.: Bağdâdî, *Târîh-u Bağdâd*, I, 109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 5; amlf., *Menâkibu Bağdâd*, 21.

⁸³ Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh Ev Târîhu'd-Devleti'-l-Abbâsiyye Min Seneti 322 ilâ Seneti 333 Hicriyye*, Beyrut, 1403/1983, 136.

Böylece Hanbelîler, burasının tekrar camiye çevrilmesinin önüne geçmek istemekteydiler. Joel L. Kremer de, Muktedir'in Hanbelîlerin baskısı sonucunda söz konusu yıkım işine giriştiğini ileri sürmektedir.⁸⁴ Berâsâ Mescidi, Emirü'l-Ümerâ Beckem'in⁸⁵ tekrar inşa edilmesi emrini verdiği tarihe kadar yıkılmış vaziyette kaldı.

328/940 yılında, Halife Râzî döneminde (322/934-329/940), Şîi yanlısı bir politika izleyen Emirü'l-Ümera Beckem, Berâsâ Mescidi'nin yeniden yapılması emirini verdi. Mescid, çevrede halka ait olan bazı yerlerin istimlâk edilmesiyle,⁸⁶ yeni eklerle beraber genişletilerek tekrar yapıldı.⁸⁷ Etrafı sağlam duvarlarla çevrildi. İnşaat, Halife Müttaki döneminde tamamlandı ve üzerine Razi'nin ismi yazıldı. Müttaki, Mansûr Camii'nde (*Câmi'u'l-Mansûr*) âtil bir halde duran ve üzerinde Harun Reşid'in ismi yazılı bulunan minberi buraya taşıttı. Resâfe Camii'nde (*Câmi'u'r-Resâfe*) imam olan Ahmed b. Fadl b. Abdulmelik el-Hâşimî buraya imam olarak tayin edildi. 18 Cemaziyelevvel 329/ 18 Şubat 941'de Halife Müttâkî'nin katıldığı⁸⁸ ve halkın da yoğun ilgi gösterdiği bir merasimle Berâsâ Mescidi tekrar açılarak burada Cuma namazı kılındı.⁸⁹ Mescid'in

⁸⁴ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, 61.

⁸⁵ Ebû'l-Hüseyn Beckem (ö. 329/941), Taberistan'daki Alevî hükümdarlarının kumandanlarından Mâkân b. Kâ'kî'nin hizmetinde ücretli asker iken temayüz etti. Daha sonra Ziyârî Emîri Merdâvic b. Ziyâr'ın maiyetine girdi. Merdâvic'in Türkler'den meydana gelen askerî birliklerine karşı kötü davranması üzerine, askerler Beckem'in idaresinde isyan ederek 323'te (935) onu öldürdüler. Bu isyandan sonra artık Taberistan'da kalamayan Beckem, yanındaki Türkler'le birlikte Abbasî halifesinin ordusuna girmek amacıyla Bağdat'a hareket etti. Vâsıt ve Basra Valisi İbn Râik, bunları askerî birlikleri arasına aldı. Beckem'i de, Türkler ve Deylemliler'den meydana gelen kuvvetli bir ordunun kumandanlığına tayin etti. Bu sebeple kendisine Beckem er-Râikî denilmektedir. İbn Râik 324 yılı Zilhicce ayında (Kasım 936) halife Râzî Billâh tarafından emîrül-ümerâliğe tayin edildikten sonra, Beckem halifenin disiplinsiz muhafız birlikleri ve Ahvâz Valisi Ebû Abdullah el-Berîdî'ye karşı mücadelesinde onun başyardımcısı oldu. Bu başarıları sebebiyle, sâhibü's-şurtalığa ve doğu eyaletleri valiliğine tayin edildi. (Rebiülevvel 325/Şubat 937). Beckem 326/938'de İbn Raik'in yerine Emirü'l-Ümerâ tayin edildi. Halife Râzî devrinde, üzerinde kendi resmi bulunan dinar ve dirhemler bastırdı. 329/941'de bir av sırasında çıkan bir kavgada, Beckem öldürüldü (21 Receb 329/21 Nisan 941). Beckem ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 9-14; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 64-5; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 212; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 46; Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", *DİA*, V, 287-8.

⁸⁶ Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, I, 109.

⁸⁷ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 5; amlf., *Menâkibu Bağdâd*, 21; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, 363-4; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 211; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 170; Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, LXXXIV, 155-6; Büyükkara, *İmâmiyye Şîası'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler*, 56; Laoust, "al-Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

⁸⁸ Özaydın, "Berâsâ", 471.

⁸⁹ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, 136, 192; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 109-10; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 5; amlf., *Menâkibu Bağdâd*, 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 211; Müellif Mechul, *Kitâbü'l 'Uyûn ve'l-Hadâik*, IV/II, 353; Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, LXXXIV, 155-6; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 87; Özaydın, "Berâsâ", 471. İbn

bitirilip tekrar ibadete açılması üzerine bazı âlimler, Berbehârî ve taraftarlarının daha önce cenazeleri zorla defnettirdikleri kabirlerin kazılıp başka yere nakledilebileceklerine dair fetva verdiler.⁹⁰ Bu tarihten itibaren 450/1058’li yıllara kadar burası Cuma namazı kılınan camilerden biri olmaya devam etti.⁹¹

Berbehârî ve taraftarları bu camiyi şirk yuvası olarak ilân ettiler.⁹² Caminin bâ-nîsi Beckem’in Kürtler tarafından öldürülmesi, halkın sevinç gösterileriyle karşılanmıştı.⁹³ Bu arada heyecana kapılan Hanbelîler, Abbasîlerin ticaret ve finans merkezi olan ve birçok Yahudinin oturduğu⁹⁴ *Derbü’l-‘Avn*’daki sarraflar çarşısına saldırmıştı. “Sünnet kirlerden arındı (*tahureti’s-sünne*)” diyerek, Berâsâ Mescidi’ni yıkmaya giriştiler. Bunun üzerine Müttakî, askeri tedbirler almak zorunda kaldı. Bir genelge hazırlayarak Hanbelîlerin tutuklanmasını istedi. Tutuklanan Hanbelîler, işkenceye tabi tutuldular. Müttakî, İbn Ca’fer el-Hayyât’ı Berâsâ Mescidi’ni korumakla görevlendirerek, Mescid’i yıkmaya girişiminde bulunanın boynunun vurulmasını emretti.⁹⁵

2.3. Makâm-ı Mahmûd Tartışmaları

317/929 yılında Bağdat’ta Berbehârî taraftarlarıyla karşıları arasında, İsrâ Suresi’ndeki “*Umulur ki Rabbin seni Makâm-ı Mahmûd’a ulaştırır*”⁹⁶ ayetinin tefsiri üze-

Miskeveyh, mescidin bitirilmesini 329 yılı olaylarını zikrederken aktarmaktadır. Konuyla ilgili bkz.: İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, VI, 38.

⁹⁰ Sûlî, *a.g.e.*, 136.

⁹¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 5; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XI, 211; Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, LXXXIV, 155-6. İbnü’l-Cevzî, 450/1058’ e kadar Bağdatta, *Câmi’u’l-Medîne*, *Câmi’u’r-Resafe*, *Câmi’u’l-Kasr*, *Mescid-u Berâsâ*, *Mescidu’l-Katî’a* ve *Mescidu’l-Harbiyye*’de Cuma namazının kılındığını, bu tarihten itibaren Berâsâ Mescidi’nde Cuma’nın kılışının terk edildiğini rivayet eder. İbnü’l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 22.

⁹² Büyükkara, *İmâmiyye Şîası’na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler*, 67.

⁹³ Laoust, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, 170.

⁹⁴ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, 62.

⁹⁵ Sûlî, *Ahbâru’r-Râdî Billâh ve’l-Müttakî Lillâh*, 198; Laoust, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, 170; Kraemer, *a.g.e.*, 62; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi’l-Mezhebi’l-Hanbelî*, Beyrut, 1411/1990, 43; Büyükkara, *İmâmiyye Şîası’na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler*, 67; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti ‘Asrihi’l-‘Âmme”, 177; Melchert, “The Hanabila and The Early Sufis”, 364; Laoust, “al-Barbahârî”, *CD-ROM Edition*.

Not: Berâsâ Mescidi tarih boyunca önemini sürekli korumaya devam etmiştir. Nitekim ABD’nin Irak’ı işgalinden sonra Sünnilerle Şîiler arasında çıkan mezhep kavgaları çerçevesinde, buranın 7 Nisan 2006 günü yine bir Cuma namazı saatinde, muhtemelen Selefi-Vehhabi eğilimli bir örgüt tarafından bombalı saldırıya uğradığını ve yaklaşık yetmiş kişinin hayatını kaybettiğini görmekteyiz. Konu ile ilgili bkz.: 08 Nisan 2007 tarihli ulusal ve uluslar arası basın.

⁹⁶ İsrâ (17): 79.

rinde yapılan tartışmalar nedeniyle kanlı çatışmalar meydana geldi.⁹⁷ Askerlerin de çatışmalara müdahil olması olayları daha da büyüttü.⁹⁸

Aslında çatışmaların asıl nedeni ayetin tefsirinden çok, “*Makâm-ı Mahmûd*”un ne olduğu ile ilgiliydi. Aralarında Taberî, Abdülkâhir Bağdadî ve İbn Huzeyme’nin de bulunduğu⁹⁹ âlimlerin çoğu, “*Makâm-ı Mahmûd*”u kıyamet günü Hz. Peygamber’e verilen şefaathet yetkisi olarak yorumlarken; Berbehârî’nin başlarında bulunduğu Hanbelîler, bunu nesnel bir olgu olarak algılıyorlardı. Berbehârî ve taraftarlarına göre *Makâm-ı Mahmûd*, Allah’ın kıyamet günü Hz. Peygamber’i yanına oturtacağı tahtın adıydı.¹⁰⁰

Elimizdeki ilk el kaynaklarda, bu olaylardan bahsedilirken, doğrudan Berbehârî’nin ismi geçmese de olaylara karışan Hanbelîlerin liderinin Berbehârî olduğu dikkate alındığında bu hâdisenin onun etrafında oluştuğunu görebiliriz.¹⁰¹ Nitekim İbn Ebî Ya’la’nın kardeşi Ebû’l Kasım, Berbehârî’nin oturduğu her mecliste, Allah’ın, Hz. Muhammed’i Arş’da yanına oturtacağından bahsettiğini bildirmektedir.¹⁰² Bazı kaynaklarda olayın Ebû Bekir el-Mervezî ve düşmanları arasında geçtiği söylenmektedir.¹⁰³ Ancak bu tarihte, Ebû Bekir el-Mervezî vefat etmişti. Bağdat Hanbelîlerinin başında Mervezî’nin öğrencisi olan Berbehârî bulunmaktaydı. Ayrıca III/IX. yüzyıl Ehl-i Hadis’i açısından Mervezî ile Berbehârî arasında genellikle bir ayırım gözetilmiyordu.¹⁰⁴ Do-

⁹⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, 213; Ebû’l-Fidâ’, *Târîhu Ebî’l-Fidâ’*, I, 403; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXIII, 384; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XI, 173; ‘Uleymî, *el-Menhecû’l-Ahmed*, 38; Laoust, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, 426-7; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi’l-Mezhebi’l-Hanbelî*, 42; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 150-1, 194; Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in İslâmîc Thought*, 116-7; Kılavuz, “Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, 113; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti ‘Asrihi’l-‘Âmme”, 168; Laoust, “Barbahârî”, *CD-ROM Edition*; Kılavuz, “Berbehârî”, 476.

⁹⁸ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 213.

⁹⁹ Laoust, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, 427; amlf., “Barbahârî”, *CD-ROM Edition*. Nitekim Taberî hayat-tayken de –daha önce de değindiğimiz üzere– Hanbelîlerle arası açıktı. Aralarındaki soğukluğun nedenlerinden biri de, Taberî’nin bu ayeti Hanbelîlerden farklı yorumlamasıydı. Konuyla ilgili bkz.: “Hanbelîler ve İmam Taberî” başlığımız.

¹⁰⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, 213; Ebû’l-Fidâ’, *Târîhu Ebî’l-Fidâ’*, I, 403; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXIII, 384; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XI, 173; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi’l-Mezhebi’l-Hanbelî*, 42; Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in İslâmîc Thought*, 116-7; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti ‘Asrihi’l-‘Âmme”, 168; Kılavuz, “Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, 113; Laoust, “a.g.m.”, *CD-ROM Edition*.

¹⁰¹ Kılavuz, *a.g.m.*, 113.

¹⁰² İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, III, 76.

¹⁰³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, 213; Ebû’l-Fidâ’, *Târîhu Ebî’l-Fidâ’*, I, 403; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XI, 173; ‘Uleymî, *el-Menhecû’l-Ahmed*, 38.

¹⁰⁴ Melchert, “The Hanabila and The Early Sufis”, 364.

layısıyla olaya hangi pencereden bakılırsa bakılsın işin başında Berbehârî'nin olduğu anlaşılmaktadır. Melchert, İbn Ebî Ya'lâ'nın, Ebû Bekir en-Neccad (ö. 348/960)¹⁰⁵ için yazdığı biyografisinden bahsederken, onun İsrâ Suresi'nin 79. ayeti hakkında Hanbelî yorumu destekleyen bazı hadisler rivayet etmesinden yola çıkarak, bu dönemde Hanbelîlerin başında Ebû Bekir en-Neccâd'ın olabileceğini söyler.¹⁰⁶ Ancak kaynaklarda bu sonucu doğrulayıcı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bu olay, dönemin bazı sosyal ve kültürel özelliklerini ve Berbehârî'nin toplumdaki konumunu tespit etmede bizlere yardımcı olmaktadır. Tamamen ilmî çerçevede tartışılması gereken böyle bir konuda dahi taraflar, fikirlerini karşı tarafa kabul ettirmek için kaba kuvvete başvurmakta ve olayı kan dökmeye kadar vardırılabilmektedirler.¹⁰⁷ Bu bakış ve zihniyet yapısının tespitinin, gerek daha önce Hanbelîler ile Taberî arasındaki anlaşmazlıkları anlamada, gerekse bundan sonraki olayları değerlendirmede bizlere ufuk açacağı kanaatindeyiz.

2.4. Hz. Muaviye'nin Lanetlenme Girişimi Etrafında Meydana Gelen Olaylar

Berbehârî ve taraftarları, 321/933 yılında Halife Kâhir döneminde, Hâcib Ali b. Yelbak ve kâtibi Hasan b. Harun'un Hz. Muaviye ve oğlu Yezid'i Cuma günü minberlerden lanetleme girişimleri dolayısıyla tekrar gündeme geldiler.

Halife Kâhir dönemi (320/932-322/934), bir Şia sempatzanı olan Hâcib Ali b. Yelbak'ın faaliyetlerine sahne olmuştu.¹⁰⁸ Ali b. Yelbak ve kâtibi Hasan b. Harun, Emeviler döneminde Cuma hutbelerinde Hz. Ali'nin lanetlenmesine karşılık,¹⁰⁹ minberlerden Hz. Muaviye ve oğlu Yezid'in lanetlenmesi emrini verdi. Bu uygulamayı duyan halk bundan üzüntü duydu. Hanbelîler camilerde uygulanacak olan bu icraatı protesto

¹⁰⁵ Ahmed b. Selmân b. el-Hasan b. İsrâîl b. Yûnus Ebû Bekir en-Neccâd (ö. 348/960): Bağdat'ta Mansûr Camisindeki dersleri ile meşhur olmuştur. Burada fıkıh ve hadis dersleri vermiştir. İbn Hanbelî'nin oğlu Abdullah, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, İbrahim el-Harbî gibi hocalardan ders alan en-Neccâd'dan da, Ebû Bekir el-Katî'î, İbn Batta, Ebû Hafis el-Ukberî ve İbn Hâmîd, Ebû'l-Kasım el-Hırâkî gibi meşhur Hanbelî alimler rivayette bulunmuşlardır. En-Neccâd, İbn Hanbelî'nin *el-Müsned*'ini derlemiş, ayrıca *Kitâbü's-Sünen ve Kitâbu İhtilâfü'l-Fukâhâ'* adında iki eser kaleme almıştır. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 15-23; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 502-5; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 392-3; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VI, 246; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 249; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 251-3.

¹⁰⁶ Melchert, *The Hanabila and The Early Sufis*, 363-4.

¹⁰⁷ Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 169.

¹⁰⁸ Büyükkara, *İmâmiyye Şîası'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler*, 62.

¹⁰⁹ Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 42.

ettiler.¹¹⁰ Bunun üzerine Ali b. Yelbak ve vezir İbn Mukle,¹¹¹ Berbehârî'nin tutuklanması emrini verdi. Bunu duyan Berbehârî, saklanarak yakalanmamayı başardı. Ancak aralarında birçok Hanbelî âlimin de bulunduğu taraftarları yakalanarak Basra'ya veya Umman'a sürgün edildiler.¹¹²

Ali b. Yelbak'ın başlattığı bu lanetleme girişimi, hilafetin yaptığı zekice bir manevrayla kendi aleyhlerine döndü.¹¹³ Halife Kâhir, kendini beğendirmek, görünüş itibarıyla de olsa fukâhâyı memnun etmek, özellikle de, ünü avamdan havasa kadar her kesimde hızla yayılan Berbehârî ve ona bağlı Hanbelîlerin baskılarını azaltmak için bir dizi önlem aldı. Ali b. Yelbak yakalanıp halifenin gözleri önünde kesilerek öldürüldü.¹¹⁴ İçki içmeyi, şarkı söylemeyi ve diğer bazı eğlence türlerini yasaklayarak bu işleri yapanları Basra ve Kûfe'ye sürgün ettirdi. Şarkı söyleyen kadın ve cariyeleri ise “şarkı

¹¹⁰ Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 168; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 86; Melchert, “The Hanabila and The Early Sufis”, 364.

¹¹¹ Ebû Ali Muhammed b. Ali İbn Mukle (ö. 328/940): 272/886 yılında Bağdat'ta doğdu. Yazısının güzel olması sebebiyle daha küçük yaşta Divan'a girdi. İbnü'l-Furât vezir olmadan önce, onun kâtipliğini yaptı. Muktedir Billâh döneminde, devlet işlerini yönetemeyen vezir Ali b. İsa görevi bırakmak isteyince, Muktedir yeni vezir aramaya başladı. Bunu duyan İbn Mukle, halifeye 500.000 dinar vererek, kendisini vezir tayin ettirmeyi başardı (15 Rebiülahir 316/7 Haziran 928). Kâhir döneminde, Halife ile arası bozuldu. Bir süre gizlendikten sonra, Sâciyye ve Hucriyye denilen askeri birliklerle anlaşta ve halife Kâhir'i yakalayarak hapsedirdi (322/934). İbn Mukle, 326/938 yılında, Râzî'nin hilafeti döneminde yaklanarak hapsedildi. Halife, etrafındaki kimselerin de telkinleri sonucunda, İbn Mukle'nin dilini kestirdi. İbn Mukle, 328/940 yılında tutuklu bulunduğu hapisanede vefat etti. İbn Mukle ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 393-7; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 113-8; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 224-31; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 239-47; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 206-7; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 144-5; Abdulkerim Özeydin, “İbn Mukle”, *DİA*, XX, 211.

¹¹² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 349; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 77-8; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 316-7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, VIII, 273; Zehebî, *el-'İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 33; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 91-2; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 6; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, VI, 260; İbn-i Kesîr, *a.g.e.*, XI, 183; 'Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 37-8; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 158-9, 163; Massignon, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, I, 399; Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 168-9; Müellif Mechul, *Kitâbü'l 'Uyûn ve'l-Hadâik*, IV/I, 268; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 42; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, 61; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 151; amlf., “The Hanabila and The Early Sufis”, 364; Kılavuz, “Hasan b. Ali el-Berberhârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, 113; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berberhârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme”, 169; Dâvûd, “el-Berberhârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali”, 286-7; Laoust, “Barbahârî”, *CD-ROM Edition*. İbnü'l-Esîr, Berbehârî taraftarlarının Umman tarafına sürgün edildiğini bildirmektedir. Bkz.: İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 273.

¹¹³ Laoust, *a.g.e.*, 168-9.

¹¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 357-8; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 6-8; Laoust, *a.g.e.*, 168-9; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berberhârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme”, 169.

söylemesini bilmeyen kimseler” olarak niteledi ve satılmalarını emretti.¹¹⁵ Ancak bu yasaklamalardan bahseden kaynaklar, halifenin bu işteki samimiyetinden tereddüt etmektedirler.¹¹⁶ Nitekim İbnü’l-Esîr, halife Kâhir’in eğlenceye düşkünlükle ve şarkı dinlemekle meşhur biri olduğunu, iyi şarkıcıları almak üzere pazarlarda görevlendirdiği adamları vasıtasıyla, ucuza şarkıcı almak amacıyla böyle bir uygulamaya başvurduğunu iddia etmektedir.¹¹⁷

Hanbelî kaynaklar başta olmak üzere bazı kaynaklar bu olayın sonucuyla ilgili, özellikle de Ali b. Yelbak’ın öldürülmesi ve ardından İbn Mukle’nin vezirlikten azledilmesi ve Kâhir’in de 322/934 yılında tutuklanıp gözlerine mil çekilmesi gibi olayları, Berbehârî ve taraftarlarına yaptıklarına karşılık, Allah’ın bu kişilere verdiği bir ceza olarak değerlendirmektedirler. Söz konusu kaynaklar, Allah’ın bu olayların ardından Berbehârî’ye lutfedip eski itibarını ona fazlasıyla iade ettiğini söylemektedirler. Nitekim 323/935’te Nifteveyhî’nin¹¹⁸ cenaze merasiminde, dini ve siyasi liderlerin bulunduğu bir ortamda, bu önemli cenaze namazının Berbehârî tarafından kıldırılmasını da buna delil olarak göstermektedirler.¹¹⁹ Ancak tarihî kaynaklara baktığımızda, bu olayların asıl nedeni şöyle anlatılır: Halife Kâhir’le arası bozulan vezir İbn Mukle, Mûnis el-Muzaffer, Hacib Yelbak ve oğlu Ali b. Yelbak ile iş birliği yapıp Kâhir’i tahttan indirmeyi, onun yerine Müktefî’nin oğlu Ebû Ahmed’i tahta geçirmeyi planlıyordu. Durumdan haberdar olan Kâhir, ülke çapında büyük nüfuzu bulunan Muhammed b. Yâkût’un desteğini alarak karşı harekete geçti. Hacib Yelbak ve oğlu Ali b. Yelbâk öldürüldü.

¹¹⁵ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, V, 358; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, 273; Zehebî, *a.g.e.*, XXIV, 9; Müellif Mechul, *Kitâbü’l ‘Uyûn ve’l-Hadâik*, IV/I, 269; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of İslâm*, 61; Şabarov, “a.g.m.”, 169; Laoust, “Barbahârî”, *CD-ROM Edition*.

¹¹⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 273; Laoust, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, 169.

¹¹⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 273; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XI, 183.

¹¹⁸ Ebû Abdullah İbrahim b. Muhammed b. Urfe el-Atkî el-Vasîfî (ö. 323/935): Nifteveyhî diye bilinir. Büyük bir dilci ve muhaddistir. 244/858 yılında doğdu. Zâhirî mezhebine mensuptu. Bizzat Ebû Dâvûd ez-Zâhirî’nin (ö. 270/883) kendisinden ders almıştır. *Garîbû’l-Kur’an*, *Kitâbü’l-Mukni’*, *Kitâbü’l-Bârî* ve *Târîhu’l-Hulefâ* gibi kitapları vardır. Nifteveyhî 323 yılı Safer (935 Ocak) ayında Bağdatta vefat etmiştir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 350-2; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 313; Ebû’l-Fidâ’, *Târîhu Ebî’l-Fidâ’*, I, 415; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 19-20; amlf., *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XV, 76-7; amlf., *Târîhu’l-İslâm*, XXIV, 125-6; El-Yafî’î, *Mir’âtu’l-Cinân*, II, 287; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu’t-Taberî*, I, 87; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb*, IV, 122-3; Omar Bencheikh, “Niftawayh”, *Encyclopaedia of Islam*, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.

¹¹⁹ İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, III, 77-8; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 33; amlf., *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XV, 92; amlf., *Târîhu’l-İslâm*, XXIV, 259; el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr fi Memâlikü’l-Emsâr*, VI, 260; ‘Uleymî, *el-Menhecü’l-Ahmed*, II, 38; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb*, IV, 163; Dâvûd, “el-Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali”, 286-7. Aslında, işin menkıbevî yönü bir tarafa bırakılacak olursa, Berbehârî’nin böyle bir ortamda namaz kıldırması, onun toplumda, özellikle ulemâ nezdinde hiç de küçümsenmeyecek bir yerinin olduğunu göstermektedir.

İbn Mukle ise kaçarak canını kurtarmayı başardı. İbn Mukle vezaretten azledildi. Yerine Ebû Ca'fer Muhammed b. Kasım b. Ubeydullah vezirliğe atandı.¹²⁰ Saklanarak canını kurtaran İbn Mukle, bazı askeri birliklerin de desteğini alarak Kâhir'i tahttan indirmeye muvaffak oldu (6 Cemaziyelevvel 322/24 Nisan 934).¹²¹

2.5. Şelmeğânî'nin Yargılanması ve Öldürülmesi

322/934 yılında, Bağdat'ta İbn Ebi'l-Karâkir,¹²² İbn Ebi'l-'Azâkir¹²³, İbn Ebi'l-'Azâfir,¹²⁴ veya İbnü'l-'Arefe¹²⁵ diye bilinen Muhammed b. Ali eş-Şelmeğânî adında aşırı Şîî bir adam meşhur olmuştur.¹²⁶ Şelmeğân, Vâsıt'a bağlı bir köydür. Şelmeğânî de buraya nisbet edilmektedir.¹²⁷ Şelmeğânî önceleri bir İmam-Şîî iken, daha sonra edin-diği aşırı fikirleri nedeniyle Gulât-ı Şia'dan sayılmıştır.¹²⁸

Şelmeğânî, aşırı Şîî bir mezhep oluşturup, tenâsuh inancını yaymakta ve Tan-rı'nın ulûhiyetinin kendisine hulûl ettiğini iddia etmekteydi. Onun bu görüşlerine bağlı olarak; Hâmid b. Abbas'ın vezareti döneminde, İmamiye mezhebinin *Bâb* diye isimlen-dirdiği Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Ravh, Şelmeğânî'nin iddialarına benzer bazı görüşlerle ortaya çıkmıştı.¹²⁹ Bunun üzerine Hâmid b. Abbâs, Şelmeğânî'yi yakalamış, onu

¹²⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 349-58; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 317; Zehebî, *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 6-8; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 183-4; Özeydın, "İbn Mukle", 211.

¹²¹ Konu ile daha geniş bilgi için bkz.: İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, V, 376-80; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 317, 334-5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 279-82; Zehebî, *a.g.e.*, XXIV, 15-6; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 188-9; Müellif Mechul, *Kitâbü'l 'Uyûn ve'l-Hadâik*, IV/I, 268-9; Özeydın, "a.g.m.", 211.

¹²² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 290; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-'Âmme", 170.

¹²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 206; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 566; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 24; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, I, 86; Müellif Mechul, *Kitâbü'l 'Uyûn ve'l-Hadâik*, IV/I, 348.

¹²⁴ Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1424/2003, 238.

¹²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 190.

¹²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 290; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 14; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 24; İbn-i Kesîr, *a.g.e.*, XI, 190; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 112; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 238; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, I, 86; Müellif Mechul, *Kitâbü'l 'Uyûn ve'l-Hadâik*, IV/I, 348; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-'Âmme", 170.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 290; amlf., *el-Lübâb*, II, 206-7; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebi'l-Fidâ'*, I, 411; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 568; el-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 285; İbnü'l-'İmâd, *a.g.e.*, IV, 114; Şabarov, "a.g.m.", 170.

¹²⁸ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 169; Şabarov, "a.g.m.", 170.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 290; el-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 285.

tenâsuh inancına sahip olmakla itham etmiş, ancak Şelmeğânî bu iddiaları kabul etmemişti.¹³⁰ Daha sonra Muktedir'in veziri olan Hâkânî'nin vezareti sırasında tutuklanmak istenmiş, ancak o gizlenmeyi başarmış ve Musul'a kaçmıştı.¹³¹ Musul'da bulunduğu süre içerisinde, Nâsirüddeve Hasan b. Abdullah b. Hamdân'ın yanında kalmıştı. Nâsirüddeve'nin babası Abdullah b. Hamdân'ın ölümünden sonra Musul'dan ayrılarak Bağdat'a geri dönmüş, bir süre de burada gizlenmişti.¹³²

Şelmeğânî Musul'dan dönüp Bağdat'ta gizlenmeye başladıktan bir süre sonra, ortalıkta onun ulûhiyet iddiasında bulunduğu dair söylentiler yayıldı. Hatta Muktedir'in vezirlerinden Hüseyin b. Kasım b. Abdullah b. Süleyman b. Vehb, Bistam'ın oğulları Ca'fer ve Ebû Ali, İbrahim b. Muhammed b. Ebî Avn, İbn Şebîb ez-Zeyyât, Ahmed b. Muhammed b. 'Abdûs gibi tanınmış birçok kişi ona tabi olmuşlardı.¹³³

Şelmeğânî'nin kayıp Mehdi'nin yokluğunda İmâmî-Şîfîlerin liderliğine geçmeye yeltendiği, ancak bu girişimin Mehdi'nin üçüncü sefiri olan İbn Ravh tarafından engellendiği ile ilgili bkz.: Büyükkara, *İmâmîyye Şîası'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler*, 73.

Massignon'a göre Şelmeğânî, İbn Ravh'ın sekreteriydi. İbn Ravh, daha ılımlı bir politika izliyor, Şîî cemaatin devamı için bir hiyerarşik sistemin gerekliliğine ve devamına inanıyordu. Buna karşın Şelmeğânî, ilâhî ilhamdan pay alan ve Ali Oğullarından olmayan birinin de imam olabileceğini düşünüyordu. Özellikle yazdığı bazı eserlerin de etkisiyle, nüfuzu iyice arttı. 309/921 yılında, devletin istediği vergileri ödemediği için saklanmak zorunda kalan İbn Ravh, mezhebin devamı için mecburen yerine Şelmeğânî'yi bıraktı. Bütün bu etkenler, Şelmeğânî'nin cemaatin başına geçmeye yönelik hırslarının iyice artmasını sağladı. Daha sonra, vezir Hâkânî'nin döneminde yakalanan İbn Ravh, hapishanedeyken Şelmeğânî'yi görevden alıp yerine Ebû Ali Muhammed b. Hümmâm İskâfî'yi tayin etti. Şelmeğânî'yi de mürted ilân etti. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Massignon, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, I, 392-400.

Massignon ve Büyükkara'nın verdiği bu bilgiler, yukarıda zikrettiğimiz bilgiyle çelişiyor gibi görünmektedir. Özellikle Massignon'un verdiği bilgilere bakıldığında, İbn Ravh'ın, Şelmeğânî'ye benzer fikirlere sahip olmadığı, tam aksine birbirlerinden farklı düşündükleri, bir arada olmalarının aslında bir zorunluluktan (cemaatin dağılma korkusundan) kaynaklandığı görülmektedir. Bizce de, bu bilgiler daha uygun gibi görünmektedir. Aksi takdirde, Şelmeğânî'nin yargılanma sürecinde İbn Ravh'ın da ismi geçmeliydi. Zannımızca İbnü'l-Esîr ve El-Yafî'î'nin verdiği bu bilgi, İbn Ravh'ın Şelmeğânî'nin iddialarına benzer bazı görüşlerle ortaya çıktığı iddiası, Şelmeğânî'nin bir dönem İbn Ravh'ın sekreterliği yapmış olmasından kaynaklanmaktadır.

¹³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 190.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 290; el-Yafî'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 285; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 170.

¹³² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 290. Kaynaklar, söz konusu gizlenmenin iki sene sürdüğünü belirtmektedirler. Çünkü, İbnü'l-Esîr'in dışındaki kaynaklar bu olayı uzun uzun anlatmasalar da; onun kaçıp bir süre gizlendikten sonra tekrar ulûhiyet davasıyla ortaya çıktığını zikretmektedirler. Vezir Hâkânî'nin 299/911-2-301/913-4 yılları arasında vezirlik yaptığını ve Şelmeğânî'nin de bu dönemde kaçtığını göz önünde bulundurursak, onun 320/932'de Bağdat'a geri döndüğünü ve 322/934 yılında da ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 342; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 14; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 567; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 24; el-Yafî'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 285.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 290-1; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 14-5; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 567-8; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 112.

Şelmeğânî'nin bu inançları yayılınca, Muktedir'in veziri İbn Mukle onu takip etmiş, fakat yakalayamamıştı.¹³⁴

Şelmeğânî, 322 yılının Şevval ayı (934 Eylül-Ekim) geldiğinde ortalıkta gözükmeye başlamıştı.¹³⁵ Onun ulûhiyet davasında bulunduğu,¹³⁶ ölüleri dirilttiği ve birçok taraftar edindiğine dair söylentiler oldukça yayılmıştı.¹³⁷ Bunun üzerine Vezir İbn Mukle, onu tutuklayıp hapse atmıştı. İbn Mukle, ardından Şelmeğânî'nin evine baskın yaptırmış, baskın sırasında, onun mezhebi hakkında birçok yazı ve taraftarlarından gelmiş birçok mektup ele geçirilmişti. Bu mektuplarda, taraftarları, Şelmeğânî'ye hiçbir beşerin diğer bir beşere hitapta bulunamayacağı düzeyde sakıncalı ifadelerle hitap ediyorlardı.¹³⁸ Bulunan bu mektuplar halka gösterilerek kime ait olduğu tesbit edilmişti. Bunların arasında vezir Hüseyin b. Kasım'a ait bir mektup da bulunmuştu. Ayrıca Şelmeğânî'nin kendisi de daha sonra bu mektupların kimlerden geldiğini itiraf etmiş; ancak böyle fikirleri ortaya attığını inkâr ederek kendisinin Müslüman olduğunu, mektuplarda yazılan ifadelerle hiçbir ilgisinin bulunmadığını söylemişti. Ardından İbn Ebî 'Avn¹³⁹ ve İbn 'Abdûs, yakalanıp Şelmeğânî'yle birlikte Halife'nin huzuruna çıkarıldılar. Halife, onlara Şelmeğânî'yi tokatlamalarını emretti. Fakat onlar buna yanaşmadılar. Halife onları zorlayınca, İbn 'Abdûs Şelmeğânî'ye bir tokat attı. İbn Ebî 'Avn ise, elini yavaşça Şelmeğânî'nin sakalına ve başına uzattığında birden titremeğe başladı. Sonra; “*ey ilâhum, efendim, bana rızık veren ilâhum*” diyerek Şelmeğânî'nin sakalını ve başını öptü. İbn Ebî 'Avn'ın bu sözleri üzerine Halife Râzî: “*Sen ilâhlık iddiasında bulunmadığını söylemişsin, peki bu durum nedir?*” diye sorunca Şelmeğânî: “*İbn Ebî 'Avn'ın*

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 290-1; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 567.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 291; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 411; Zehebî, *a.g.e.*, XIV, 567-8.

¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 342; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 14; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 566-9; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 24; el-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 285; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 112; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme”, 170.

¹³⁷ Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 14; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 24; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 112.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 291; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 15; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 567-8; el-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 285; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 112-3.

¹³⁹ İbn Ebî 'Avn, meşhur bir edebiyatçıdır. Birçok edebî kitabı vardır. *el-Ecvibetu'l-Emsike, et-Teşbîhât, Beytu Mali's-Sürûr* gibi eserler bunların en meşhurlarıdır. Bunula ilgili bkz.: Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 15; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 25; el-Yafi'î, *a.g.e.*, II, 285; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 113.

yaptıkları beni ne ilgilendirir? Allah biliyor ki, ben ona hiçbir zaman ilâh olduğumu söylemiş değilim.” diyerek cevap verdi¹⁴⁰

Bunun üzerine İbn ‘Abdûs: “O hiçbir zaman ilâhlık iddiasında bulunmadı. Ancak onun İmamı’l-Muntazar’a (Beklenen İmam) giden kapı (bâb) olduğunu iddia ederek, İbn Ravh’ın yerine kendisini koyduğunu biliyorum. Ayrıca ben onun bunu bir takiyye olarak kullandığını zannediyorum.” dedi.¹⁴¹

Bundan sonra, Şelmeğânî ve taraftarları, fakih, kadı, kâtip ve kumandanlardan oluşan heyetlerin hazır bulunduğu celselerde, birçok kez Halife’nin huzuruna getirilerek yargılandı.¹⁴² Şelmeğânî bu duruşmaların birinde; “eğer beni lanetleyen bu insanların başına üç gün içinde -en çok dokuz gün içinde- bir bela gelmezse benim kanım helaldir” demişti.¹⁴³ Nihayetinde fakihler, tövbe etmemesi durumunda,¹⁴⁴ Şelmeğânî’nin öldürülebileceğine dair fetvayı verdiler.¹⁴⁵ Şelmeğânî tövbe etmeyi reddedince, aynı yılın (322/934) Zilkade ayında, seksen sopa vurulduktan sonra,¹⁴⁶ İbn Ebî ‘Avn ile birlikte asılarak öldürüldü. Ardından da cesetleri yakıldı,¹⁴⁷ külleri de Dicle nehrine atıldı.¹⁴⁸

Şelmeğânî’nin aşırı görüşlü fikirlerinin etkisi ölümünden sonra da devam etti ve özellikle Halep’te Hamdânîler’in sarayında uzun yıllar varlığını korudu.¹⁴⁹

¹⁴⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, 291; Ebû’l-Fidâ’, *Târîhu Ebi’l-Fidâ*, I, 411-2; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 15; amlf., *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XIV, 568; İbnü’l-‘Îmâd, *a.g.e.*, IV, 113; Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, 238.

¹⁴¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 291; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XIV, 568.

¹⁴² İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 291; Ebû’l-Fidâ’, *Târîhu Ebi’l-Fidâ*, I, 412; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 15; amlf., *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XIV, 568; el-Yafî’î, *Mir’âtu’l-Cinân ve ‘İbretu’l-Yakzân*, II, 285; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb*, IV, 113.

¹⁴³ Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 14; amlf., *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XIV, 568; amlf., *Târîhu’l-İslâm*, XXIV, 24; İbnü’l-‘Îmâd, *a.g.e.*, IV, 112. İbnü’l-Cevzî ve el-Yafî’î en uzun sürenin yedi gün olduğunu söylerler. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 342; el-Yafî’î, *a.g.e.*, II, 284.

¹⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XI, 190; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâti ‘Asrihi’l-‘Âmme”, 171.

¹⁴⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, 291; Ebû’l-Fidâ’, *Târîhu Ebi’l-Fidâ*, I, 412; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XIV, 568; el-Yafî’î, *Mir’âtu’l-Cinân ve ‘İbretu’l-Yakzân*, II, 285.

¹⁴⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 342; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXIV, 24.

¹⁴⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, VIII, 290; Ebû’l-Fidâ’, *Târîhu Ebi’l-Fidâ*, I, 412; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 15; el-Yafî’î, *Mir’âtu’l-Cinân ve ‘İbretu’l-Yakzân*, II, 15; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XI, 190; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb*, IV, 113; Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, 238-9; Massignon, *İslâm’ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr’un Çilesi*, I, 400; Laoust, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, 169; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâti ‘Asrihi’l-‘Âmme”, 171.

¹⁴⁸ Bağdâdî, *a.g.e.*, 238-9.

¹⁴⁹ Massignon, *İslâm’ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr’un Çilesi*, I, 400.

Şelmeğânî, kendisine uyan kimselere, *el-Hissetü's-Sâdis* (Altıncı His) adını verdiği bir kitap bırakmıştı. Bu kitapta Şelmeğânî, şeriatın kaldırıldığını açıklamış, homoseksüelliği mübah kılmıştır.¹⁵⁰ Şelmeğânî'nin görüşlerinden bazıları şöyleydi:

O dilediğini yapan ilâhlar ilâhıdır. Kadîm, zâhir, bâtın olup insanların rızıklarını veren eksiksiz bir varlıktır. Şelmeğânî'ye göre, Allah mümkün olduğunca birçok şeye hulûl edebilir (*lâhûtîlik*). O zıtların yaratıcısıdır. Bir zıttı diğer bir zıtta delalet etsin diye yaratır. Onun için Allah, Hz. Adem'i yarattığında ona hulûl ettiği gibi; aynı zamanda iblise de hulûl etmiştir. Hz. Adem ortadan kaybolunca lâhûtîlik insanoğlunun cismiyle ortaya çıktı. Bu insanlardan herhangi biri ölünce, lâhûtîlik bir başkasının şahsında ortaya çıkar. Beş şahsın varlığında lâhûtîlik gözüktüğü gibi, beş iblisin de şahsında gözükmüştür. Lâhûtîlik, önce Hz. Adem ile İblisin şahıslarında toplanmıştır. Hz. Adem'in ortadan kaybolmasıyla, lâhûtîlik Hz. Adem'den çıkıp gittiği gibi, iblisinden de çıkıp gitmiştir. Daha sonra Hz. Nûh ile onun iblisinde toplanmıştır. Onların da yok olmasıyla lâhûtîlik Hz. Hûd ve onun iblisinde toplanmıştır. Onlar da ölünce, Hz. Salih ve onun devesini öldüren ibliste; onlardan sonra Hz. İbrahim ve onun iblisi olan Nemrut'ta; onlar da ölünce Harun ve iblisi olan Firavun'da; onlardan sonra Hz. Süleyman ve iblisinde; daha sonra da Hz. İsa ve iblisinde bir araya gelmiştir. Hz. İsa ve iblisi de ortadan kaybolunca, lâhûtîlik Hz. İsa'nın havarileri ve onların iblislerinde ortaya çıkmıştır. Nihayet lâhûtîlik Hz. Ali b. Ebî Talib ve onun iblisinde bir araya gelmiştir.

Allah her şeyde ortaya çıkar ve her mânâda gözüktür. O hatırına gelen her insanın şahsında gözüktür. Allah bir mânâ ismidir. İnsanların kendisine ihtiyaç duydukları her şey bir ilâhtır. Bu nedenle her insanın ilâh olarak isimlendirilmesi gerekir. Hatta taraftarları, “ben falanın rabbiyim, falan da filanın rabbidir” diyerek bunu silsile haline getiriyor ve bu silsileyi Şelmeğânî'ye dayandırıyorlardı.

Şelmeğânî ve taraftarları, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i Hz. Ali'ye nisbet etmiyor, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in onun çocukları olduğunu reddediyorlardı. Çünkü, kendisinde rübûbiyetin toplandığı bir kimsenin babası olamayacağı gibi, çocukları da olamaz.

Onlar, Hz. Mûsa ve Hz. Muhammed'in (SAV) hain olduğunu söylüyorlardı. Çünkü Hz. Harun Hz. Musa'yı; Hz. Ali de Hz. Muhammed'i elçilikle göndermiş, her ikisi de kendilerini gönderen kişiye ihanet etmişlerdir.

¹⁵⁰ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 238.

Meleklerden kasıt, kendi nefesine mâlik olmaktır. Kendi nefesine malik olan ve hakkı bilen herkes melektir. Cennet, yalnız kendileri ve mezheplerine giren kimseler için; Cehennem de kendilerini tanımayan ve mezheplerine girmeyen kimseler içindir.

Bunlar, namaz, oruç ve diğer ibadetlerin terk edilmesi gerektiğine inanıyor, ni-kâh diye bir şeyin olmadığını, bütün kadınları kullanabileceklerini ve her kadının kendilerine mübâh olduğunu söylüyorlardı. Hatta onlara göre faziletli sayılan bir kimse mutlaka kendisinden daha az fazilete sahip biriyle cinsel ilişkide bulunmalı ki, bu nûr ondan ötekine geçebilsin.¹⁵¹ Bağdâdî, Şelmeğânî'ye uyan kimselerin, nurunun onlara geçmesini arzu ederek karılarını Şelmeğânî'ye sunduklarını ileri sürmektedir.¹⁵²

İlk el kaynaklarda, Berbehârî'nin veya ona bağlı Hanbelîlerin bu olaylara müdahalesinden söz edildiğini tespit edemedik. Laoust da Berbehârî'nin, Şelmeğânî'nin yargılanma sürecinde doğrudan olarak etkili olmadığını belirtmektedir.¹⁵³ Şabarov, Şelmeğânî'nin yargılanma sürecinde Berbehârî'nin de etkili olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁴ Bizim kanaatimize göre de, Berbehârî ve taraftarları büyük ihtimalle Şelmeğânî'nin yargılanmasında etkili olmuşlardır. Çünkü Hanbelî Fitnesi'ne ramak kala gerçekleşen bu olaya Hanbelîlerin kayıtsız kalmaları ve müdahalede bulunmamaları bizce oldukça uzak bir ihtimaldir.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 292-4; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebi'l-Fidâ'*, I, 411; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 567-9; Bağdâdî, *a.g.e.*, 238-9; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 171. Şelmeğânî ve Mezhebi'nin görüşleri hakkında daha fazla bilgi için bkz.: İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 292-4; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 566-9.

İbnü'l-Esîr, bu inançların Nusayrîler'in inançlarına benzediğini, muhtemelen Nusayrîler'in akidesinin bu fikirlerden kaynaklandığını söylemektedir. Çünkü Nusayrîler de İbnü'l-Furât'ın kendi reisleri ve mezheplerinin başı olduğunu söylüyor ve buna inanıyorlardı. Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 294.

Günümüze kadar yaşayan Nusayrîliğin akidesine baktığımızda, hakikaten İbnü'l-Esîr'in bu tespiti isabetli görünmektedir. Nusayrîlik hakkında bkz.: E.R. Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul, 2001, 203-16.

¹⁵² Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 238.

¹⁵³ Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

¹⁵⁴ Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 172.

2.6. İbn Şenebûz'un Yargılanması (*Mihne*)

Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Eyyûb b. es-Silat b. Şenebûz¹⁵⁵ 248/862 yılı civarında Bağdat'ta doğdu.¹⁵⁶ Üçüncü kuşaktan dedesi olan Şenebûz'a nisbetle İbn Şenebûz künyesiyle meşhur oldu.¹⁵⁷ İbn Şenebûz, çok önemli bir kıraat âlimiydi.¹⁵⁸ Kıraat ve hadis öğrenimi için Humus, Şam ve Mısır gibi birçok yere seyahatler (*rihle*) yaptı.¹⁵⁹ Muhammed b. Yahya el-Kisaî es-Sağîr, İsmail b. Abdullah en-Nuhâs ve daha birçok kişiden kıraat dersi aldı. Abdurrahman b. Muhammed b. Mansûr el-Hârisî ve Muhammed b. Hüseyin el-Huneynî gibi daha birçok kişiden de hadis rivayet etti.¹⁶⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Nasr eş-Şezâî, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ahmed eş-Şenebûzî gibi birçok kişi de ondan ders aldı.¹⁶¹

İbn Şenebûz, Übey b. Ka'b ile Abdullah b. Mes'ud'a isnad edilen ve Hz. Osman'ın mushafına aykırı okuyuşları nedeniyle meşhur oldu.¹⁶² İbn Şenebûz'un Hz. Osman mushafına aykırı olan şâz kıraatleri namazda okuduğunu duyan Irak Şeyhülkurrası Ebû Bekir b. Mücâhid,¹⁶³ durumu vezir İbn Mukle'ye bildirdi.¹⁶⁴ Hanbelîlerin de ciddi

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 392; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 211; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 30; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 164; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 233; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 206; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 120; Tayyar Altıkulaç, "İbn Şenebûz", *DİA*, XX, 376.

¹⁵⁶ Altıkulaç, "a.g.m.", 376.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 211; Altıkulaç, "a.g.m.", 376.

¹⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 29; el-Yafî'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 290.

¹⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 392; Altıkulaç, "İbn Şenebûz", 376.

¹⁶⁰ Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 30; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 265; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 233-4; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 148.

¹⁶¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 265; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 234; Altıkulaç, "İbn Şenebûz", 376.

¹⁶² İbn Şenebûz'un Hz. Osman mushafından farklı okuduğu şâz kıraatlar şu ayetlerdedir: el-Kehf (18): 78, Sebe' (34): 14, el-Cum'a (62): 9, el-Leyl (92): 3, el-Kari'a (101): 5, Tebbet (111): 1. İbn Şenebûz'un söz konusu ayetleri okuyuş şekli için bkz.: Zehebî, *a.g.e.*, XXIV, 28-9; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 149-50.

¹⁶³ Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî (ö. 324/936): 245/859' da Bağdat'ta doğdu. Doğduğu mahalleye nisbetle Ataşî diye de anılır. Abdullah b. Mes'ud, Übey b. Kâ'b ve diğer bazı sahâbîlerden rivayet edilen şâz kıraatleri icra eden kimselerle mücadele etmiş, bu tür okuyuşları engellemek için gerektiğinde siyasî otoritenin müdahalesini de sağlamıştır. İbn Mücâhid'in kıraat ilmine yaptığı en önemli katkı, meşhur ve mütevâtir kabul edilen kıraatleri konunun otoritelerini ikna edecek kurrâ seçimiyle *Kitâbü's-Seb'ati'l-Kirâât* adlı eserinde bir araya getirmiş olmasıdır. İbn Mücâhid 324/936 yılında vefat etmiştir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 357-8; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 22; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 272-4; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 144-6; Tayyar Altıkulaç, "İbn Mücâhid", *DİA*, XX, 214-5.

¹⁶⁴ Altıkulaç, "İbn Şenebûz", 376-7.

baskıları sonucunda¹⁶⁵ İbn Mukle, 1 Rebûlahir 323/9 Mart 935'te İbn Şenebûz'u yakalayıp hapse attırdı. Bir hafta sonra, aralarında Kurra Ebû Bekir b. Mücahid ve Kadı Ömer b. Ebî Ömer Muhammed b. Yusuf'un da bulunduğu, kurra, kadı ve fakîhlerden oluşan bir heyet önünde yargılandı. Yapılan sorgulamalar sırasında, İbn Şenebûz önce yaptıklarını savunarak, İbn Mukle, İbn Mücahid ve orada bulunan diğer kişilere tahkir edici sözler söyledi. Tahsil için Bağdat'ın dışına çıkmadıklarını söyleyerek onları cehaletle suçladı. Fakat İbn Mukle'nin emriyle kamçılanmaya başlanınca,¹⁶⁶ bu işkenceye dayanamayarak hatalı olduğunu kabul etti ve tövbe etmek zorunda kaldı. Bundan sonra da Hz. Osman mushafı dışındaki bu tür şâz kıraatleri okumayacağına, aksi takdirde kanının halifeye helal olacağına dair bir tutanak¹⁶⁷ imzaladı.¹⁶⁸ Ardından, halkın ya da Hanbelîlerin (‘*ämme*) linç ihtimali nedeniyle, İbn Şenebûz birkaç gün kalmak üzere bir

¹⁶⁵ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 169.

¹⁶⁶ Rivayete göre İbn Şenebûz kamçılanınca, İbn Mukle'ye “ellerin kopsun, düzenin boğulsun” diyerek beddua etmiştir. Nitekim İbn Mukle'nin elleri kesilmiş, çeşitli işkencelere tabi tutulmuş, nihayet İbn Şenebûz'un öldüğü sene olan 328/939 yılında o da ölmüştür. Hemedânî, onun İbn Mukle ile beraber İbn Mücahid'e evladını kaybetmesi; onu kırbaçlayan kişiye de yanması için beddua ettiğini, bu bedduanın sonucu olarak İbn Mücahid'in de çocuğunu kaybettiğini rivayet eder. Kaynaklar, İbn Mukle ve İbn Mücahid'in başına gelenleri, İbn Şenebûz'un bedduasının kabul olduğuna delil olarak gösterirler. Konuyla ilgili bkz.: Zehebî, *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 28; el-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 291; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 192-3,206; İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 120, 149; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, I, 87.

¹⁶⁷ İbn Şenebûz'un imzaladığı bu tutanak şöyledir:

“İbn Şenebûz diye bilinen Muhammed b. Ahmed b. Eyyûb diyor ki: Ben Osman (RA)'a nisbet edilen ve Resulullah (SAV)'in ashabının üzerinde ittifak ettiği, mushafa muhalif okuyuşlar okudum. Bunun hata olduğunu, bunu bırakacağımı kabul ediyor, bundan berî olduğumu Allah'a iletiyor ve bundan dolayı tövbe ediyorum. Çünkü Osman mushafı, muhalif olunması caiz olmayan ve hak olan mushaftır.”

İbn Şenebûz, bunun altına da kendi yazısıyla şunu yazmıştır: “Muhammed b. Ahmed b. Eyyûb bu tutanakta yazılanların sahîh olduğunu söylüyor. Bu benim sözüm ve i'tikâumdur. Ben ve burada hazır bulunanlar, bu konuda Allah'ı şahit gösteriyoruz. Bu tutanağı ben kendi yazımla yazdım. Her ne zaman buna aykırı davranırsam veya bunun dışında benden bir şey görürseniz, Müminlerin Emiri'ne –Allah onun saltanatını uzatsın- kanımı dökmek helal olsun.” Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, I, 62-3.

¹⁶⁸ Sûlî, *a.g.e.*, I, 62-3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 348, 392-3; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Çaber*, II, 30; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 28, 234-5; el-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân*, II, 290-1; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 192-3, 206; İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 120, 150; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, I, 87-8; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 169; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-‘Ämme”, 172; Altıkulaç, “İbn Şenebûz”, 376-7.

gece vakti Medâin'e gönderildi.¹⁶⁹ Onun önce Ahvaz'a, daha sonra Basra'ya sürgün edildiği de söylenmiştir.¹⁷⁰ Laoust, İbn Şenebûz'un sürgün edildiği görüşündedir.¹⁷¹

İbn Şenebûz, 3 Safer 328/17 Kasım 928'de Bağdat'ta vefat etti.¹⁷² Sûlî onun hastane ölümlerini rivayet eder.¹⁷³

Her ne kadar ilk el kaynaklarda İbn Şenebûz'un yargılanması sürecinde Hanbelîlerin etkisiyle ilgili detaylı bir bilgi olmasa da, bazı ipuçlarına dayanarak Hanbelîlerin bu süreçte etkili olduklarını söyleyebiliriz. Nitekim dönemin en önemli kaynaklarından biri olan Sûlî, 324/936 olaylarını anlatırken, Hanbelîlerin İbn Şenebûz'un durumundan dolayı kargaşa çıkarttıklarını, bunun üzerine, İbn Şenebûz'un saraya getirtilip yargılandıktan sonra tutuklandığını söylemektedir.¹⁷⁴ Laoust da, İbn Mukle'nin "*Hanbelîlerin şiddetli nümayişleri sonucunda*" İbn Şenebûz'u yakalamaya kalkıştığını belirtmektedir.¹⁷⁵ Diğer taraftan Şabarov, Şelmeğânî'nin yargılanması sürecinde doğrudan etkili olmayan Berbehârî ve taraftarlarının, İbn Şenebûz'un yargılanmasında büyük bir rol oynadıklarını, onların bu süreçte azımsanmayacak derecede etkili olduklarını söylemektedir.¹⁷⁶

Ayrıca, İbn Şenebûz'un yargılanmasında kilit rol oynayan Ebû Bekir b. Mücâhid'in yakın dostlarından birisi, Berbehârî'nin hocası olan Sehl Tüsterî'nin oğlu Ahmed b. Salim'di. Ahmed, babasının kurduğu ve Berbehârî'nin de irtibatta olduğu Sâlimiyye ekolünün seçkin mensuplarından biriydi. Bu bilgiden de yola çıkarak, Berbehârî'nin söz konusu olayla ilgili olabileceği düşünülebilir. Biz de, Hanbelîlerin, dolayısıyla Berbehârî ve taraftarlarının, bu olayda etkili olduklarını, hatta bu konuda

¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 348; Altıkulaç, "a.g.m.", 377. Muhtemelen İbn Cevzi'nin "'âmmeh" diye bahsettiği insanlar, Hanbelîlerdir. Çünkü daha önce Taberî'ye baskı uygulayan Hanbelîler için de 'âmmeh tabiri kullanılmıştı. Buradan hareketle, burada da (muhtemelen) Hanbelîlerden bahsedildiğini düşünmekteyiz.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, 348; Zehebî, *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 29; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmmeh", 172; Altıkulaç, "a.g.m.", 377.

¹⁷¹ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 169.

¹⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 393; Zehebî, *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 235; amlf.: *Duvelü'l- İslâm*, Beyrut, 1999, I, 299; Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, I, 139; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 206; Altıkulaç, "İbn Şenebûz", 377.

¹⁷³ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, I, 139.

¹⁷⁴ Sûlî, *a.g.e.*, I, 139.

¹⁷⁵ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 169.

¹⁷⁶ Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmmeh", 172.

önemli rol oynadıkları kanaatini taşımaktayız. Bu tür farklı ve radikal çıkışlara şiddetle karşı olan Hanbelîlerin, Kur'an ayetleri söz konusu olduğunda sessiz kalması düşünülemez. Üstelik Hanbelî/Berbehârî Fitnessi başlığı altında şimdi zikredeceğimiz, ciddi taşkınlıkların yapıldığı, insanların özel hayatlarına tacizde bulunduğu olaylardan iki ay önce gerçekleşen bu hâdiseye Hanbelîlerin müdahale etmemeleri uzak bir ihtimal gibi görünmektedir.

2.7. Hanbelî/Berbehârî Fitnessi

321/933 yılında meydana gelen olaylardan sonra saklanmak zorunda kalan Berbehârî ve taraftarları, bir süre sessizliklerini koruduktan sonra, 323/935 yılında taşkınlıklarını zirve noktaya ulaştıracak olaylarla tekrar ortaya çıktılar.

323/935 yılında Bağdat'ta siyasi ortam çok karışıktı. Râzî hilafete yeni getirilmiş, İbn Râîk Emirü'l-Ümera'lığa henüz atanmamıştı. Vezir ise İbn Mukle idi. Siyasi ortamdaki karışıklıkların da etkisiyle Bağdat'ta ciddi sıkıntılar ve huzursuzluklar baş gösteriyordu.¹⁷⁷ Bu dönemde Berbehârî çok güçlüydü. Cook, Berbehârî'nin gücünü anlatırken, ona bağlı taraftarların halifeyi bile tehdit ettiklerini söylemektedir.¹⁷⁸ Berbehârî'nin başlarında bulunduğu Hanbelîler, güçlerini toparlayıp bid'atçilere karşı çıkmak¹⁷⁹ ve toplumsal ahlâkı korumak adına bir isyan başlattılar.¹⁸⁰

Hanbelî isyancılar, dükkânları yağmalıyor, şer'i hükümlerin tam olarak uygulanmasını sağlamak amacıyla çarşı ve pazarlarda yapılan alışverişlere itiraz ediyor, tüccarların ve sarrafların dolandırıcılık ve cimrilik yapmamaları, hileye başvurmamaları amacıyla¹⁸¹ yapılan alışverişlere müdahalede bulunuyorlardı. Eğlence merkezlerine baskın düzenleyerek buralardaki eğlence aletlerini kırıyorlardı.¹⁸² Askeri görevlilerden, sivil görevlilerden ve halktan bazı kimselerin evlerine baskın düzenliyor, bu evlerde rastladıkları şarapları döküyor, karşılaştıkları kadın şarkıcıları dövüyor, çalgı aletlerini kırıyorlardı. Diğer taraftan, sokakta yanlarında kadın veya çocuk bulunan erkeklere, yanlarındaki kadınların kim olduğunu soruyorlardı. Bu erkekler, yanlarında bulunan kadınların mahremleri olduklarını söylerlerse, onları serbest bırakıyor; aksi takdirde; bu

¹⁷⁷ Şabarov, "a.g.m.", 173.

¹⁷⁸ Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in İslâmîc Thought*, 117.

¹⁷⁹ Cook, *a.g.e.*, 117.

¹⁸⁰ Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", 364.

¹⁸¹ Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm ft Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 42.

¹⁸² Ahmed Bekîr Mahmûd, *a.g.e.*, 43.

adamları dövüp emniyet kuvvetlerine teslim ediyor, fuhuş yaptıkları gerekçesiyle şikâ-yette bulunuyorlardı. Hatta yanında bir yakını olmadan yalnız başına sokağa çıkan ka-dınları dahi emniyet güçlerine teslim ediyorlardı.¹⁸³ Tarihte *Hanbelî Fitnesi*¹⁸⁴ veya *Berbehârî Fitnesi*¹⁸⁵ diye anılan bu olayların sonucunda Bağdat'ta ciddi karışıklıklar çıkmış, halk bu durumdan bir hayli rahatsız olmuştu.¹⁸⁶

Günlük hayata yapılan müdahaleler ve sokaktaki yakıp yıkmaların devam etme-si, Şîîlerin de şikâyet ve sıkıştırmaları¹⁸⁷ üzerine Halife Râzî, 10 Cemaziyelahir 323/17 Mayıs 935 günü emniyet kuvvetleri amiri Bedr el-Harşennî'ye,¹⁸⁸ Hanbelîlerin taşkın-lıklarını engellemek amacıyla bir dizi önlem almasını ve Bağdat'ın her yerinde ilânlar yapılarak bu önlemlerin duyurulmasını emretti.

Râzî, Hanbelîler ve onların reisi konumunda bulunan Berbehârî'nin adamlarının hiçbir yerde bir araya gelmemelerini,¹⁸⁹ akideleri konusunda herhangi bir eğitim-öğretim faaliyetinde bulunmamalarını emretmiş, onlardan hiç kimsenin namaz kıldır-mamasını, mü'minlerin de onların arkasında namaz kılmamasını, namaz kıldırdıkları takdirde, sabah, akşam ve yatsı namazlarında Şafîî pratiğine uyararak Fatihâ'dan önce

¹⁸³ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 169.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 307; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 413; 'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed*, I, 38-9; Kılavuz, "Berbehârî", 476.

¹⁸⁵ Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 18; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 30; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 121.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 307; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 413; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 31; 'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed*, I, 39; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 169; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbile fî Bağdâd*, 170; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî* 42-3; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 151; Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in İslâmîc Thought*, 117; Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", 364; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 173; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 113; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

¹⁸⁷ Laoust, *a.g.e.*, 169. Kaynakların çoğunda, Hanbelîleri yakalama konusunda Râzî'yi sıkıştıranlardan *bid'atçiler* diye söz edilir.

¹⁸⁸ Bedr el-Harşennî (ö. 337/948): Halife Müttakî'nin hacibi idi. İki kez Şam valiliği yapmıştır. 337/948 yılında vefat etmiştir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Zehebî, *Târîhu'l- İslâm*, XXV, 147. ay-rıca bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 79.

¹⁸⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 414; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 79; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 307-8; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 18; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 92; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 31; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, VI, 260-1; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 146; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 192-3; 'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed*, I, 39; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 121, 163-4; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, I, 91; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbile fî Bağdâd*, 170; Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in İslâmîc Thought*, 117; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 86; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 173; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 113; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

Besmele'yi yüksek sesle (*cehren*) okumalarını şart koşmuştu.¹⁹⁰ Ancak alınan bu önlemler ve yapılan tehditler fayda sağlamak şöyle dursun; Hanbelîleri daha da hırçınlaştırmış, Hanbelîlerin çıkardıkları karışıkları daha da arttırmıştı. Bu arada, Hanbelîler mes-citlerde oturup yatmakta olan âmâları kullanarak, yanlarından Şâfiî mezhebine bağlı birisi geçtiği takdirde, bu âmâları onlara saldırtıp ellerindeki âsâlarla onları dövdürüyorlardı. Bazen dövdürdükleri kişiler ölümle burun buruna dahi gelirlerdi.¹⁹¹ ‘Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed* adlı eserinde, söz konusu Hanbelî-Şâfiî düşmanlığının artmasına neden olarak, Râzî'nin namaz kıldırın kimselere, sabah, akşam ve yatsı namazlarında, *Besmele*'yi yüksek sesle (*cehren*) okumayı şart koşmasını göstermektedir. Çünkü, Şâfiî mezhebine göre bu namazlarda *Besmele* açık (*cehren*) okunur. Bu durumda Halife Râzî, Hanbelîlere karşı Şâfiîlerin tarafını tutuyor gibi görünmekte, bu da Hanbelîlerin Şâfiîlere karşı olan düşmanlıklarını arttırmaktadır. Uleymî, bu düşmanlığın uzun seneler devam ettiğini, her bir fırkanın diğerine karşı kışkırtıcı tavırlarda bulunduğunu bildirmektedir. Öyle ki; bu düşmanlık, tarafların kaleme aldığı eserlerde ve hâl tercemelerinde, bir yazarın diğeri hakkında küçümseyici ve hakaret edici laflar kullanması şeklinde kendini göstermiştir.¹⁹²

Halife, Hanbelîlelerin kışkırtmalarının ve çıkardıkları karışıkları azalmadığını, tam aksine fazlalaştığını görünce, Hanbelîleri İslâm dairesinden çıkararak ve onlara ağır suçlamalarda bulunan bir bildirge yayınlarak bunun bütün Hanbelîlere duyurulmasını istedi. Bu bildirmede, Hanbelîler, teşbihçi fikirleri savunmaktan, türbe ziyaretlerini yasak saymaya kadar bir dizi suçlamayla itham ediliyor, bu tür fikirlere sahip çıkan kimse-lerin İslâm toplumu dışında kalacağı vurgulanıyordu.¹⁹³ Sözü geçen bildirmede Râzî şöyle diyor:

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 307-8; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 413; ‘Uleymî, *a.g.e.*, I, 39; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *a.g.e.*, 170; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 43; Şabarov, “a.g.m.”, 173-4; Laoust, “a.g.m.”, *CD-ROM Edition*.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 307-8; ‘Uleymî, *a.g.e.*, I, 39; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *a.g.e.*, 170; Şabarov, “a.g.m.”, 174.

¹⁹² Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi ve örnekler için bkz.: ‘Uleymî, *a.g.e.*, I, 39-41. Uleymî bu konuları anlatırken, Hanbelîlerden “Ebû Bekir el-Mervezî'nin taraftarları” (ashâbu Ebî Bekir el-Mervezî) diye bahsetmektedir. ‘Uleymî'nin bu ibareyle (ashâbu Ebî Bekir el-Mervezî) Berbehârî taraftarlarını kastettiğini sanıyoruz.

¹⁹³ Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, II, 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 308; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 414; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 31; ‘Uleymî, *a.g.e.*, I, 39; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 169; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, 61-2; Büyükkara, *İmâmîyye Şîası'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler*, 56; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 86-7; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, 79; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî

“Sizler, çirkin yüzlerinizi Allah’ın yüzüne benzetip, kendi çirkin yüzleriniz gibi Cenab-ı Allah’ın da yüzü olduğunu, kendi rezil suratlarınıza benzer bir suretinin bulunduğunu, Cenâb-ı Allah’ın elleri, ayakları gibi uzuvları olduğunu, gökyüzüne çıkıp dünya semasına inip durduğunu söyler durursunuz. Cenâb-ı Allah, zalim ve inkârcuların bütün bu vasfettiklerinden münezzehtir. Sonra bu ümmetin en hayırlı imamlarına karşı takındığınız olumsuzca tavırlar ve bu imamlara kin beslemeniz, diğer taraftan Hz. Muhammed (SAV)’in ümmetini küfür ve dalâlet ile itham etmeye kalkışmanız ne kadar da kötüdür. Aynı şekilde Kur’an-ı Kerim’de adı geçmeyen mezhep ve çeşitli davranışları bid’at kabul ederek Müslümanları bunlara karşı direnmeye davet etmeniz, bunun yanında ümmetin ileri gelen imamlarının kabirlerini ziyaret etmeyi kınamanız, bu kabirleri ziyaret edenlere bid’atçı diyerek saldırmanız ne kadar da kötü ve yanlış bir davranıştır. Bu kabirleri ziyaret edenleri kınadığınız halde kendiniz halktan hiçbir soyu soppu meşhur olmayan, Hz. Peygamber (SAV) ile bir nesep yakınlığı bulunmayan bir adamın kabrini ziyarete çağırıp duruyorsunuz. Hatta çağırarak da yetinmeyerek onun kabrini ziyaret etmeyi emrediyorsunuz. Bunlar yetmiyormuş gibi, onun, peygamberlerin gösterdiği mucizelere, velilerin kerametlerine sahip olduğunu söyleyip duruyorsunuz. Size bu gibi yersiz ve yanlış şeyleri güzel gösterip duran şeytana Allah lanet eylesin.

Şunu iyi biliniz ki, Mü’minlerin Emîri bu davranışınızdan ve bu kötü yolunuzdan, eğri büğrü mezhebinizden vazgeçip bu yaptıklarınızı bırakmadığınız takdirde sizlere son derece şiddetli bir darbenin indirileceğini bildirmektedir. Eğer hakkınızda bir karar çıkacak olursa mutlaka uygulanır ve sizler acıklı bir azapla karşı karşıya kalırsınız. Bu arada kellelerinizin kılıçlarla uçurulacağını, evlerinizin ve işyerlerinizin ateşe verileceğini iyi biliniz.”¹⁹⁴

(233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâti ‘Asrihi’l-‘Âmme”, 174; Laoust, “Barbahâfi”, CD-ROM Edition.

¹⁹⁴ İbnü’l-Esîr, a.g.e., VIII, 308. Bu metin *el-Kâmil fi’t-Târîh*’in Türkçe tercümesinden alınmıştır. Bkz.: İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi*, İstanbul, 1987, VIII, 257. Aynı bildirme, İbn Miskeveyh’in *Tecaribü’l-Ümem* adlı eserinde şu ifadelerle geçmektedir:

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla,

Her kim dini uygulamak için nifak çıkarır, Müslümanlara saldırır, böylece anlaşma yapan vatandaşların mallarını alırsa, Âlemlerin Rabbi’nin öfkesine uğramaya yakın olur. Allah ona hiddetlenir ve o dalalete düşenlerdendir. Mü’minlerin Emiri cemaatinizin işlerini değerlendirdi. Sizin Reisinizin mezhebi hakkındaki bilgi ona zahir oldu. Onu lanetli İblis gibi buldu. O, cemaatine yasaklanmış şeyleri süslü gösteriyor ve onlara aldaniş ipini sarkıtıyor. Bundan dolayı, isimleri mübarek olan Aziz Allah hakkında, O’nun Peygamberi hakkında, Arş ve Kürsî hakkında konuşmakla sizi meşgul ediyor. Ümmetin hayırlılarını size sövdürüyor, size Resulullah (SAV)’in Ehl-i Beyt’inin taraftarlarını küfür ve sapıklıkla itham ettiriyor. Yollarda bellerde onlara zorluklar çıkartıyorsunuz. Sizden, Müslümanları, apaçık bir bid’at dinine, Kur’an’ın desteklemediği, Rahman’ın farzlarının icab ettirmediği günahkâr bir

Bu bildirgede Hanbelîlere yöneltilen teşbih suçlaması, Hanbelîlerin ayet ve hadislere lafızca yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Bazı Hanbelîler bu konuda çok ileri gitmişlerdir. Mesela, Kadı Ebû Ya'lâ el-Hanbelî'nin, "*bana Allah konusunda her şeyi sorabilirsiniz. Onun hakkında, saçlar ve avret mahalli hariç, diğer bütün konularda sizlere cevap veririm.*" dediği rivayet edilir. Nitekim Hanbelî bir müellif olan İbnü'l-Cevzî, teşbihe kaçan fikirlere sahip olan mezhepdaşlarına karşı bir reddiye yazmıştır. Her ne kadar sonraki Hanbelîler teşbih-tecsim konusunda ileri gitmişlerse de, Ahmed b. Hanbel bu konuda çok temkinli davranmış ve Allah'ın ancak kitap ve sünnette vasıflandığı şekilde tavsif edilebileceğini söylemiştir. Sonraki Hanbelîlerden İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve talebesi İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), geçmişte teşbihe düşmüş Hanbelîleri savunmuş, Hanbelîlerin teşbih ve tecsime kaçtıklarına dair iddiaları nefyetmiş, seleflerinin akaid konularında da âsâra tabi olduklarını söyleyerek, teşbih-tecsim suçlamalarını reddetmişlerdir.¹⁹⁵

Kabir ziyaretleri ile ilgili suçlama ise, Hanbelîlerin, Şîîlerin imamlarının kabirlerini ziyaret etmelerini engellemelerinden kaynaklanıyordu. Bildirgede geçen ve ziyaret etmeyi teşvik ettikleri kabir ise muhtemelen Ahmed b. Hanbel'in kabridir. Yapılan suçlamalar, Ahmed b. Hanbel'in kabirini ziyaret etmeye müsaade ettikleri, hatta buna teşvik ettikleri halde Şîî imamların kabirlerinin ziyaretini yasaklamalarından kaynaklanmaktadır.¹⁹⁶

mezhebe davet ettiriyor. İmamların kabirlerini ziyareti size inkâr ettiriyor, o kabirlerin ziyaretçilerini size bid'atçilikle suçlatıyor. Fakat siz bir taraftan kabir ziyaretlerini reddederken; diğer taraftan (konu Ahmed b. Hanbel'in kabri olunca) yumuşuyorsunuz; şeref ve neseb sahibi olmayan ve Rasulullah (SAV) ile herhangi bir bağı bulunmayan avamdan bu kişiyi kastederek birleşiyor, onun kabirini ziyaret etmeyi, türbesi önünde, çukuru başında huşu ile yalvarmayı (mille) emrediyorsunuz.

Bu kötülükler üstüne, helak edici şeylere sizi teşvik eden efendiye ve yoldan çıkaracak şeyleri size süsleyen Şeytan'a Allah lanet etsin. Müminlerin Emiri, yerine getirilmesi gereken kuvvetli bir yeminle and içer ki: Eğer siz mezhebiniğin kötü yönlerinden ve gittiğiniz yolun eğriliklerinden ayrılıp uzaklaşmazsanız, o (halife) sizi vurup dağıtacak, kırıp katledecek; boynunuza kılıcı indirecek; mahalzenizi ve evinizi ateşe verecek. Bu andı duyanlar, duymayanlara duyursun. Uyarılar mazur olur. Müminlerin Emiri'nin başarısı ancak Allah'tandır. Sadece O'na güvenir ve O'na yöneliriz." Bkz.: İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, V, 414-5.

¹⁹⁵ Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbile fi Bağdâd*, 160-71. Hanbelîlerin (Ehl-i Hadis) teşbihe kaçtıkları ve Allah'ın ellerinin, ayaklarının, yüzünün vb. âzâlarının olduğunu söylediklerine dair bkz.: M.Z. İşcan, *Selefilik İslâmî Köktencilik'in tarihi Temelleri*, İstanbul, 2006, 167-86.

¹⁹⁶ Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *a.g.e.*, 171; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 173.

Râzî'nin yayınladığı bu bildirmeden sonra, Hanbelîler kısa bir süre de olsa sakinleştiler. Berbehârî, bir müddet gizlendi. Taraftarlarından bazıları tutuklandı.¹⁹⁷ Berbehârî de Bağdat'ın batısındaki Babü'l-Muhavvel'den Bağdat'ın doğu yakasına taşındı.¹⁹⁸

Her ne kadar ilk el kaynakların çoğunda Berbehârî'nin bu olayda gizlendikten sonra ölümüne kadar ortaya çıkmadığı ve gizlenmekteyken vefat ettiği söylene de;¹⁹⁹ gerek Berbehârî, gerekse kendisine bağlı Hanbelîler bu olaydan çok kısa bir süre sonra ortaya çıkmış ve nümayişlerine devam etmişlerdir. Berbehârî'nin gizlenmekteyken öldüğü doğrudur. Zannımızca, söz konusu ilk el kaynaklar, Berbehârî'nin gizlenmekteyken öldüğünü göz önünde bulundurmuşlar; ancak daha sonra müdahil olduğu olayları, ya önemsiz bulduklarından veya başka bir nedenle zikretmemişler, dolayısıyla bu olayı aktardıktan sonra doğrudan ölümüne değinmişlerdir.

Burada olayların ele alınış biçimiyle ilgili değinilmesi gereken diğer bir nokta, Hanbelî kaynakların, söz konusu taşkınlıklardan bahsetmemiş olmalarıdır. Hanbelî kaynaklar, yukarıda sözü edilen olaylara ve Râzî'nin yayınladığı bildirmeye hiç değinmemektedirler. Râzî'nin Hanbelîlerin bir araya gelmemesine ilişkin emrini de bir menkıbeyle anlatmaktadırlar. Bu menkıbeye göre; bir gün Berbehârî vaaz ederken hapsirince, cemaat onun için hayır duada bulunarak, “Allah sana rahmet etsin” demiştir. Cemaati ve bunu duyan diğer kimseler de ona aynı duayı yapmışlardır. Nihayet bütün Bağdat halkı Berbehârî'ye bu duayı tekrarlayıp durmuşlardı. Bu hayır duada bulunan insanların şöhreti hilafet sarayına ulaşınca Halife, Berbehârî'yi kıskanmış ve ondan korkmuştu. Devlet erkânından bir grup insanın da halife nezdinde onun aleyhinde konuşması üzerine Râzî, Berbehârî'yi yakalaması için emniyet kuvvetleri âmiri Bedr el-Harşennî'yi görevlen-

¹⁹⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 414; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 79; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 349; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 18; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 92; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 30; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, VI, 261; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 146; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 193; 'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed*, II, 38; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 163, 323; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 43; Şabarov, “a.g.m.”, 173.

¹⁹⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 79; el-Ömerî, *a.g.e.*, VI, 261; 'Uleymî, *a.g.e.*, II, 38; Şabarov, “a.g.m.”, 173.

¹⁹⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 79; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 92; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, VI, 261; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 146; 'Uleymî, *a.g.e.*, II, 38; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 163-4.

dirmiş ve -yukarıda sözünü ettiğimiz üzere- Hanbelîlerin bir araya gelmemesine ilişkin emri vermişti.²⁰⁰

Her ne kadar bu tarihi rivayetin gerçekliği şüpheli olsa ve olayın inandırıcılığı bulunmasa da, -ki bizce Berbehârî'nin ününü arttırmaya veya ortaya koymaya yönelik bir menkıbedir-, kaynakların bu olayı zikretmesi, o dönemde Berbehârî'nin şöhreti ve toplumdaki etki gücü hakkında bizlere fikir vermesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan, kaynakların bu hapsirik olayını 323/935 yılı olaylarını anlatırken zikretmeleri, Berbehârî'nin de bu olaydan sonra gizlenip ölünceye kadar ortaya çıkmadığını söylemeleri bir çelişki görünümündedir. Çünkü; gerek daha önce Berâsâ Mescidi etrafında bahsettiğimiz hâdiselerde, Beckem'in ölümü üzerine Berbehârî ve taraftarlarının ortaya çıkmasından, gerekse bundan sonra anlatacağımız ve Berbehârî'nin de müdahil olduğu olaylardan yola çıkarak, bu olayın ele alınış biçiminde bir çelişki veya bilgi eksikliği olduğu rahatlıkla görülebilir. Bu noktada, İbn Kesîr'in kaydı bizce doğruya en yakın olandır. İbn Kesîr, Berbehârî'nin söz konusu hapsirme olayının ardından bir ay kadar gizlendikten sonra bir hastalığa yakalanarak öldüğünü belirtir.²⁰¹ Bu da, bizlere olayın Beckem'in ölümü üzerine çıkan olaylardan sonra gerçekleştiği fikrini vermektedir. Çünkü, hem Beckem hem de Berbehârî 329/941 yılında vefat etmişlerdir. Muhtemelen Berbehârî, Beckem'in ölümünden sonra meydana gelen olaylara katıldıktan sonra gizlenmiş ve çok kısa süre sonra ölmüştür.²⁰²

Râzî'nin Hanbelîler hakkında ilân ettiği bildirge, onları ancak kısa bir süre sakinleştirebilmişti. Nitekim bundan çok kısa bir süre sonra, aynı yılın Cemaziyelevvel (935 Nisan) ayında,²⁰³ Berbehârî ve taraftarlarının, Ahmed b. Hanbel'in öğretilerini yaymak üzere tekrar ortaya çıktıklarını, Bâbu'ş-Şam'daki dükkânları yağmaladıklarını, Şebîb bölgesinde karışıklıklar çıkardıklarını görmekteyiz. Bu olaylardan sonra Halife,

²⁰⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 78-9; Zehebî, *a.g.e.*, XV, 92; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXIV, 259; el-Ömerî, *a.g.e.*, VI, 260-1; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 212-3; 'Uleymî, *a.g.e.*, II, 38; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 163-4; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, I, 91; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 172-3; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 114; Dâvûd, "el-Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali", 287.

²⁰¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 212-3.

²⁰² Beckem'in ölümünün ardından meydana gelen olaylarla ilgili "Berâsâ Mescidi Olayları"na bakılabilir.

²⁰³ Şabarov bu olayların 324/936 yılında olduğunu söylemektedir. Ancak, ilk el kaynak olması itibarıyla biz Sûlî'nin verdiği tarihin daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bu nedenle olayın 323/935 yılı Cemaziyelevvel ayında olduğunu belirttik. Konuyla ilgili bkz.: Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 175-6.

Hanbelîlere öfkelenir ve Berbehârî'nin taraftarlarından Dellâ' ve İbn Ramazan'ın tutuklanmasını ister. Ancak her ikisi de gizlenip izlerini kaybettirmeyi başarırlar.²⁰⁴

Muhammed Ahmed Ali Mahmud, sözü edilen olaylardan bahsettikten sonra, bu olayların çıkmasına neden olarak; toplumsal hayattan kaynaklanan olayların ve sahih akidenin unutulmasının etkilerinin yanında, Hanbelî hareketinin anlayışsızlığını veya bir kısım avamın Hanbelî hareketine duydukları sempatiyi göstermektedir.²⁰⁵

2.8. Mahyâ Bayramını Engelleme Girişimleri

323/935 yılındaki Hanbelî/Berbehârî fitnesinin ardından Hanbelîleri sindirme girişimleri ancak kısa bir süre etkisini gösterebilmişti. Hatırlanacağı üzere, Berbehârî ve taraftarları aynı sene sünnet dışı uygulamalara (*bid'at*) karşı çıkmak ve Ahmed b. Hanbel'in öğretilerini yaymak üzere tekrar ortaya çıkmış, Bâbu's-Şam'daki²⁰⁶ dükkânları yağmalamış, ancak bu girişim bir önceki yağmalama girişimleri kadar ses getirmemişti.²⁰⁷ Bu olayların ardından 327/939 yılında, Beckem'in emirliği döneminde, Berbehârî taraftarı Hanbelîler, faaliyetlerine devam etmiş, Bağdat'ta ciddi tahrik ve çalkantılara neden olmuşlardı.²⁰⁸

Şifler Şaban ayının on dört ve on beşinci gecelerini (Berat Gecesi) Mahyâ Bayramı diye adlandırıyor, bu günlerde Bağdat'ın bazı camilerinde toplu zikirler yapıyor,²⁰⁹ başta Hz. Hüseyin olmak üzere imamların kabirlerini ziyaret ediyor,²¹⁰ çeşitli etkinlikler düzenleyerek kutlamalar yapıyorlardı. Berbehârî taraftarları, söz konusu seremonilerin camilerde yapıldığı gerekçesiyle Mahyâ faaliyetlerine gidenlere tacizde bulunmuş, kutlamaların yapılamaması için kargaşa çıkarmışlardır.²¹¹

²⁰⁴ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, 65; Şabarov, "a.g.m.", 175-6.

²⁰⁵ Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbile fi Bağdâd*, 171.

²⁰⁶ Bâbü's-Şâm: Bağdat'ın batısında bulunan bir mahalledir. Konuyla ilgili bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, 308.

²⁰⁷ Bu konuya daha önce "Hanbelî/Berbehârî Fitnesi"ni anlatırken değinmiştik.

²⁰⁸ Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 176; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayati ve İtikadi Görüşleri", 113; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

²⁰⁹ Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 43.

²¹⁰ Müellif Mechul, *Kitâbü'l 'Uyûn ve'l-Hadâik*, IV/I, 332; Dâvûd, "el-Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali", 287.

²¹¹ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, 135; Müellif Mechul, *a.g.e.*, IV/I, 332; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 43; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 151; amlf., "The Hanabila and The Early Sufis", 364; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî

Tenûhî, insanların Hz. Hüseyin'in kabrini ancak gizlice veya sultanın izniyle ziyaret edebildiklerini, bir kadının Hz. Hüseyin için ağıt yaktığı haberi Berbehârî'ye gelince; Berbehârî'nin, taraftarlarına kadını öldürmelerini emrettiğini rivayet etmektedir.²¹²

Berbehârî ve taraftarları aynı sene müzisyenlere (*mûsikiyyûn*) ve köle tüccarlarına da (*nühâsîn*) saldırdılar.²¹³

Bütün bu taşkınlıkların sonucunda, bu olaylardan bir buçuk ay önce göreve getirilen²¹⁴ emniyet müdürü Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. İsmail b. Ahmed harekete geçti ve Berbehârî'nin yakalanması için emir verdi. Berbehârî tekrar saklanmayı başardı; ancak iki yardımcısının hayatını kurtaramadı. Onun arkadaşı ve yardımcısı olan Dellâ', tutuklandıktan sonra kaçmaya çalışırken yakalanarak öldürüldü.²¹⁵ Berbehârî'nin vekili olan Buhârî de 22 Ramazan 327/12 Temmuz 939'da öldü. Ancak Sûlî onun ölüm nedeni ile ilgili fazla bir bilgi vermemekte, dolayısıyla ölümünün söz konusu olaylarla ilgisinin olup olmadığı hakkında birşey söylememektedir.²¹⁶ Bizler ölümünün bu olaylarla ilgili olduğunu Şabarov'dan öğrenmekteyiz. Ancak, Şabarov da olayın nasıl olduğu, Buhârî'nin ne şekilde öldüğü ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.²¹⁷

2.9. Değerlendirme

Yukarıda verilen bilgilerden ve sözü edilen olaylardan yola çıkarak bazı önemli saptamalarda bulunabilmekteyiz.

(233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 176; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

²¹² Tenûhî, *Nișvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, II, 232.

²¹³ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, 135; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 176.

²¹⁴ Sûlî, *a.g.e.*, 135; Şabarov, "a.g.m.", 176.

²¹⁵ Sûlî, *a.g.e.*, 135, 136; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 43; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 151; Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in İslâmîc Thought*, 118; Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", 364; Şabarov, "a.g.m.", 176-7; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayati ve İtikadi Görüşleri", 113; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

²¹⁶ Sûlî, *a.g.e.*, 136.

²¹⁷ Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 177.

Not: Söz konusu kaynaklarda Dellâ' ve Buhârî'nin öldüğü söylenmekte, ancak bunların kimlikleri ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Araştırmalarımız sırasında bizde bu kimselerin kimlikleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Öncelikle, konu ele alınırken kaynak seçimine özen gösterilmeli ve kullanılan eser mutlaka tanınmalıdır. Çünkü, daha önce de yer yer değindiğimiz gibi, Hanbelî kaynaklar olayları ele alırken taraflı davranabilmekte, bazı konulara ya hiç değinmemekte veya olayı menkûbeleştirerek okuyucuya farklı bir şekilde yansıtabilmektedirler. Hanbelî/Berbehârî Fitnessi olaylarının ele alınış biçimi bunun en önemli kanıtıdır. Sözü edilen kaynaklar bu olayı ele alırken Hanbelîlerin çıkardıkları taşkınlıklara hiç değinmemekte, olayı, halife Razî'nin Berbehârî'ye karşı kışkırtılmasından ve Berbehârî'nin ününü kiskanarak Hanbelîlerin bir araya gelmesini yasaklamasından ibaretmiş gibi göstermektedirler. Ancak diğer kaynaklar incelendiğinde, yukarıda da belirtildiği üzere olayın bu şekilde gelişmediği açıkça anlaşılmaktadır. Kaynaklardaki bu türden yanlı anlatımlar, diğer olayların aktarılmasında da görülmektedir.

Bu dönemde, Berbehârî ve taraftarı olan Hanbelîlerin tamamen karşı tarafı baskı altına almak amacıyla takındıkları bazı tutum ve uygulamaların, daha sonraki dönemlerde de mezhebin gündemini oluşturmayı sürdürdüğünü farkediyoruz. Örneğin bu dönemde Berbehârî taraftarlarının sadece Şîîlerin imamlarının kabirlerinin ziyaretini yasakladıklarını, bununla birlikte kendilerinin başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere ileri gelen Hanbelî şahsiyetlerinin kabirlerini ziyaret ettiklerini görmekteyiz. Ancak İbn Teymiyye'den sonra, özellikle Vehhabiliğin Necd bölgesinde bir devletin resmi mezhebi olarak kabul edilmesiyle başlayan yeni dönemde, kabir ziyaretlerinin tamamen yasaklandığını, hatta Hz. Peygamber ve ashabının kabirlerinin ziyaretlerine dahi hoş bakılmadığını biliyoruz. Kanaatimizce, İbn Teymiyye ile başlayan ve Hanbelîliğin yeni döneminde de uygulanmaya devam eden kabir ziyareti yasağı, Berbehârî ve taraftarlarının daha önceki tutum ve davranışlarından bağımsız bir gelişme olarak ele alınmamalı, olayın bu yönü de, ilgili araştırmacılar tarafından irdelenmelidir.

Berbehârî ve taraftarlarının karışık olaylar, dönemin sosyo-politik ortamının tespitinin yanı sıra, Hanbelîlerin zihniyet ve tutumları hakkında da bizlere bilgi vermekte ve önemli ipuçları sunmaktadır. Tamamen ilmi çerçevede tartışılması gereken konularda dahi Hanbelîler, fikirlerini karşı tarafa dikte etmekte, bunun için kaba kuvvete ve şiddete başvurabilmektedirler. Gözden kaçırılmaması gereken diğer bir konu da, ortaya çıkan olaylara karşı devletin uyguladığı baskı ve sindirme politikaları, söz konusu Hanbelî kesimi mücadelelerinden vazgeçirtmemiş; tam aksine onları daha da hırçınlaştırarak yeni hadiseler çıkartmaya sevk etmiştir. Bu durum, sosyal bir gerçeklik olarak etki-tepki psikolojisini ortaya koyması ve bu tip grup ve oluşumlara karşı baskı ve şiddete dayalı

yıldırma politikalarının başarıya ulaşmasının çok da mümkün olmadığını göstermesi bakımından ayrıca dikkate değerdir.

3. BERBEHÂRÎ'NİN ÖLÜMÜ

Yukarıda da belirtildiği gibi, Berbehârî'nin yardımcıları Dellâ' ve Buhârî'nin ölümünden sonra, Berbehârî ve taraftarları, tekrar ortaya çıkmış, yeniden inşa edilen Berâsâ Mescidi'ni yıkma girişiminde bulunmuşlardı.²¹⁸ Bu olaydan sonra gizlenen Berbehârî, taraftarlarından biri olan²¹⁹ Türk asıllı komutan Tüzün'ün²²⁰ kız kardeşinin Bağdat'ın doğu yakasındaki Derbû'l-Hamâm semtinin Derbu's-Silsile caddesindeki²²¹ evinde gizlenmişti. Bir ay kadar burada saklanan Berbehârî, geçirmiş olduğu kanamadan (*kıyâmü'd-dem*)²²² dolayı 329 yılı Receb (941 Nisan) ayında vefat etti.²²³ Zehebi, *Siyer-u A'lami'n-Nubelâ'* adlı eserinde Berbehârî'nin 328 yılı Receb (940 Mayıs) ayında öldüğünü,²²⁴ Safedî ise, 339/950 yılında öldüğünü kaydetmektedir.²²⁵

Büyük bir âlim ve zâhid olduğu söylenen Berbehârî, ömrü boyunca sünnetin uygulanması için çabalamış, bid'atlarla ve bid'atçılarla mücadele etmiştir. Hayatı boyunca

²¹⁸ Konuyla ilgili bkz.: "Berâsâ Mescidi Olayları".

²¹⁹ Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fi Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 43.

²²⁰ Tüzün, Müttakî'nin göreve aldığı ve Emîrül-Ümerâ makamına getirdiği Türk komutanlardan biridir. Onun Emîrül-Ümerâlık görevi 334/946 yılında ölünceye kadar devam etmiştir. O aynı zamanda Müttakî'yi görevden alıp gözlerine mil çeken, ardından da Müstekfî'ye bi'at eden kişidir. Konuyla ilgili bkz.: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 92. İbn Kesîr, Berbehârî'nin, Boran'ın kız kardeşinin evinde öldüğünü söylemektedir. Tüzün ve Boran'ın aynı kişiler mi ya da farklı kişiler mi olduğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Konuyla ilgili bkz.: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 213.

²²¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 79; 'Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, 38-9; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 164; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme", 178.

²²² İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 79; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 14; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, VI, 261; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 212-3; 'Uleymî, *a.g.e.*, II, 38; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 150; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 151; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 114; amlf., "Berbehârî", 477.

²²³ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, 212; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 79; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIV, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 378; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 31; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 259; el-Ömerî, *a.g.e.*, VI, 261; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 212-3; 'Uleymî, *a.g.e.*, I, 38-9; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 158; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, III, 253; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbile fi Bağdâd*, 69; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fi Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, 43; Melchert, *a.g.e.*, 151; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme", 178; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 114; Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", 364; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*; Kılavuz, "Berbehârî", 477.

²²⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 92.

²²⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 146.

emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker (iyiliği emredip kötülükten sakındırmak) için mücadele eden Berbehârî, bu uğurda birçok zorluğa da katlanmış, yakalanması için devamlı takibatta tutulmuş, bunun sonucu olarak da sürekli gizlenmek durumunda kalmıştı. Belki de onun hakkında kaynaklardaki bilgi azlığı, bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Yaşadığı devirde selef akîdesinin imamı kabul edilmiş, Ahmed b. Hanbel'den gelen rivayetler konusunda en güvenilir ravîlerden biri olarak addedilmişti.²²⁶ Şîu propagandacılarına, Mutezile ve Ehl-i Sünnet kelâmcılarına şiddetle karşı çıkmış, kelâm metoduna karşı son derece katı bir tutum sergilemişti.²²⁷ Hatta, daha önce Mutezilî iken Ehli Sünnet'e geçen ve Ehli Sünnet Kelâmının kurucularından biri olarak addedilen Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936)²²⁸ Bağdat'a geldiğinde Berbehârî'yi ziyaret etmiş, ona Kelâm metodunun etkili bir silah olduğunu anlatarak, kendisinin bu metodu kullanarak Hıristiyanları, Mecusileri ve Mutezile'yi susturduğunu anlatmaya çalışmış; ancak Berbehârî, Eş'arî'ye, söylediklerinden hiçbir şey anlamadığını söyleyerek, en doğru yolun Ahmed b. Hanbel'in yolu olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in yolundan başka bir yol tanımadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Eş'arî, Selef akîdesine uygun olarak yazdığı *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne* adlı eserini Berbehârî'ye takdim etmiştir. Ancak Berbehârî bu eseri bile tasvip etmemiştir.²²⁹

²²⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, VI, 259-60.

²²⁷ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 36; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 14; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 91; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 258; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, VI, 259-60; Safedî, *a.g.e.*, XII, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 212-3; 'Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 26; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 158-9; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme", 173; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 113; Kılavuz, "Berbehârî", 477.

²²⁸ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (260/874-324/936), kırk yaşına kadar Mutezile mezhebinde kalmış ve Mutezile imamlarının ileri gelenlerinden biri sayılmıştır. Ancak 4/10. asrın başlarında hocası Ebû Ali el-Cubbâî'den (ö. 303/916) ayrılmış ve yeni bir ekol oluşturmuştur. İmam Eş'arî bu olaydan sonra Mutezileyi ve ehl-i bid'at sayılan diğer mezhepleri reddetmiş, bir taraftan teşbihi reddederken, diğer taraftan Mutezile'nin inkâr ettiği sıfatları isbat etmiş ve klasik Ehl-i Sünnet Kelâmını tesis etmiştir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIV, 29-30; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 423; el-Yafî'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yakzân*, II, 298-309; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 198; 'Uleymî, *a.g.e.*, I, 30, 37; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 129-33; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 23-4.

²²⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 37; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 90; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 258; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 146-7; Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 145; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 113-4; Kılavuz, "Berbehârî", 477. *el-İbâne* üzerinde ciddi bir çalışma yapan Fevkiyye Hüseyin Mahmûd'a göre *el-İbâne*, muhtemelen Eş'arî'nin Ehl-i sünnet mezhebine intisap edişinin bir göstergesi olarak bu intisabın ilk günlerinde yazılmıştır. Ancak Fevkiyye Hüseyin, söz konusu Eş'arî-Berbehârî görüşmesi ile ilgili rivayetlerin, Eş'arî'ye ait hayat çizgisiyle bağdaşmadığını söyleyerek bu rivayeti asılsız kabul eder. Konu ile ilgili bkz.: Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Kahire, 1987.

Berbehârî zâhidâne bir hayat yaşadı. Bu hayat tarzının bir sonucu olarak, ancak ömrünün sonuna doğru bir cariye ile evlendi.²³⁰ Yine bu yaşayış tarzının ve takvasının bir göstergesi olarak, babasından kendisine miras kalan yetmiş bin dirhemi reddettiği rivayet edilmektedir.²³¹ Reddi mirasın tam gerekçesi kaynaklarda açıklanmamaktadır.

Menkıbevî bir rivayete göre Berbehârî, Tüzün'ün kız kardeşinin evinde ölünce, bu kadın hizmetçisine Berbehârî'nin yıkanması için bir kişiyi bulmasını emreder. Hizmetçi, Berbehârî'yi yıkaması için birini getirir ve Berbehârî yıkanır. Bu arada, kimsenin haberdar olmaması için de kapılar kilitlenir. Ardından onu yıkayan kişi, cenaze namazını kılmak için namaza durur. Birden evin beyaz ve yeşil elbiseli adamlarla dolmuş olduğunu görürler; ancak selam verildiğinde kimsecikleri bulamazlar. Bunun üzerine Tüzün'ün kız kardeşi korkar ve hizmetçisini çağırarak; “*beni ve kardeşimi helâk ettin*” diyerek onu azarlar. Hizmetçi, “*benim gördüklerimi sen de mi gördün*” diyerek evin kilitli kapısını ve kapı anahtarlarını ona gösterir. Tüzün'ün kız kardeşi bu olanlar karşısında Berbehârî'nin kendi evine defnedilmesini ister. Kendisi de öldüğünde Berbehârî'nin yanına defnedilmesine dair vasiyette bulunur. Nitekim Berbehârî'den kısa bir süre sonra o da ölür ve vasiyeti üzere Berbehârî'nin yanına defnedilir. Ölümünden bir müddet sonra, Muharrem semtindeki Darü'l-Mülk'e yakın olan bu ev ziyaret edilen bir türbeye dönüşür.²³²

İbnü'l-Esîr, Berbehârî'nin vefatının yönetimden gizlendiğini, bu nedenle, Berbehârî öldüğünde gizlice Nasr el-Kaşûrî'nin mezarına defnedildiğini haber vermektedir.²³³

İbnü'l-Cevzî, seneler sonra Berbehârî'nin kabri açıldığında bedeninin hiç çürümeden sapaşğlam durduğunun görüldüğü, kabrinden yayılan hoş kokunun da

²³⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 93; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 260; Kılavuz, “Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, 113; amlf., “Berbehârî”, 477.

²³¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 76-7; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 92; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 212-3; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 146; Kılavuz, “Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, 114. İbn İmâd, Berbehârî'nin reddettiği mirasın doksan bin dirhem olduğunu söylemektedir. Bkz.: İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 163.

²³² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 80; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 14; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 92; el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, VI, 261; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 212-3; 'Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed*, II, 39; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 164.

²³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 378.

Medînetü's-Selâm'a yayıldığı haberini hocası Ebû Hasan b. ez-Zâğûnî'den nakletmektedir.²³⁴

Berbehârî, İbn Batta el-Ukberî (ö. 387/997), onun vasıtasıyla da Kadı Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ' (ö. 458/1066) ve onun talebelerinden Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî (ö. 470/1077-8) gibi bid'atlere karşı fiilî tepki gösterecek birçok selefî ulemayı etkilemiştir.²³⁵

²³⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIV, 15; 'Uleymî, *a.g.e.*, 39.

²³⁵ Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 114; Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*. Berbehârî'nin çizgisini takip ettiren bu şahısların bir kısmı üzerinde, İkinci Bölüm'de geniş bir şekilde durulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM BERBEHÂRÎ'NİN ESERİ, FİKİRLERİ VE EKOLÜ

1. ŞERHU'S-SÜNNE ADLI ESERİ

Kaynaklar Berbehârî'nin birçok eserinin olduğunu bildirmektedirler. Ancak elimizde onun *Şerhu's-Sünne* adlı kitabının dışında herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Zaten kaynaklar da bu kitabın dışındaki eserlerin isimlerini zikretmemektedirler. Berbehârî'den bahseden kaynaklar, onun birçok eserinin olduğunu belirttikten sonra, “*Şerhu's-Sünne* bunlardandır” diyerek konuyu kapatmaktadırlar.¹

1.1. Eserin Berbehârî'ye Nisbeti

Kitabın Berbehârî'ye nisbeti konusunda farklı rivayetler olmakla birlikte, birtakım nedenlere ve ipuçlarına dayanarak eserin Berbehârî'ye nisbetini biz de çoğu yazar ve araştırmacı gibi sahih bulmaktayız. Öncelikle farklı nisbetler yapan görüşlere değinelim.

Eserin el yazma nüshasının kapağında; *Şerhü's-Sünne*'yi Gulâm Halîl Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Gâlib el-Bâhilî'den (ö. 275/889)² Kâdı Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecere'nin (350/961); ondan da Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbâs b. Ahmed İbnü'l-Furât'ın; ondan da Ebû İshak İbrahim b. Ömer b. Ahmed el-Bermekî el-Fakîh'in icazet yoluyla rivayet ettiğine dair bir metin bulunmaktadır.

Bunun hemen devamında besmeleyle başlayan başka bir metinde, yukarıdaki Gulâm Halil - Kâdı Ebû Bekir – Muhammed İbnü'l-Furât – İbrahim el-Bermekî el-Fakîh isnadı tekrarlanmakta; buna ilaveten, kitabı el-Bermekî el-Fakîh'den Ebû Tâlib

¹ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Riyad, 1425/2005, III, 37-8; Ebû'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed fi Terâcimi Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, Beyrut, 1403/1983, II, 27; Ebû'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, Beyrut, 1408/1988, IV, 159...vd.

² Gulâm Halil ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Şemseddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Mizânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, Beyrut, 1416/1995, I, 285-6; amlf., *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, Beyrut, 1402/1982, XIII, 282-5; Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut, 1423/2002, I, 617-9; Ö.R. Kehhâle, *Mucemu'l-Muellifin Terâcimu Musanifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, Beyrut, 1414/1993, II, 113.

Abdülkâdir b. Muhammed b. Yusuf'un rivayet ettiği; ondan da Şeyh Ebû'l-Hüseyin Abdülhak b. Abdülhâlık'ın rivayet ettiği açıklanmaktadır.

Bu isnadlardan hareketle, kitabın Berbehârî'ye değil Gulâm Halil'e nisbet edildiği görülmektedir. Ancak Gulâm Halil hakkındaki bazı rivayetler ve aşağıda değineceğimiz bazı sebepler, eserin Berbehârî'ye ait olduğu görüşünün daha isabetli olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

a. Gulâm Halil'in yalancı olduğu ve hadis uydurduğu birçok âlim tarafından rivayet edilmiştir. Darekutnî, onun *metrûk* olduğunu rivayet etmektedir.³ İbn Tammâr el-Varrâk, Ebû Dâvûd'un iki kişi dışında hiç kimseyi açıkça yalancılıkla itham etmediğini söylemektedir. Bunlar, el-Kudâme ve Gulâm Halil'dir. Ebû Dâvûd'un; “*O ikisinin Bağdat'ın deccalı olmalarından korkuyorum. Çünkü o benden önce dört bin hadis rivayet etmişti. Ben bunların tamamının hem sened hem de metin açısından uydurma olduğunu gördüm.*” dediği rivayet edilmiştir. İbn 'Adiy, Ebû Abdullah en-Nehâvendî'nin Gulâm Halil'e hadis uydurmasının nedenini sorduğunu, Gulâm Halil'in de, Nehâvendî'ye cevaben; “*biz onları insanların kalbi yumuşasın diye uydurduk*” dediğini haber vermektedir.⁴

b. Gulâm Halil, 275/889 yılı Receb ayında vefat etmiştir.⁵ Halbuki kitapta “*bu eserde size anlattığımız her şey, Allah'tan, Resulullah'tan, onun ashabından, tabiinden ve üçüncü yüzyıldan dördüncü yüzyıla kadar olan âlimlerdendir*”⁶ şeklinde bir ibare geçtiğini görmekteyiz. Bu ibare, eserin Gulâm Halil tarafından yazılmadığını göstermektedir. Çünkü Gulâm Halil, üçüncü yüzyılın son çeyreğinde vefat etmiş, dördüncü yüzyıla ulaşmamıştır. Ancak Berbehârî 329/941'de vefat etmiş, yani dördüncü yüzyıla ulaşmıştır. Dolayısıyla yukarıda aktardığımız sözü büyük olasılıkla Berbehârî söylemiştir.⁷

³ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, I, 286; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, I, 657; Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, thk.: Halid b. Kasım er-Redâdî, Darü's-Selef-Darü's-Sumay'i, Riyad, 1421/2000, s. 42; amlf., *Explanation of the Creed*, trc.: Ebû Talha Dâvûd b. Ronald Burbank (Abu Talhah Dawood ibn Ronald Burbank), al-Haneef Publications, United Kingdom, 1995, s. 17.

⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, I, 286; amlf., *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII,283-4; el- Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, s. 42; amlf., *Explanation of the Creed*, s. 17-8.

⁵ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, I, 286; amlf., *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 285; el- Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, s. 42; amlf., *Explanation of the Creed*, s. 18.

⁶ Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, Madde: 113, s. 100.

⁷ Berbehârî, *Creed*, s. 18; amlf., *Şerhu's-Sünne*, s. 42.

c. Kitabın râvîsi olan İbn Kâmil 260/874 doğumludur. Gulâm Halil öldüğünde İbn Kâmil'in on beş yaşında olduğu göz önünde bulundurulduğunda, onun eseri daha çok küçük yaşta Gulâm Halil'den rivayet ettiği ortaya çıkacaktır. Ancak, İbn Kâmil'in eseri Berbehârî'den rivayet etmiş olma ihtimali daha uygun ve akla yakın görünmektedir. Çünkü İbn Kâmil, Berbehârî ile birlikte daha uzun süre yaşamıştır. İbn Kâmil 350/961 yılında, yani Berbehârî'den yirmi bir sene sonra, vefat etmiştir. Baskı altında olan Berbehârî ve talebelerinin yöneticiler tarafından fark edileceği korkusu, kitabın Gulâm Halil'e nisbet edilmesine neden olmuş olabilir.⁸

d. Bütün bu nedenlerin yanı sıra, Berbehârî'nin biyografisini ele alan yazarların çoğu, onun *Şerhu's-Sünne* adlı bir eserinin olduğunu bildirmektedirler.⁹ Ancak biyografistler Gulâm Halil'in aynı başlıklı bir eserinden söz etmemektedirler.

Şerhu's-Sünne'yi Berbehârî'ye nisbet eden eserlerden bazıları şunlardır:

a. İbn Ebî Ya'lâ *Tabakatu'l-Hanabile* adlı eserinde; "Berbehârî birçok eser yazmıştır. *Şerhu Kitabî's-Sünne* bunlardandır" dedikten sonra, neredeyse kitabın tamamını iktibas eder.¹⁰

b. İbn Teymiyye *Buğyetu'l-Murtâd* adlı eserinde, Berbehârî'nin, "aklın bir kesb değil, Allah'tan bir lütuf" olduğu görüşünü *Şerhu's-Sünne*'yi referans vererek açıklamıştır.¹¹

c. Yine Ebu'l-Yümn el-Uleymî'nin *el-Menhecü'l-Ahmed* adlı eserinde¹² ve İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtu'z-Zeheb* adlı eserinde,¹³ İbn Ebî Ya'lâ'dan alıntıyla eserin büyük bir kısmı zikredilmiştir. Bunların dışında, Zehebî *el-Uluvv* adlı eserinde, İbn

⁸ Berbehârî, *Creed*, s. 19; amlf., *Şerhu's-Sünne*, s. 42-3. Ancak burada da göz önünde bulundurmanız gereken konu şudur: İleride İbn Kâmil'in hayatını anlatırken de değineceğimiz üzere; o Taberî'nin bir öğrencisidir. Dolayısıyla, onun Teberî'nin düşmanı olan Berbehârî'nin eserini hangi maslahatları göz önünde bulundurarak rivayet ettiğini anlayabilmiş değiliz.

⁹ Konuyla ilgili bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 37-8; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 27 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 159...vd.

¹⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 36-80.

¹¹ Şeyhu'l-İslâm Ahmed b. Abdulhalim b. Teymiyye, *Buğyetu'l-Murtâd fi'r-Reddi 'Ale'l-Mütefelsifeti ve'l-Karâmeti ve'l-BâtıniyyetiEhli'l-İlhâd Mine'l-Kâilîne bi'l-Hulûli ve'l-İttihâd*, y.y., 1408/1988, 258.

¹² Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 27-37.

¹³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 158-64.

Abdülhadî *Tuhfetü'l-Usûl* adlı eserinde, İbn Müflih el-Hanbelî de *el-Furû'* başlıklı eserinde Berbehârî'den alıntı yapmışlardır.¹⁴

Sıraladığımız bütün bu nedenlerden, eserin Gulâm Halil'e değil Berbehârî'ye ait olduğuna dair görüşün daha doğru olduğu kanaatine vardık.

1.2. Eserin İsimlendirilmesi

Berbehârî, kitabı için herhangi bir isimden veya başlıktan bahsetmemektedir. Muhtemelen eserin Şerhu's-Sünne şeklinde adlandırılması, yazarın eserde bahsettiği meseleler (içerik) bakımındandır. Müellifin sünnet ve akideyi tanımlaması, açıklaması, bunlara uyan insan tipini tavsifi, sünnet ve sahih akideyle çelişkiye düşmeye karşı insanları uyarma amacından kaynaklanmaktadır. Kitabın içerdiği konular ve bu konuların kısa ve özlü bir şekilde açıklanması, yazarın sünneti, sahih akideyi açıklamak ve bunları kendi dönemindeki Ehl-i Sünnet mensuplarına iletme istemesi, kitabın bu şekilde adlandırılmasına neden olmuştur.

Gerek Berbehârî'nin döneminde gerekse ondan önceki dönemlerde akideyle ilgili eserler çoğu zaman *Sünne* diye adlandırılmıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in akide hakkında yazdığı eseri de *Sünne* adını taşımaktadır. Aynı isimlendirme, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Hallâl, Mervezî, Lâlikâî, İbn Cerîr ve daha birçok âlimin yazdığı eserlerde de kendini göstermektedir.

Her ne kadar Berbehârî eseri için bir isim zikretmemişse de, kitabının içeriği ve döneminde bu tür kitapların *Sünne* diye adlandırılması, eserin *Şerhu's-Sünne* diye adlandırılıp şöhret bulmasına neden olmuştur.¹⁵

1.3. Eser Hakkında Bazı Eleştiriler

Eser incelendiğinde bazı noktalar dikkat çekmektedir. Bunların bir kısmı eserin üslubuyla ilgili, diğeri de müellifin üslubuyla (konuları anlatımı) ilgilidir. Söz konusu noktaları şöyle sıralayabiliriz:

a. Eserin içerdiği konular belirli bir sistematik ile ele alınmamıştır. Örneğin, müellif akîde ile ilgili bir konudan söz ettiği sırada, hemen fıkıhla ilgili bir konuya, oradan

¹⁴ Berbehârî, *Creed*, s. 19-20; amlf., *Şerhu's-Sünne*, 43-4.

¹⁵ Berbehârî, *Creed*, s. 15; amlf., *Şerhu's-Sünne*, 27-8.

da ahlâkla ilgili bir konuya geçer; sonra tekrar akideyle ilgili konuya geri döner. Bu durum eseri incelemeyi zorlaştırmaktadır.¹⁶

b. Eserin birçok yerinde tekrar yapılmıştır. Yapılan tekrarlar birbirlerine çok yakın konuları ihtiva etmekte, hatta bazen aynı ibareler tekrar edilmektedir. Söz konusu tekrarlara şunları örnek verebiliriz:

29. maddede ümmetin en faziletliyelerinin kimler olduğunu açıklayan Berbehârî, 121 ve 134. maddelerde aynı konuyu tekrarlamaktadır.

32. maddede sultana itaat etmenin ve arkasında Cuma namazı kılmanın gerekliliğine değinen müellif, aynı hususlara, çok benzer ibarelerle 136. maddede tekrar değinmektedir.

56. maddede yazar nikâhtan bahsetmekte, 133. maddede aynı konuya geri dönmektedir.

70. madde de hadisler karşısında takınmamız gereken tavrın ne olması gerektiği açıklanmakta, aynı konuya 135. maddede tekrar değinilmektedir.

Hem 131 hem de 141. maddelerde, iffetli müslümanın iffetinin hal ve tavrından belli olacağı; iffetsizin ise bu sıfatını yine hal ve davranışıyla açığa vuracağı vurgulanmaktadır.

c. Müellifin en çok eleştirilebilecek yanlarından birisi, eseri hakkında sarf ettiği sözleridir. Müellif, eseri için adeta Kur'an ve sünnete eşdeğer tarzda ifadeler kullanmakta, bu kitaba uymayı Ehl-i Sünnet'ten olmanın şartı saymaktadır. Müellifin eser hakkındaki bu övgü dolu sözleri, 110, 113 ve 167. maddelerde geçmektedir. Örneğin, müellif 167. maddede şunları söylemektedir: *“Her kim bu kitapta olan şeyleri ikrar eder, ona iman eder, onu kendisine imam edinir ve onun bir harfî hakkında dahi şüphe etmezse; o ‘sâhib-i sünnet ve cemaat’tir. O kâmil bir insandır, sünnet onda kemâle*

¹⁶ Eser, bazı konu başlıkları altında toplanmak suretiyle sistemli bir hale getirilmeye çalışılmış ve öyle basılmıştır. Ancak yine de konular yeterince düzenlenmiş sayılmaz. Söz konusu bu eksiklik kitabın üslubundan kaynaklanmaktadır. Sistemli bir hale getirilerek basılacak bu tür bir çalışmanın, hem müellifin anlaşılması, hem de konuyu inceleyen kimselere yardımcı olması bakımından faydalı olacağı kanaatindeyiz. Sözü edilen eser için bkz.: Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-Sünne ve Me'ahu Riyâdü'l-Cenne Şerh ve Tertîbu Şerhi's-Sünne*, thk.: 'Amr Abdülmün'im Selim, Dâru İbnü'l-Kayyim-Dâru İbn 'Affân, Kahire, 1426/2005.

ulaşmıştır. Her kim de bu kitaptaki bir harfi inkâr eder, ya da bu konuda şüphelenir veya duraksarsa o bidatçi bir kimsedir.”¹⁷

d. Müellifin bid’atçi diye tanımladığı kimselere karşı düşünceleri ve katı tutumu, üzerinde durulmayı gerektiren noktalardan diğer birisidir. Müellifin söz konusu düşünceleri, sahip olduğu dinî zihniyeti anlamamız bakımından önemlidir. Özellikle onun, bid’atçilerle beraber olmaksızın, günahkâr ve fâsık bir sünnîyle beraber olmayı yeğlemesi dikkat çekicidir.¹⁸

1.4. Eserin El Yazmaları ve Basılmış Nüshaları

Şerhu’s-Sünne’nin el yazma bir nüshası, Şam’daki Zâhiriyye Kütüphanesi’ndeki nüshadır. Eserin nâsihi, Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Hamza b. Ebî Tahir b. Sânû’dur.¹⁹

Şerhu’s-Sünne’nin el yazmasının bir fotokopisi, Mekke’deki Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi’nin 13 numaralı koleksiyonu içerisinde yer almaktadır. Zâhiriyye yazmasının kopyası olduğunu sandığımız bu nüsha, 506/1112 tarihinde veya bundan çok kısa bir süre sonra okunaklı bir şekilde yazılmıştır. Bu el yazmasında, eserin Gulâm Halil’in anlatımına dayandığı belirtilmektedir. Bu nüshanın her bir sayfasında yaklaşık on beş satır vardır.²⁰

Eserin basılmış nüshaları da şunlardır:

Kitabın bir nüshasını, İbn Ebî Ya’lâ *Tabakatu’l-Hanâbile* adlı eserinde alıntılanmıştır.²¹ Muhtemelen bu, basılmış en eski nüshadır. Uleymî *el-Menhecü’l-Ahmed* adlı eserinde, İbnü’l-İmâd da *Şezerâtü’z-Zeheb* adlı eserinde İbn Ebî Ya’la’nın aktardığı bu bölümü alıntılanmışlardır.²²

Eserin tahkiki yapılmış diğer bir baskısı da Hâlid b. Kâsım er-Redâdî’nin çalışmasıdır. Bu baskı, aynı zamanda bizim tezimizde esas aldığımız baskıdır. Eser, Riyad’da Dârü’s-Selef ve Dârü’s-Sumay’i tarafından basılmıştır. Redâdî, Şam Zâhiriyye

¹⁷ Kitapla ilgili beyan için bkz.: el- Berbehârî, *Şerhu’s-Sünne*, Madde: 110, 113, 167.

¹⁸ Konuyla ilgili bkz.: el- Berbehârî, *Şerhu’s-Sünne*, Madde: 150.

¹⁹ Berbehârî, *Şerhu’s-Sünne*, s. 49.

²⁰ Berbehârî, *Creed*, s. 20 (Çevirenin Önsözü).

²¹ İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakatu’l-Hanâbile*, III, 38-76.

²² Söz konusu nüshalar için bkz.: Uleymî, *el-Menhecü’l-Ahmed*, II, 27-37; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, IV, 158-64.

kütüphanesindeki el yazma nüshayı esas almıştır.²³ Eserin başında, Berbehârî ve *Şerhu's-Sünne* hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra, *Şerhu's-Sünne*'nin asıl metni maddeler halinde zikredilir. Eserde geçen ayet ve hadislerin tahriri yapılmış ve bazı kelimeler *Tabakatu'l-Hanâbile*'de geçtiği şekilde ayrıca verilmiştir. Eser, 155 sayfa ve 172 maddeden oluşmaktadır. Kitabın sonunda mezhep indeksi ve konu indeksi verilmiştir.²⁴

Redâdî'nin yaptığı tahkikin Urduca tercümesi, Muhammed Enver Mahmûd Kâsım es-Selefi tarafından yapılmış ve Meslekü Ehl-i Hadis tarafından 45 sayfa halinde neşredilmiştir. Eserin pdf formatına web üzerinden ulaşılabilir.²⁵

Şerhu's-Sünne, ayrıca *Explanation of the Creed* ismiyle İngilizce'ye çevrilerek basılmıştır. Ebû Talha Dâvûd b. Ronald Burbank (Abu Talhah Dawood ibn Ronald Burbank) tarafından yapılan bu tercüme, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'ndeki fotokopi nüsha esas alınarak hazırlanmıştır.²⁶ Burbank da, Redâdî gibi, eserin başında Berbehârî ve *Şerhu's-Sünne* hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, *Şerhu's-Sünne*'nin asıl metnini maddeler halinde vermiş, eserde geçen ayet ve hadislerin tahririni yapmıştır. Eser, 135 sayfa ve 170 maddeden oluşmaktadır. Kitabın sonunda da, mezhep indeksi, konu indeksi ve kısa bir terimler sözlüğü verilmiştir.²⁷ Bu nüshanın başında Berbehârî ve *Şerhu's-Sünne* hakkında verilen bilgi, Redâdî nüshasındaki bilgilerle neredeyse bire bir örtüşmektedir. Muhtemelen Burbank bu bilgileri de aynen İngilizce'ye aktarmıştır. Belki tahrirleri de Redâdî'nin tahrirleridir.

Eserin başka bir nüshası, Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemal Mısırî'nin tahkikiyle Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem'de basılan nüshadır. Eser 2005'te 95 sayfa halinde orijinal diliyle basılmıştır.²⁸

Amr Abdülmün'im Selim ise *Şerhu's-Sünne*'yi konularına göre ayırmış ve şerh etmiştir. Aslında daha önce de belirttiğimiz gibi, systemsiz bir şekilde yazılmış olan

²³ Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, s. 49.

²⁴ Ebu Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, thk.: Halid b. Kasım er-Redâdî, Darü's-Selef-Darü's-Sumay'i, Riyad, 1421/2005. 155 sayfa, Arapça.

²⁵ www.asliahlesunnet.com/files/sharhsunnah.pdf.

²⁶ Berbehârî, *Creed*, s. 20, 110-2.

²⁷ Abu Muhammed al-Hasan ibn 'Alee ibn Khalf el-Barbahaaree, *Explanation of the Creed*, trc.: Abu Talhah Dawood ibn Ronald Burbank, al-Haneef Publications, United Kingdom, 1995. 135 sayfa, İngilizce.

²⁸ Ebu Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, thk.: Ebu Ya'kûb Neş'et b. Kemal Mısırî, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, y.y., 2005. 95 sayfa, Arapça.

Şerhu's-Sünne'nin bu tür bir şerhinin yapılması ihtiyacı mevcuttur. Ancak Abdülmün'im'in yaptığı bu düzenleme dahi, *Şerhu's-Sünne*'nin hayli dağınık konularını yeterince vüzûha kavuşturmamış, eserin incelenmesini kolaylaştıramamıştır. Bu durum eserin orjinalinden kaynaklanmaktadır. Abdülmün'im'in çalışması bu haliyle dahi çok yararlı bir çalışmadır. Abdülmün'im yaptığı şerhe, *Riyâdü'l-Cenne* ismini vermiştir. Eserin başında Berbehârî hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra *Şerhu's-Sünne*, konularına göre ele alınmıştır. Yazarın ele aldığı ilk konu, "İslam ve Sünnet"tir. Son olarak da "ric'at" konusuna değinmiştir. Eserin sonunda çeşitli fihristler verilmiştir. Bu fihristlerin arasında en çok dikkatimizi çeken, "herhangi bir dayanağı bulunmayan konular" fihristidir. Yazar burada *Şerhu's-Sünne*'de geçtiği halde herhangi bir mesnedi bulunmayan konuları sıralamıştır.²⁹ Eser, Kahire'de Dâru İbnü'l-Kayyim ve Dâru İbn Affân tarafından 1426/2005 yılında 504 sayfa ve orijinal diliyle basılmıştır.³⁰

Bazı kaynaklarda Muhammed b. Said el-Kahtânî'nin yaptığı bir tahkikten bahsedilse de, biz böyle bir baskıya ulaşamadık. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî, *Mu'cemu Musannefâti'l-Hanâbile* adlı eserinde, Kahtânî'nin, *Şerhu's-Sünne*'nin bir tahkiki üzerinde çalıştığını, ancak eserin Redâdî'nin tahkikiyle basıldığını belirtmektedir.³¹ Öyle görünüyor ki, Kahtânî de bu çalışmasını tamamlayıp bastırdı. Nitekim İbn Ebî Ya'lâ'nın *Tabakât*'ını tahkik ve ta'likiyle birlikte yeniden yayınlayan Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Kahtânî'nin tahkikinin 1408/1987 yılında yayınlandığını, daha sonra ikinci baskısının yapıldığını belirtmekte, bunun ardından da Redâdî'nin sonradan yaptığı tahkikli baskının yayınlandığını bildirmektedir.³² Redâdî de aynı şekilde, bu eserin daha önce Kahtânî'nin tahkikiyle basıldığını, ancak bu baskının eksiklik ve hatalarla dolu olduğunu belirtmektedir.³³

²⁹ Söz konusu fihrist için bkz.: s. 480.

³⁰ Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-Sünne ve Me'ahu Riyâdü'l-Cenne Şerh ve Tertîbu Şerhu's-Sünne*, thk.: 'Amr Abdülmün'im Selim, Dâru İbnü'l-Kayyim-Dâru İbn Affân, Kahire, 1426/2005.

³¹ Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile Min Vefeyâti'l 241-1420 h.*, y.y., Riyad, 1422/2001, I, 303.

³² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 37-8.

³³ Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, s. 49.

2. BERBEHÂRÎ'NİN FİKİRLERİ

Berbehârî'nin fikirlerini, onun *Şerhu's-Sünne* adlı eserinden anlamaktayız. Biz de tezimizde bu konuyu ele alırken *Şerhü's-Sünne*'yi esas aldık. Eserde dağınık olarak ele alınan konuları bir araya getirerek belirli konu başlıkları altında sınıflandırdık. Bu bağlamda konuları ilahiyat, nübüvvet, ahiret, imamet bahisleri gibi temel akaid kitaplarındaki sistematığe uymaya özen gösterdik. Daha önce de belirttiğimiz gibi çalışmamız sırasında *Şerhu's-Sünne*'nin er-Redâdî tahkikini esas aldık.

2.1. İlahiyat Bahisleri

2.1.1. Allah'ın Zâtı ve Sıfatları

Berbehârî, bütün selef âlimlerinde olduğu gibi, Allah'ın zâtı hakkında düşünmeyi kalpte şüphe uyandırması nedeniyle bid'at saymıştır. Bu görüşüne delil olarak da, Hz. Peygamber'in "Yaratılmışlar hakkında düşünün; Allah hakkında düşünmeyin" hadisini gösterir.³⁴ Allah hakkında düşünmeyi bid'at olarak kabul eden Berbehârî, aynı zamanda Allah hakkında konuşmayı da bid'at ve sapıklık sayar. Allah hakkında ancak onun kendisini tavsif ettiği, Hz. Peygamber (SAV)'in ashabına açıkladığı çerçevede konuşulabilir. Berbehârî, Allah'ın noksan sıfatlardan münezzehe olduğunu, onun hiçbir benzerinin olmadığını, "O'nun benzeri yoktur. O işiten ve görendir"³⁵ ayetini delil göstererek anlatır.³⁶

Allah'ın izni olmadan hiçbir varlık bir şey yapamaz. Bütün varlıklar Allah'ın memurlarıdır.³⁷ Berbehârî'ye göre, Allah zamanı olmayan evveldir ve sonu olmayan âhirdir.³⁸ Allah, zamanın başlangıcından bu yana olmuş ve olacak her şeyi bilir. Oluşan ve meydana gelen her şey onun bilgisi dahilinde, onun hesabıyladır. Her kim Allah'ın olanları bilmediğini söylerse, Allah'ı inkâr etmiş olur.³⁹ Allah açık ve gizli her şeyi bilir. Onun ilmi her yeredir. Hiçbir mekân onun ilminin dışında değildir.⁴⁰ Nitekim Allah, yarattıklarının ona isyan edeceğini, onları yaratmadan önce de biliyordu. Onun ilmi, yaratılmışlar

³⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 53.

³⁵ Şûra (42): 11.

³⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 13.

³⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 54.

³⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 14.

³⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 55.

⁴⁰ *Şerhu's-Sünne*, madde: 14.

üzerinde etkili olmakla birlikte, bu ilim onların İslâm'la hidayet bulmalarına engel değildir. Allah, ilmi vasıtasıyla, yaratılmışlara kerem, vücud ve fazlıyla iyilik eder.⁴¹ Allah Semî' ve Basîr'dir.⁴² O arşının üzerinde *istivâ* etmiştir.⁴³

Berbehârî'ye göre, adaletli olan Allah, adaletinin bir gereği olarak insanların bazılarını bazılarından daha üstün kılmıştır. Her kim "Allah müminlere ve kâfirlere eşit derecede lütufta bulunmuştur derse," o bid'at sahibidir. Çünkü, Allah adaletinin bir sonucu olarak, müminlere kâfirlerden; itaat edene isyan edenden; masuma mazlumdan daha fazla lütufta bulunmuştur. Bu Allah'ın bir fazlıdır, istediğine verir, istediğinden sakınır.⁴⁴

Berbehârî, nasslarda geçen; *isba'* (Allah'ın parmakları), *kadem* (Allah'ın ayakları), *sûret* (Allah'ın sûreti), *nüzûl* (Allah'ın inmesi), *harvele* (Allah'ın koşması) gibi aklın anlamakta zorlandığı, zahiri anlamlarıyla anlaşıldığında ise insanı teşbih ve tescime götüren naslar hakkında, insana düşen görevin teslim, tasdik ve rıza olduğunu söyler. Bu sıfatlara iman vaciptir. Bunlar tefsir de edilmemelidir. Bunlardan bir şeyi tefsir eden veya reddeden Cehmî'dir.⁴⁵

Berbehârî'ye göre Allah'ın kelâm sıfatı vardır. Nitekim Allah, Tûr buluşmasında Hz. Musa ile konuşmuş, Hz. Musa da Allah'ı kendi sesiyle işitmiştir. Bu sesin Allah'ın kendisinden olduğuna, başkasından olmadığına iman etmek gerekir. Her kim bunun dışında bir şey söylerse Allah'ı inkâr etmiş olur.⁴⁶ Allah her neyi söylerse, o Allah'ın söylediği gibidir. Onun söylediğinde asla hilaf yoktur.⁴⁷

⁴¹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 81.

⁴² *Şerhu's-Sünne*, madde: 81.

⁴³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 14.

⁴⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 79.

⁴⁵ *Şerhu's-Sünne*, madde: 51, 156.

Cehmiyye: Cehm b. Safvân'a nisbetle ona uyan gruplara verilen isimdir. Bunlar, amelerde *cebr* (zorlama) ve *ıztırar* (mecburiyet) olduğunu söyler ve istitâatı tamamen inkâr ederler. Cehmiyye'nin en çok eleştirilen görüşlerinden biri, Allah'ın sıfatlarını inkâr etmeleridir. Bu bağlamda Kur'an'ın hem lafzını hem de kiraatını mahlûk saymaları, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere, Ehl-i Hadis tarafından genellikle eleştirilmiştir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1424/2003, 194-5; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel Ve'n-Nihal*, Beyrut, 1426/2006, I, 67-9; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 2001, 177-80.

⁴⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 77.

⁴⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 89.

Allah'ın sıfatları hakkında niçin ve nasıl gibi sorular sorulmaz. Bu tür soruları ancak Allah hakkında şüphesi olan kişiler sorarlar.⁴⁸ Nitekim Cehmiyye, sünneti terk etmiş, Allah hakkında bu tür soruları sormuş ve kendi görüşleriyle kıyasa başvurmuştur. Bu durum onların helak olmalarına neden olmuştur.⁴⁹

Halku'l-Kur'an Meselesi

İslam tarihinde Abbasîler döneminde ortaya çıkan Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı meselesi ile ilgili olarak Mutezile ile Cehmiyye, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ileri sürerken; Ehl-i Sünnet, Kur'an'ın mahlûk olmadığı fikrini benimsemiş, Ahmed b. Hanbel de bu husustaki görüşleri nedeniyle hapis hayatına ve çeşitli işkencelere maruz kalmıştır.

Berbehârî'ye göre, Kur'an, Allah'ın keliması, onun indirdiği kitap ve onun nurudur. Mahlûk değildir. Çünkü, Kur'an Allah'tandır. Allah'tan olan bir şey de mahlûk olamaz. Bu konuda tartışmak küfürdür.⁵⁰ Her kim Kur'an'ın bir harfi veya Resulullah (SAV)'den gelen herhangi bir hadis konusunda şüphe eder veya bunlardan birini inkâr ederse bunların tümünü inkar etmiş sayılır.⁵¹ Allah onu yalancılardan biri olarak karşılayacaktır.⁵² Ona göre, Allah Teâlâ'nın Tûr dağında Hz. Musa ile konuştuğuna iman etmek gerekir. Hz. Musa'nın orada işittiği şey, Allah'tan başkasının keliması değildir.⁵³ Aynı şekilde Hz. Muhammed (SAV)'in de Mirac'da işittiği de Allah'ın kelimasıdır.⁵⁴

Kur'an'ın lafzının yaratılmadığını savunan Berbehârî, bu bağlamda Lafziyye'yi⁵⁵ ve Vâkıfa'yı⁵⁶ Cehmiyye'den saymıştır.⁵⁷ Ona göre, “Benim Kur'an'ı okuyuşum mahlûktur” diyen de, susup bir şey söylemeyen de Cehmî'dir.⁵⁸ Cehmîler,

⁴⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 15.

⁴⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 100.

⁵⁰ *Şerhu's-Sünne*, madde: 16.

⁵¹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 101, 168.

⁵² *Şerhu's-Sünne*, madde: 168.

⁵³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 77.

⁵⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 73.

⁵⁵ Lafziyye: Kuran'ın mahlûk olduğunu reddetmekle beraber, Kuran'ın söze dökülmüş halini, yani melfûz Kuran'ı mahluk kabul edenlere Lafziyye denilmiştir. İmam Ahmed Lafziyye'yi bidatçı ve Cehmî saymıştır.

⁵⁶ Vakıfa: Kur'an'ın mahlûkiyeti konusunda “mahlûktur” ya da “değildir” görüşlerinden birisini söylemeye yip suskun kalanlar için kullanılan bir isimdir.

⁵⁷ A. Saim Kılavuz, “Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, *UÜİFD*, 2/2 (1987), 116.

⁵⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 99.

“Kur’an mahlûktur demeyen kâfirdir” görüşündedirler. Ne Resulullah’ın ne de sahabeden birinin herhangi bir şey söylemediği bir konuda insanları sorguya çekip, kendilerinden önceki müslümanlara muhalefet ettikleri için bu görüştekiler kâfirdirler. Bunların kanları helaldir. Arkalarında namaz kılınmaz. Bunlar miras konusunda da taraf olamazlar.⁵⁹

Berbehârî’nin Ehl-i Sünnet dairesinde kalan, hatta hadisçi olarak bilinen birçok âlimin benimsediği Vâkıfa ve Lafzîye görüşünü Cehmîlikle nitelemesi göz önünde bulundurulduğunda, onun aşırı uçta bir Hanbeli olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.⁶⁰

2.1.2. Kader-Kaza

Berbehârî’ye göre kader, Allah’ın sırrıdır. Allah, peygamberleri kader hakkında konuşmaktan nehyederken, Hz. Peygamber de kader hususunda zıtlaşmayı ve bu konuyu husumet aracı yapmayı yasaklamıştır. Ayrıca ashâb, tabiîn, ulemâ ve diğer müttaki müslümanlar da kader hususunda tartışmayı hoş karşılamamışlar ve insanları bundan sakındırmayı bir görev addetmişlerdir.⁶¹ Allah, kullarının yaptığı ve yapacağı her şeyi bilir. Bunların hiçbiri Allahın bilgisinin dışında kalmaz. Yeryüzünde ve gökyüzünde hiçbir şey yoktur ki Allah onu bilmesin. Allah kula işlediği günahdan dolayı azap eder. Allah’a zulüm isnad edilmez.⁶²

O halde insana düşen, ister hayır olsun, ister şer olsun; ister tatlı olsun, ister acı olsun; Allah’ın takdir ettiği her şeye iman, emrine rıza, hükmüne sabır ve kaza buyurduğu şeylere de rıza göstermektir.⁶³

2.1.3. İmanın Tarifi ve Muhtevası

Diğer selef âlimleri gibi, Berbehârî de imanın, tasdik (niyet), ikrar (söz) ve amel olmak üzere üç rüknünün olduğu, artıp eksildiği görüşündedir.⁶⁴ Bu konuda, amel ve ikrarı imanın rüknü saymayanları Mürcii⁶⁵ diye nitelemiş olan Abdullah b. Mübarek’in

⁵⁹ *Şerhu’s-Sünne*, madde: 101.

⁶⁰ Kılavuz, “Hasan b. Ali el-Berbehari, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, 116.

⁶¹ *Şerhu’s-Sünne*, madde: 72.

⁶² *Şerhu’s-Sünne*, madde: 62.

⁶³ *Şerhu’s-Sünne*, madde: 62.

⁶⁴ *Şerhu’s-Sünne*, madde: 28.

⁶⁵ Mürcie: Günahın imana zarar vermediği tezini savunarak, büyük günah işleyene ümit veren ve onun hakkındaki nihai kararı Allah’a havale edip tehir eden akaid fırkasıdır. Bu mezhep, *mürtekb-i kebire* (büyük günah işleyen) meselesinin tartışıldığı bir ortamda ortaya çıkmıştır. Haricilere göre, büyük günah işleyen kimse kâfir ve cehennemlidir. Biraz daha yumuşak olmakla beraber, Mutezile de Hariciler-

(ö. 181/797) görüşlerini paylaşmaktadır.⁶⁶ Berbehârî'ye göre, İslâm'ın bütün kurallarını yerine getirmediğçe, bir kişinin imanın hakikatine vardığına şahadet edilmez. Eğer İslâmî kurallardan bazılarını aksatır veya ihmal ederse tövbe edene kadar eksik imanlı biri olur.⁶⁷

Berbehârî'ye göre İslâm'ın ilk şartı, Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şahitlik etmektir.⁶⁸ Bir kişi şeriatın bütün kurallarına iman etmediğçe tam iman etmiş sayılmaz.⁶⁹ Ehl-i kiblede bir kimse, Allah'ın kitabından veya Resulullah'ın sünnetinden birşeyi inkâr etmediğçe, Allah'ın dışında biri için namaz kılmadıkça ve Allah'ın dışında başka birinin adına kurban kesmediğçe İslâm'dan çıkmış olmaz.⁷⁰ Ona göre mümin olan bir kişi ancak şu hallerde kâfir olur:

- a. Allah'ın indirdiği herhangi bir şeyi inkâr etmesi
- b. Allah'ın kelamına (Kur'an'a) bir şey eklemesi veya ondan bir şey eksiltmesi
- c. Allah'ın veya Resulullah (SAV)'in söylediği bir şeyi inkâr etmesi⁷¹

Sayılan bu hususları yapmayan kimseler, günahkâr olsalar bile tekfir edilmezler. Berbehârî, bu hükümden yola çıkarak, günahkârların da cenaze namazlarının kılınacağını belirtmiştir.⁷²

2.2. Nübüvvet Bahisleri

Peygamberler ve meleklerle ilgili konulara eserinde çok fazla yer vermeyen Berbehârî, Peygamberlere ve meleklerle inanmanın farz olduğunu söylemekle yetinmiştir.⁷³

le hemen hemen aynı görüşü paylaşmaktadır. Mütezileye göre *mürtekib-i kebire* Mümin değil; ancak Müslümandır. Bu tartışmaların yapıldığı bir sırada, yeni bir görüş ortaya atıldı. İyi amelin kâfire fayda vermeyeceği gibi, günahın da mü'mine zarar vermeyeceğini savunan bu görüşe göre, *mürtekib-i kebîrenin* durumunu Allah'a havale etmek (*irca*) en doğru yoldur. Mürtekib-i kebîre hakkındaki son kararı Allah'a ve âhiret gününe bırakan bu gruba, "tehir edenler, erteleyenler" anlamında "Mürcie" denmiştir. Konuyla ilgil bkz.: Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel Ve'n-Nihal*, I, 111-6; M. Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi* İstanbul, 1983, 148-53; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 2001, 146-77; S. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000.

⁶⁶ Şerhu's-Sünne, madde: 161.

⁶⁷ Şerhu's-Sünne, madde: 48.

⁶⁸ Şerhu's-Sünne, madde: 88.

⁶⁹ Şerhu's-Sünne, madde: 90.

⁷⁰ Şerhu's-Sünne, madde: 50.

⁷¹ Şerhu's-Sünne, madde: 112.

⁷² Şerhu's-Sünne, madde: 49.

Berbehâri'ye göre, Resulullah Semâ'ya yürütülmüş (*isrâ*), oradan arşa çıkarak (*mirâc*) Allah Teâlâ ile konuşmuş, O'nun kelamını dinlemiş, Cennet'e girmiş, Ceheennem'e tanıklık etmiş, melekleri görmüş ve bazı peygamberler ona gösterilmiştir. Hz. Peygamber'in orada *Arş*'in örtüsünü, *Kürsi*'yi, yeryüzünde ve gökyüzünde olan herşeyi *yakaza* (uyanıklık) halinde gördüğüne ve aynı gece Mekke'ye geri döndüğüne iman etmek gerekir.⁷⁴ Yine Hz. Peygamber (SAV), Bedir günü ceheennem ehliyle konuşmuş, onlar da Peygamberimizi duymuşlardır.⁷⁵

Berbehâri, Hz. Peygamber ve ailesinden başka hiç kimseye salavât getirilmeyeceğini söyler.⁷⁶ Ona göre, Hz. Peygamber ile olan kan bağlarından ve İslâm'a olan hizmetlerinden dolayı Resulullah'ın ev halkının, Haşimoğulları'nın, Kureyşlilerin ve Arapların; İslâm'a olan katkılarından dolayı da Ensâr'ın ve diğer Medine halkının faziletlerini tanımak gerekir.⁷⁷ Ayrıca Hz. Peygamber'in hanımlarından herhangi birisini hayırdan başka bir şekilde anmamak gerekir.⁷⁸

Berbehârî, meleklerle imanın farz olduğunu ve gökten yağın her katreyle beraber bir meleğin gökyüzünden yeryüzüne indiğini, Allah'ın emrettiği şekilde o katreyi yerleştirdiğini bildirmektedir.⁷⁹

2.3. Ahiret Bahisleri

Berbehârî'ye göre, müslümanlar hakkında işledikleri hayır veya şer işler dolayısıyla cennetlik ya da ceheennemlik olacaklarıyla ilgili herhangi bir yorum yapılmaması gerekir. Çünkü, Allah'ın bir müslümanı nelerle karşılayacağı, ölüm anında onu nelerin beklediği, eğer İslâm üzere ölmüşse, ölüm anında Allah'a karşı pişmanlık duyup duymadığı, kullar tarafından kesinlikle bilinemez. O halde bizlere düşen, kişi için Allah'ın rahmetini dilemek ve günahlarından dolayı korkmaktır.⁸⁰ Bu nedenle, kulun hayatı boyunca daima *havf ve recâ* (korku ve ümit) arasında olması gerektiğini düşünen Berbehârî'ye göre, bir kişinin bütün amelleri hayır olsa bile, o kişi asla Allah'tan korku-

⁷³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 23.

⁷⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 73.

⁷⁵ *Şerhu's-Sünne*, madde: 65.

⁷⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 165.

⁷⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 97.

⁷⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 138.

⁷⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 64.

⁸⁰ *Şerhu's-Sünne*, madde: 38.

sunu (*hayf*) yitirmemelidir. Çünkü, kişi ne halde öleceğini, hayatının nasıl son bulacağını ve Allah'la nasıl karşılaşacağını bilemez.⁸¹ Aynı şekilde, nefsi hususunda aşırıya kaçıp günahlara dalan kişinin de, ölüm anında Allah'a olan ümidini (*recâ*) yitirmemesi, Allah'la ilgili düşüncelerini güzelleştirmesi ve günahlarından dolayı korkması gerekir. Eğer Allah ona merhamet eder ve bağışlarsa bu Allah'ın bir fazlıdır; eğer ona azap ederse, bu kulun günahlarından dolayıdır.⁸²

Kıyamet alametlerine de değinen Berbehârî, Mesih ve Deccal'e imanın farz olduğunu söylemektedir.⁸³ Ona göre, Meryem oğlu İsa yeryüzüne inip Deccal'ı öldürecek, evlenecek ve Hz. Muhammed'in ümmetinden bir imamın arkasında namaz kılacaktır. Hz. İsa öldüğünde de Müslümanlar tarafından defnedilecektir.⁸⁴

Berbehârî, İbn Abbâs'tan gelen bir rivayete dayanarak, insanların ölüm anında şu üç şekilden biriyle müjdeleneceğini belirtmektedir: Ya, "Ey Allah'ın dostu! Sana müjdelersün, Allah'ın rızası ve cennetle müjdelersün"; ya da, "Ey Allah'ın düşmanı! Allah'ın gazabı ve cehennem ile müjdelersün"; veya, "Ey Allah'ın kulu! İslâm'dan sonra cennetle müjdelersün".⁸⁵

Kabir azabına ve Münker-Nekir meleklerine imanın farz olduğunu ifade eden Berbehârî,⁸⁶ defin işlemlerinden sonra ölünün kalkarak kabrinde oturduğunu, Münker ve Nekir'in gelip iman ve şeriat hakkında sorularına kadar ruhunun ona geri verildiğini söyler. Sualden sonra, ruh acı çekmeden tekrar geri alınır. Bu sorgulamanın sonucunda, mümin kabirde nimetlendirilir. Günahkâr da Allah'ın istediği şekilde azaplandırılır. Kabir ziyaretlerine de değinen Berbehârî, kabir ziyaretlerinde bulunan kimselerin kabirdeki ölümler tarafından tanındığını belirtmektedir.⁸⁷

Berbehârî, Allah'ın Kıyamet günü insanları öldükleri biçimde tekrar yaratacağını ve onları hesaba çekeceğini belirtir.⁸⁸ Bu hesabın insanoğlu ile yırtıcılar, diğer hayvanlar, hatta zerreler arasında; cennet ehli ile cehennem ehli arasında; cennet ehlinin

⁸¹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 92.

⁸² *Şerhu's-Sünne*, madde: 93.

⁸³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 26.

⁸⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 27.

⁸⁵ *Şerhu's-Sünne*, madde: 82.

⁸⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 19.

⁸⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 75.

⁸⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 59.

kendi aralarında ve cehennem ehlinin kendi aralarında olacağını sözlerine ekleyen Berbehârî, bütün mahlûkatı kapsayan bu hesap işlemine iman etmenin de farz olduğunu belirtmektedir.⁸⁹ Kıyamet günü yapılacak olan bu hesabı, Allah arada hiçbir tercüman olmadan kendisi yapacak ve insanlar Allah'ı kendi gözleriyle göreceklerdir. Söz konusu bu *ru'yete* iman etmek farzdır.⁹⁰ Bu hesap sonucunda, insanların bir kısmı cennete, bir kısmı da cehenneme girecektir. Daha sonra Allah, ebediyet için yaratılmamış diğer varlıklara “toprak olun” diyecektir.⁹¹ Ayrıca iki kefesi ve bir dili bulunan, iyilik ve kötülüklerin tartıldığı *Mîzân*'a iman etmek de farzdır.⁹²

Sırat ve *şefaât* konularına da değinen Berbehârî'ye göre, cehennem üzerindeki *Sırat*'a iman etmek farzdır. *Sırat* Allah'ın dilediğini üzerinden atar, Allah'ın dilediğine de geçit verir. Böylece, Allah'ın istediği kimseler cehenneme girmiş olurlar.⁹³ Resulullah'ın *Sırat*'ta günahkârlara şefaât edeceğine iman etmek farzdır. Resulullah, günahkârları cehennemin içinden çıkaracaktır. Berbehârî'ye göre, bütün peygamberlerin şefaâtleri olduğu gibi, sıddîklerin, şehitlerin ve salihlerin de şefaâtleri vardır.⁹⁴

Berbehârî'ye göre, cennet, cehennem, '*Arş*, *Kürsî*, *Levh*, *Kalem* ve *Sûr* dışında, Allah'ın yok olmalarını vacip kıldığı her şey yok olacaktır.⁹⁵ Cennet ve cehennemin hak olduğuna, her ikisinin de şu anda yaratılmış bulunduğuna iman etmek farzdır. Cennet yedinci göktedir. Çatısı '*Arş*'in üzerindedir. Cehennem de yedinci yerin altındadır. Allah, cennet ve cehennem ehlinin sayısı ile birlikte kimlerin cennet'e, kimlerin de cehennem'e gireceğini bilmektedir. Cennet ve cehennem hiçbir zaman yok olmayacaklardır. Allah ile birlikte bütün zamanlar boyunca bâki kalacaklardır.⁹⁶

Hız. Peygamber'in; “*Sizler Rabb'inizi dolunayı görür gibi göreceksiniz.*” hadisi-
ne istinaden Allah'ın cennette görüleceğini söyleyen Berbehârî'ye göre, cennette Allah'ın ilk görecek olanlar körler, sonra erkekler, daha sonra da kadınlardır. İnsanlar Allah'ın

⁸⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 60.

⁹⁰ *Şerhu's-Sünne*, madde: 17.

⁹¹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 59.

⁹² *Şerhu's-Sünne*, madde: 18.

⁹³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 22.

⁹⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 21.

⁹⁵ *Şerhu's-Sünne*, madde: 59.

⁹⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 24.

görürlerken herhangi bir zorlukla karşılaşmayacaklardır. Cennette Allah'ın görüleceğine iman etmek vacip; bunu inkâr etmek ise küfürdür.⁹⁷

Cehmiyye'den Hişâm el-Fûtî'nin yaptığı gibi, Allah'ın insanları ateşin “yanında” cezalandıracağını söylemenin, Allah ve Resulü'nün sözlerini reddetmek anlamına geleceğini belirten Berbehârî, Allah'ın, cehennemın “içinde”, kulları zincirlenmiş/prangalara vurulmuş, ateş onların içlerinde, üstlerinde ve altlarında olduğu halde cezalandıracağını ileri sürmektedir.⁹⁸

2.4. İmamet Bahisleri

Berbehârî'ye göre, ümmet için bir imamın (devlet başkanı) olması zorunluluktur. Bu nedenle, ümmetin imamını seçmesi gerekir. İster iyi birisi olsun, ister günahkâr bir kimse olsun, bir kişinin bir gecesini dahi başında bir imam (devlet başkanı/siyasi otorite) olmadan geçirmesi caiz değildir.⁹⁹

Müminlerin icmaı ve rızalarıyla imam tayin edilen kişi emirü'l-mü'minindir.¹⁰⁰ Ona itaat etmek,¹⁰¹ onunla birlikte haccetmek, savaşa çıkmak ve onun arkasında namaz kılmak ona biatın gereklerindendir.¹⁰²

Berbehârî, Hz. Peygamber'in, Ebû Zer el-Ğıfari'ye söylediği; “*O Habeşli bir köle de olsa sabredin*” hadisinden, Ensâra söylediği; “*Havzda benimle buluşana kadar sabredin*” hadisinden ve imama karşı savaşılmaması durumunda hem din hem de dünyaya ait işlerin fesada uğrayacağı tespitinden hareketle, imamın zalim olması durumunda dahi imamlarla savaşmanın, ona isyan etmenin caiz olmayacağı neticesine ulaşmıştır.¹⁰³ Müslümanların imamlarından herhangi birine isyan eden kimse Hâricî'dir.¹⁰⁴ Kişinin cemaate katılması, imamın arkasında Cuma namazı kılması, onunla beraber cihada gitmesi imama itaatın göstergelerindendir. Ancak, Allah'a isyan hususunda imam dahil

⁹⁷ Şerhu's-Sünne, madde: 83.

⁹⁸ Şerhu's-Sünne, madde: 85.

⁹⁹ Şerhu's-Sünne, madde: 31.

¹⁰⁰ Şerhu's-Sünne, madde: 30.

¹⁰¹ Şerhu's-Sünne, madde: 30.

¹⁰² Şerhu's-Sünne, madde: 32.

¹⁰³ Şerhu's-Sünne, madde: 35.

¹⁰⁴ Şerhu's-Sünne, madde: 34.

hiçbir beşere itaat edilmeyeceğini söyleyen Berbehârî,¹⁰⁵ sultanın zalim olmasının, Allah'ın ve Peygamberi'nin diliyle farz kılınmış herhangi bir şeyi ortadan kaldırmayacağını söylemiştir.¹⁰⁶

Meryem oğlu İsa yeryüzüne inene kadar hilafetin Kureyşilere ait olduğunu düşünen Berbehârî;¹⁰⁷ müminlerin icmaı ve rızalarıyla imam tayin edilen, ancak Kureyş kabilesinden olmayan kimselerin de emirü'l-mü'minin sayılacağını, ona da itaat etmenin farz olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸

2.5. Sünnete Uyma ve Bid'atlerden Kaçınma

Sünnete uymanın ve bid'atlerden kaçınmanın gerekliliğine değinen ve bu noktaya sık sık vurgu yapan Berbehârî, kitabının büyük bir kısmını bu konuya ayırmıştır. Kitabın açılışını da sünnetin önemini belirten bir cümleyle yapması, Berbehârî'nin bu husustaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

Berbehârî'ye göre sünnet, Hz. Peygamber (SAV)'in takip ettiği yoldur.¹⁰⁹ Sünnet ve İslâm birbirinin ayrılmaz parçalarıdır.¹¹⁰ Berbehârî, Sünnetin önemini vurgulamak üzere birçok sahabinin ve tabiin âlimlerinin sünnet hakkındaki sözlerini aktardıktan sonra, Ahmed b. Hanbel'in şu sözlerine atıf yapar: *“Benim arkadaşlarımdan birisi öldükten sonra, kendisini rüyasında görenlere: Ebû Abdullah'a sünnete yapışmasını söyleyin. Çünkü Allah, burada beni ilk olarak sünnete uyma konusunda sorguya çekti.”* dediğini rivayet eder.¹¹¹ Yine Berbehârî, Kur'an'ın sünnete olan ihtiyacının, sünnetin Kur'an'a olan ihtiyacından daha fazla olduğunu söyler.¹¹²

Cemaat kavramı üzerinde de duran Berbehârî, Hz. Resulullah'ın ashâbının, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleri döneminde üzerinde birleştikleri hususların “cemaat” olduğunu söyler.¹¹³ Cemaatin üzerine bina edildiği temel, Hz. Muhammed'in ashâbıdır. Ashâb, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaaat'tir. Dini, ashâbdan almayan ve

¹⁰⁵ Şerhu's-Sünne, madde: 37.

¹⁰⁶ Şerhu's-Sünne, madde: 136.

¹⁰⁷ Şerhu's-Sünne, madde: 33.

¹⁰⁸ Şerhu's-Sünne, madde: 30.

¹⁰⁹ Şerhu's-Sünne, madde: 106.

¹¹⁰ Şerhu's-Sünne, madde: 1.

¹¹¹ Şerhu's-Sünne, madde: 172.

¹¹² Şerhu's-Sünne, madde: 71.

¹¹³ Şerhu's-Sünne, madde: 106.

onların yolundan ayrılanlar bid'atçidir.¹¹⁴ Cemaatin gerekliliği sünnetten kaynaklanmaktadır. Her kim cemaati sevmez ve ondan ayrılırsa, İslâm bağıını boynundan atmış olur. Artık hem kendisi yoldan çıkmıştır (*dâll*), hem de yoldan çıkarıcı (*mudill*) olmuştur.¹¹⁵

Dinin Hz. Peygamber (SAV) ve onun ashâbını taklit etmekten ibaret olduğunu söyleyen Berbehârî,¹¹⁶ Resulullah'ın vefatından Hz. Osman'ın şehadetine kadar insanların takip ettiği dini, “*dîn-i 'atîk*” (doğru din) olarak tanımlamakta; insanların, Hz. Osman'ın vefatından sonra kendi heva ve isteklerine uyup dünyaya meylettiklerini ileri sürmektedir.¹¹⁷ Din ile ilgili her konunun sahabe ve tabiin tarafından açıklandığını, bu nedenle bir kişinin hidayet zannederek dalalete düşmesi gibi bir mazeretin bulunmadığını söyler. Berbehârî bu fikrini de, Hz. Ömer'in bu konudaki bir sözüne dayandırır.¹¹⁸

Ehl-i Sünnetten olmak için, sahabe ve tabiinin takip ettiği yolu takip etmek ve onlardan ayrılmamak gerektiğini sık sık vurgulayan Berbehârî,¹¹⁹ bütün sünnetleri uyguladığını bilmedikçe bir kişiye Ehl-i Sünnet demenin helal olmayacağını belirtmektedir.¹²⁰ Ayrıca, Ehl-i Sünnet etrafında, Allah'ın kendilerini hidayete erdirdiği, onların vasıtasıyla da başkalarını hidayete erdireceği bir grup, sayıları az da olsa, her zaman var olacaktır.¹²¹

Berbehârî'ye göre Ehl-i Sünnet olmanın göstergelerinden bir diğeri de, Ebû Hureyre, Enes b. Malik, Üseyd b. Hudayr, Eyyûb, İbn 'Avn, Yunus b. Ubeyd, Abdullah b. İdris el-Evdî, Şa'bî, Malik b. Miğvel, Yezid b. Zuray', Mu'az b. Mu'az, Vehb b. Cerîr, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Malik b. Enes, Evza'î, Zâide b. Kudâme, Ahmed b. Hanbel, Haccâc b. Minhâl ve Ahmed b. Nasr gibi zâtları sevmek, onları hayırla anmak, onların söyledikleri sözleri söylemek ve onların izlerini takip etmektir.¹²²

¹¹⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 3.

¹¹⁵ *Şerhu's-Sünne*, madde: 2.

¹¹⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 155.

¹¹⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 108.

¹¹⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 4, 108.

¹¹⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 4, 107, 108, 117 155, 172.

¹²⁰ *Şerhu's-Sünne*, madde: 160.

¹²¹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 103.

¹²² *Şerhu's-Sünne*, madde: 144.

Berbehârî, eserinin büyük bir kısmını bid'at konusuna ve bid'atlarla ilişkili konulara ayırmıştır. Ona göre sonradan icat edilmiş (*muhdesât*) her şeyden sakınmak gerekir. Çünkü sonradan icat edilen her şey bid'attir.¹²³ Bu bağlamda, Allah'ın zâtı hakkında konuşmak, yani teoloji yapmak, sonradan ortaya çıkan şeylerden olduğu için bid'at ve dalalettir. Allah hakkında, ancak onun kendisini tavsif ettiği ve Resulullah'ın ashâbına açıkladığı şekilde konuşulur.¹²⁴ Ehl-i Sünnet'in kalbine dahi şüphe düşüren *kelâm*, *husûmet*, *cidâl* ve *mirâ'* da bid'attir.¹²⁵ Aynı şekilde, Kur'an ve Sünnette olmayıp bazı insanların bâtinî ilim olduğunu iddia ettikleri her şey bid'at ve dalalettir. Batınî ilimlerle amel etmek veya buna davet etmek caiz değildir.¹²⁶ İslâm'da teolojik konularda sorguya çekmek anlamındaki *mihnenin* olmadığını ve bid'at olduğunu söyleyen Berbehârî, aslında insanların sünnetle imtihan edilmesi gerektiğini düşünmektedir.¹²⁷

Berbehârî'ye göre, dindeki zındıklık, küfür, şek (şüphe), bid'at, dalalet ve karışıklık ancak kelimadan; kelam ise tartışma ve husumet peşindeki kişilerden kaynaklanmaktadır.¹²⁸ Eğer insanlar sonradan ortaya çıkan şeylerden vazgeçselerdi, hiçbir şekilde bu konularla uğraşmasalardı, Resulullah ve ashabının hakkında herhangi bir şey söylemediği konularda yeni görüşler üretmeselerdi, bid'atlar de olmayacaktı.¹²⁹ Aslında her bid'at, cahil ayak takımından gelmektedir. “*Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler*”¹³⁰ ayetinde de belirtildiği üzere, bu kimselerin dini yoktur. Bunlar arzu ve istekleri doğrultusunda hareket eden “kötü âlimler” (*ulemâ-i' sû'*)dir.¹³¹

Bidatçıların (ehl-i heva) tümünün kötü insanlar olduğunu söyleyen Berbehârî, bunların tamamının devlete isyan taraftarı olduklarını, ancak sıfatları inkâr ve zındıklı-

¹²³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 6.

¹²⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 13.

¹²⁵ *Şerhu's-Sünne*, madde: 12, 154.

¹²⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 132.

¹²⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 153.

¹²⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 84, 154.

¹²⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 111.

¹³⁰ Bakara (2): 213.

¹³¹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 102.

ğa davet etmelerinden dolayı bunların en kötülerinin ve en inkârcılarının Rafızîler, Mu-tezile ve Cehmiyye olduğunu söylemektedir.¹³²

Küçük bid'atlerin daha sonra büyük bid'atlere dönüşmesi nedeniyle, küçük büyük demeden bid'atlerin her türlüünden sakınmak gerektiğini belirten Berbehârî, üm-metin içinde ihdas edilen bütün bid'atlerin başta küçük olup hakka benzediğini, bid'atlere dahil olan kimselerin de bu duruma aldandığını; fakat daha sonra da buradan çıkamadıklarını ileri sürmektedir.¹³³ Bu bağlamda Berbehârî, yoldan çıkmanın iki şekil-de gerçekleştiğini düşünmektedir:

a. Bir adam, aslında sadece hayrı isterken ayağı kayıp yoldan çıkabilir. Ancak onun hayrı istemesi, onun taklit edilmesini gerektirmez. Çünkü bu kişi yoldan çıkmış, helake uğramıştır.

b. Hakka karşı olan ve kendinden önceki takva sahibi kimselere muhalif olan kimsenin durumudur ki; hem kendisi dalaletle sapmış, hem de başkalarını saptırmıştır. Bu kişi, ümmetin içindeki azgın bir şeytandır (*şeytan-ı merîd*). Onu tanıyan kimsenin, insanları ona karşı uyarması, onu insanlara anlatması bir görevdir. Böylece insanlar, onun bid'at tuzağına düşüp helak olmaktan kurtulacaklardır.¹³⁴

Bid'atin temellerinin dört şube olduğunu, bu dört şubeden yetmiş iki dal ortaya çıktığını, daha sonra da bu bid'atlerin her birinin iki bin sekiz yüz dala ayrılıncaya kadar dallara ayrıldığını belirten Berbehârî, bu dalların tamamının dalalet olduğunu bildirmektedir. Ancak bir fırka dalaletten ve cehenneme girmekten kurtulacaktır: Onlar, bu kitapta¹³⁵ olanlara hiçbir şüphe duymadan inanan kişilerdir. Bu şekilde inananlar Ehl-i Sün-nettir.¹³⁶

Sünneti kötüleyen, reddeden veya sünnette olmayan bir şeyi arzu eden kişinin, hevâ ehli ve bid'atçı olduğundan şüphe etmemek, bilakis onun Müslümanlığından şüphe

¹³² *Şerhu's-Sünne*, madde: 147.

¹³³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 7.

¹³⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 9.

¹³⁵ Müellifin burada bahsettiği söz konusu kitap, kendi kitabı olan *Şerhu's-Sünne*'dir.

¹³⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 110.

etmek gerekir.¹³⁷ Bu bağlamda, Kur'an'a ve Sünnete muhalefet eden kimse, bir çok kitabı olan bir âlim de olsa bid'atçidir.¹³⁸

Aynı şekilde, her kim Allah'ın cennet ile müjdelediği kimselerin cennete gideceğine şahitlik etmezse, Allah ve Resulullah'ın söylediği şeyler konusunda şüpheye düştüğü için bid'at sahibidir.¹³⁹ Bid'atçılarla birlikte bulunan kimse, uyarılıp bilgilendirilmesine rağmen bunları dikkate almıyor, onlarla beraber hareket etmeye devam ediyorsa, bu kişiden de sakınmak gerekir. Çünkü bu hal onun da bid'atçı olduğunun göstergelerindendir.¹⁴⁰

Berbehârî'ye göre, İbn Ebî Düâd, Bişr el-Merîsî, Sümâme, Ebû'l-Huzeyl, Hişam el-Fûtî gibi Ehl-i Sünnet dışındaki âlimler ile bunlara tabi olanların birinden veya onların fikirlerinden bahseden kimselerden sakınmak gerekir. Çünkü bu kimseler ile bu kişileri sevip hayırla anan ve onlardan rivayet eden kimseler bid'at sahibi insanlardır. Onları terk etmek gerekir.¹⁴¹

Sünnete uyma ve bid'atlerden sakınmanın gerekliliğini vurgulayan Berbehârî, Kelam ilminden, cidalden, kıyastan, din konusunda münazara yapmaktan müslümanları men etmiştir. Kelam ehlinden sakınmak, onların yaptıkları şeyleri yapmamak, onlarla arkadaşlık ilişkileri kurmamak, hatta onlarla beraber bir şey yeyip içmemek gerektiğini söylemiştir.¹⁴² Bid'atçilerle görüşmektense, fasık ve günahkâr bir Ehl-i Sünnet mensubuyla görüşmenin tercih edilmesi gerektiğini söyleyen Berbehârî, konuyla ilgili Yunus b. Ubeyd ile oğlu asında geçen şu olayı anlatır:

Yunus b. Ubeyd, oğlunun bid'atçı olduğu bilinen birinin yanından çıktığını görünce, oğlu ile aralarında şöyle bir konuşma geçer:

— *Nereden geliyorsun oğlum?*

— *Falanca'nın yanından geliyorum.*

— *Keşke ben seni bir hüsnânın (çift cinsiyetli birisinin) evinden çıkarken görseydim. Bu durum; bana, seni falanca ve filanca'nın evinden çıktığını görmekten daha sevimli gelir-*

¹³⁷ Şerhu's-Sünne, madde: 135.

¹³⁸ Şerhu's-Sünne, madde: 104.

¹³⁹ Şerhu's-Sünne, madde: 181.

¹⁴⁰ Şerhu's-Sünne, madde: 145.

¹⁴¹ Şerhu's-Sünne, madde: 152.

¹⁴² Şerhu's-Sünne, madde: 14, 109, 116, 151, 154.

*di. Keşke sen, bir zinakârla, fâsıkla, hırsızla, hainle konuşsaydın. Bu, falanca ve filancanın sözlerini kullanmandan daha hayırlı olurdu.*¹⁴³

Berbehârî'nin bid'atçılardan uzak durmayı bu kadar ısrarla tavsiye etmesi, onlardan etkilenme endişesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim o, bid'atçıların sordukları sorulara dahi cevap vermemek gerektiğini söylemiştir. Muhammed b. Sirîn'in, onlardan bir ayet dahi dinlemediğini, bunun nedenini de; "*onu öğrendiğimde kalbime herhangi bir şüphe düşmesinden korkuyorum.*" diyerek açıkladığını rivayet etmiştir.¹⁴⁴ Dinî konularda tartışmamak gerektiğini de söyleyen Berbehârî, sorulan sorular, şayet öğrenmek amacıyla sorulmuşsa, konuşup irşad etmek gerektiğini; ancak münazara etmek için sorulmuşsa, ondan sakınmak gerektiğini söylemiştir. Çünkü münazarada, tartışma, mücadele, mübalağa, düşmanlık, kızgınlık ve öfke vardır. Bunlar, kişileri hak yoldan saptıran unsurlar olduğu için, bunların tamamından sakınmak gerekir. Hatta Hasan Basrî, "*Seninle din hakkında konuşmak, münazara etmek istiyorum.*" diyen birine; "*ben dinimi biliyorum, eğer sen dinini kaybettiysen git ve onu ara*" demiştir. Hasan Basrî ardından şu sözleri söylemiştir: "*Akıllı kimse, neşrettiği hikmetinde tartışmaz (mücadele etmez) veya üstün gelmek için hilelere başvurmaz. Yaptığı şey kabul da edilse, red de edilse Allah'a hamd eder.*"¹⁴⁵

2.5.1. Sahabe ve Selefî Salihine İttiba

Ashaba saygı ve onlara tabi olmanın önemini vurgulayan Berbehârî, ashabın hak ehli olan *sevâd-ı azam* (büyük cemaat) olduğunu,¹⁴⁶ bir kimsenin Müslümanlığının tâbi (*müttabi'*), doğrulayıcı (*müsaddık*), ve teslim (*müsellim*) olmadıkça tamamlanamayacağını, dinî konularda ashabın eksik bıraktığı bazı şeylerin bulunduğunu söyleyen kimsenin ashâbı yalanlamış ve onlar hakkında kötü konuşmuş sayılacağını, böylece hem kendisinin dalalete düşeceğini hem de insanların dalalete düşmesine neden olacağını söylemiştir.¹⁴⁷

İşitilen her şey sahabe mihengine vurulmalı, onların bu konuyla ilgili bir şey söyleyip söylemediğine bakılmalıdır. Şayet bu konuda söyledikleri bir şey varsa alınma-

¹⁴³ Şerhu's-Sünne, madde: 150.

¹⁴⁴ Şerhu's-Sünne, madde: 157.

¹⁴⁵ Şerhu's-Sünne, madde: 159.

¹⁴⁶ Şerhu's-Sünne, madde: 5.

¹⁴⁷ Şerhu's-Sünne, madde: 10.

lı, aksi takdirde işitilen söz terk edilmelidir.¹⁴⁸ Resulullah (SAV)'ın ve onun ashabının sözlerini, emirlerini yerine getirenlerin, ashabın sahih İslâm ve iman üzere olduğunu bilip onları hiçbir şekilde hatalı saymayanların dışındaki insanların birçoğu, Cehmîler'in eliyle yoldan çıkmıştır. Ashâba gereken önemi veren kimseler, dinin taklitten ibaret olduğuna inananlar ve taklit edilecek kimselerin de sadece Hz. Muhammed ve ashabı olduğunu bilip buna göre davrananlar kurtuluşa ererler.¹⁴⁹

Ashâbdan herhangi biri hakkında kötü konuşmanın ve onlara saldırmanın küfür olduğunu¹⁵⁰ söyleyen Berbehârî, Resulullah (SAV)'in, “*ashabımdan bahsedildiğinde susunuz*” hadisi şerifine dayanarak ashaba saygı duymak, onlar hakkında kötü konuşmamak ve aralarındaki ihtilaf konusunda herhangi bir yorum yapmamak gerektiğini söylemiştir.¹⁵¹ Bu bağlamda Hz. Ali ile Muaviye; Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr arasında çıkan savaş (Cemel ve Sıffîn Savaşları) ve onlarla beraber olanlar hakkında suskun kalmak, onlar hakkında tartışmamak, bu konuyu Allah'a bırakmak gerekir.¹⁵²

Berbehârî'ye göre, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en hayırlıları, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dır. Bunlardan sonra insanların en hayırlıları, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Said b. Zeyd, Abdurrahman b. Avf, Ebû Ubeyde b. 'Âmir b. el-Cerrâh'tır. Bunların tamamı hilafet için uygun isimlerdir. Bunlardan sonra insanların en faziletlieleri, Resulullah'ın diğer ashâbı, Resulullah'ın kendilerine gönderildiği birinci nesil olan ilk Muhacirler ve Ensârdır. Bunlar, her iki kıbleye, yani Beytullah'a ve Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmışlardır. Bunlardan sonra insanların en faziletleri, Resulullah ile bir gün, bir ay, bir sene veya bu sürelerden daha az ya da çok arkadaşlık yapanlardır.¹⁵³ Ayrıca, Resulullah'a olan akrabalıklarından ve İslâm'a olan hizmetlerinden dolayı Haşimoğulları'nın, Kureyşlilerin, Arapların, Ensârın ve Hz. Peygamber'in Ehl-i beytinin faziletlerini bilmek, Resulullah'ın onlar hakkındaki vasiyetini unutmamak gerekir.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Şerhu's-Sünne, madde: 8.

¹⁴⁹ Şerhu's-Sünne, madde: 98.

¹⁵⁰ Şerhu's-Sünne, madde: 5, 148.

¹⁵¹ Şerhu's-Sünne, madde: 134, 148.

¹⁵² Şerhu's-Sünne, madde: 121.

¹⁵³ Şerhu's-Sünne, madde: 29.

¹⁵⁴ Şerhu's-Sünne, madde: 97.

2.5.2. Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i 'ani'l-Münker

Berbehârî'ye göre, *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münkerin* (iyiliği emredip kötülüğü yasaklama) elle, dille ve kalp ile yapılması vaciptir. *Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker* kılıç ile yapılmaz. Ancak “kılıcımdan veya sopasından korkulan”, yani güç sahibi kimselere karşı *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker* vacip değildir.¹⁵⁵

Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münkerin, ister dindâr olsun, ister günahkâr olsun bütün Müslümanlara yapılması gerektiğini, bu konuda nasihati gizlemenin helal olmadığını düşünen Berbehârî, şartlar gerçekleştiği halde *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münkeri* yapmayan kimsenin Müslümanları aldatıp, Allah'a, Resulü'ne ve müminlere ihanet etmiş sayılacağını söylemiştir.¹⁵⁶

İmama (siyasi otoriteye) isyanın caiz olmadığını,¹⁵⁷ ona beddua yerine dua etmek gerektiğini belirten Berbehârî, bu konuyla ilgili Fudayl b. 'ÿyâd'ın, “*Eğer benim kabul olunacak bir duam olsaydı bunu ancak sultan için yapardım.*” sözünü nakleder. Bunun nedeni Fudayl'e sorulduğunda, o şöyle demiştir: “*Eğer ben kendime dua edersem bu dua benden öte kimseye fayda sağlamaz. Ancak bu dua sultan için edildiğinde, sultan doğru yola erer, onun vasıtasıyla da kullar ve beldeler doğru yolu bulurlar.*”¹⁵⁸

2.6. İtikâdî Mezhepler

İmam Berbehârî, Resulullah'ın vefatından Hz. Osman'ın şehadetine kadar insanların takip ettiği dini, “*dîn-i 'atîk*” olarak tanımlamakta, Hz Osman'ın öldürülmesinin ilk ihtilafların ortaya çıkmasına neden olduğunu düşünmektedir.¹⁵⁹ Hz. Osman'ın şehadetiyle, ümmet dünyaya meylettii, arzularına ve hevalarına tâbi oldu, birbiriyle savaştı, ayrılıklar oluştu. Ortaya çıkan ihtilaflar ve bid'atlar sonucunda insanlar gruplara ayrıldı.¹⁶⁰ Ancak bunlara rağmen insanların bir kısmı dördüncü nesle kadar hak yol üzerinde kalmaya devam ettiler. Ardından zaman değişti. İnsanlar da gerçekten değiştiler. Bid'atlar yayılmaya başladı. Hak ve cemaat yolunun dışındaki yollara davet edenler çoğaldı. Resulullah ve ashâbının, hakkında konuşmadığı konularda *mihne* (sorgu, sual)

¹⁵⁵ *Şerhu's-Sünne*, madde: 126, 130.

¹⁵⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 80.

¹⁵⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 34.

¹⁵⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 137.

¹⁵⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 108.

¹⁶⁰ *Şerhu's-Sünne*, madde: 94, 108.

yapılmaya başlandı. Resulullah bölünmeyi nehyettiği halde fırkalara davet ettiler ve birbirlerini tekfir etmeye başladılar. Allah'ın emir ve yasaklarını kendi akılları doğrultusunda yorumladılar. Akıllarının erdiği konuları alıp geri kalanları reddettiler. Bütün bunların sonucunda İslâm dini, sünnet ve Ehl-i Sünnet kendi memleketlerinde garip kaldı.¹⁶¹

Ümmetin fırkalara bölünüşünü yetmiş üç fırka hadisi üzerinden değerlendiren Berbehârî,¹⁶² bid'atin temellerinin dört şube olduğunu, bu dört şubenin yetmiş iki dala ayrıldığını, daha sonra da bunların her birinin iki bin sekiz yüz dala ayrılıncaya kadar birbirinden farklılaştığını bildirmektedir.¹⁶³ Söz konusu ayrışma, Abdullah b. Mübarek'in sözlerine dayandırılmaktadır. Ona göre yetmiş iki fırkanın temeli dört fırkadır. Bunlar, Kaderiyye, Mürcie, Şia ve Hariciyye'dir. Her kim Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi diğer bütün ashabdan üstün sayar, ashabın geri kalanı hakkında da hayırdan başka bir şey konuşmazsa o Şî' olmaktan kurtulmuştur (Berbehârî'nin deyiimiyle: "Onun evveli de ahiri de Şî'a'dan çıkmıştır").

"İman söz ve ameldir, artar ve eksilir" diyen kimse Mürcî' olmaktan kurtulur. "İyi ve günahkâr herkesin arkasında namaz kılınabilir" deyip bütün halifelerle beraber cihada çıkan, sultana karşı kılıçla isyan edilmeyeceğini savunan, onlara ıslah olmaları için dua eden kimse de Haricîlik'ten uzaklaşmış olur. Her kim de hayır ve şer her şeyin Allah'ın kaderiyle olduğunu, Allah'ın istediğini hidayete erdirip istediğini dalaletle uğrattığını söylerse, bu kişi de Kaderiyye'nin sözünden çıkmıştır. O sâhib-i sünnettir.¹⁶⁴

Ayrıca, bir kişinin teşbih konusunda konuşup diğerlerini Müşebbihe olmakla suçlaması, onun Cehmî olduğunu; Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün tutması¹⁶⁵ ve diğer müslümanları Nâsibî¹⁶⁶ olmakla itham etmesi de, onun Rafizî olduğunu göstergesidir. Aynı şekilde, bir kişinin tevhid hakkında çokça konuşması, onun Haricî ya da Mutezilî olduğunu; cebir hakkında konuşup insanları Cebriyeci olmakla suçlaması, ya da 'adl

¹⁶¹ Şerhu's-Sünne, madde: 94.

¹⁶² Şerhu's-Sünne, madde: 94.

¹⁶³ Şerhu's-Sünne, madde: 110.

¹⁶⁴ Şerhu's-Sünne, madde: 161.

¹⁶⁵ Şerhu's-Sünne, madde: 163.

¹⁶⁶ Nasîbî: Ehl-i Beyt muhalifleri için Şî'lerin taktıkları bir isimdir.

(adalet) hakkında konuşması, onun Kaderî olduğunun göstergesidir.¹⁶⁷ hadisin yerine delil olarak Kur'an'ı istemek ise zındıklığın göstergesidir.¹⁶⁸

Cehmiyye'yi çokça eleştiren Berbehârî, aralarında Ahmed b. Hanbel'in de olduğu bazı âlimleri referans göstererek, Cehmîlerin kâfir olup kible ehlinde olmadıklarını, kanlarının helal olduğunu, vâris olamayacaklarını, vâris de bırakamayacaklarını, arkalarında namaz kılınmayacağını¹⁶⁹ iddia etmiştir. Berbehârî, Cehmiyye hakkındaki bu yargısına şunları delil göstermektedir: Cehmîler, Cuma namazının, cemaatle namazın, dini bayramların ve sadakanın olmadığını söylemişlerdir. Yine onlar, "Kur'an mahlûktur demeyen kâfirdir" diyerek Hz. Muhammed (SAV)'in ümmetine karşı kılıç kullanmayı helal saymış, Resulullah'ın ve ashabının hakkında hiçbir şey söylemedikleri bir konuda insanları sorguya çekmiş, mescitleri ve camileri kapatmak istemişlerdir. Cihadı kaldırmış, İslâm'ı zayıf düşürmüş, hadislere muhalefet etmiş, mensûh ve müteşabih nassları delil olarak kullanmış, insanları görüşlerinde ve dinlerinde şüpheye düşürmüş, Rab'leri hakkında tartışmışlardır. Ayrıca onlar, kabir azabının, *Havzın* ve şefaatin olmadığını, cennet ve cehennem henüz yaratılmadığını söylemiş, Resulullah'ın haber verdiği diğer birçok şeyi de inkâr etmişlerdir. Sayılan bütün bu nedenlerden dolayı, onların tekfir edilmesi ve öldürülmesi helaldir. Çünkü, her kim Allah'ın kitabından bir ayeti reddederse, bütün kitabı reddetmiş sayılır. Her kim de Hz Peygamber'in bir hadisini reddederse, bütün hadisleri reddetmiş sayılır.¹⁷⁰

Müminlere karşı kılıç kullanmanın haram olduğunu söyleyen Berbehârî, Müslümanların canlarına, mallarına ve ailelerine saldırdıkları takdirde, Haricîlerle savaşmanın caiz olduğunu söylemiştir.¹⁷¹

Berbehârî, *ric'ate*¹⁷² inanıp Ali b. Ebû Talib'in, Ca'fer b. Muhammed'in veya Musa b. Ca'fer'in sağ olduğuna, kıyamet gününden önce geri döneceğine iman eden, imametle ilgili konular hakkında konuşup, imamların gaybı bildiğine inanan kimseler-

¹⁶⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 142.

¹⁶⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 146.

¹⁶⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 124.

¹⁷⁰ *Şerhu's-Sünne*, madde: 101.

¹⁷¹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 36.

¹⁷² Ric'at: Allah'ın ölenlerin bir bölümünü öldükleri surette dünyaya getireceğine, böylece doğru insanların haklı olduklarının ve zalimlerin haksız olduklarının ortaya çıkacağına inanmaktır. Dünyaya döndürülecek kişiler, imanda en üstün olanlarla fesadda en aşağı derecede olanlardır. *Ric'at*, Şîî inancının temel unsurlarından birisidir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: E.R. Fıglalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul, 2001, 182-3.

den sakınmak gerektiğini söylemektedir. Çünkü onlar, bu tür inançlarıyla aslında Allah'ı inkâr etmektedirler.¹⁷³

2.7. Diğer Konular

2.7.1. Akıl

Berbehârî'ye göre akıl, doğuştandır. Her insana, Allah'ın istediği ölçüde verilmiştir. İnsanların akılları gökyüzündeki zerreler gibi değişiktir. Her insandan, Allah'ın kendisine verdiği akıl nispetinde amel istenir. Bu durum, Allah'ın insanlara bir lütfudur.¹⁷⁴ Dinde akla ve kişisel görüşlere yer verilmemiştir.¹⁷⁵ Bu nedenle, her kim Allah'ın dini hakkında, sünnet ve cemaatten bir delil olmaksızın, kendi görüşüyle (*re'y*), kıyas ve te'viliyle konuşursa, Allah hakkında bilmediği bir şeyi söylemiş ve haddi aşmış olur.¹⁷⁶

2.7.2. Kulluk

Berbehârî'ye göre, Allah bütün varlıklardan kendisine ibadet etmelerini istemiştir.¹⁷⁷ Ancak, Allah'tan korku, üzüntü, endişe veya utanma gibi bir nedenle ibadet yapılmaz.¹⁷⁸ Allah'a, sadece onun rızasını kazanmak için ihlâs ile ibadet ve kulluk edilmelidir.¹⁷⁹ Ayrıca işlenen günahlar için de, Allah'ın tövbe kapısı her zaman açıktır. Hiçbir günah yoktur ki, kul için tövbesi mümkün olmasın.¹⁸⁰

2.7.3. İbadetler

Berbehârî, namazın Mirac gecesi Hz.Peygamber'e farz kılındığını,¹⁸¹ bir günde beş farz namazın olduğunu söyler. Namazların vakitlerinde bir arttırma veya eksiltme yapılmaz. Unutmanın dışında, Allah, vaktinin haricinde kılınan hiçbir namazı kabul etmez. Dolayısıyla, kişi ancak unutma durumunda mazur sayılır, hatırladığında bunu

¹⁷³ Şerhu's-Sünne, madde: 162.

¹⁷⁴ Şerhu's-Sünne, madde: 78.

¹⁷⁵ Şerhu's-Sünne, madde: 5.

¹⁷⁶ Şerhu's-Sünne, madde: 105.

¹⁷⁷ Şerhu's-Sünne, madde: 120.

¹⁷⁸ Şerhu's-Sünne, madde: 118.

¹⁷⁹ Şerhu's-Sünne, madde: 61.

¹⁸⁰ Şerhu's-Sünne, madde: 39.

¹⁸¹ Şerhu's-Sünne, madde: 73.

kaza eder. Unutmanın dışındaki hiçbir nedenle namazın kazası yapılmaz.¹⁸² Cehmîlerin dışında bütün Müslümanların arkasında namaz kılınabilir. Şayet Cehmî birinin arkasında namaz kılınırsa, iade edilmesi gerekir.¹⁸³

Özürli olmadıkça, Cuma namazını ve cemaate gitmeyi terk eden kişi bid'atçı olur. Özür, mescide gidemeyecek kadar hasta olmak veya zalim bir sultandan korkmaktır. Bunların dışındaki bir şey özür sayılmaz.¹⁸⁴ Cuma namazından sonra da altı rekât namaz kılınır. Her iki rekatte bir selam verilir.¹⁸⁵ Eğer Cuma günü namaz kıldıran kişi Cehmî bir sultan ise, bu durumda onun arkasında namaz kılınır; ama ardından namaz iade edilir.¹⁸⁶ Bu davranış, sultana olan itaatin ve ona isyan etmemek gerektiğine olan inancın bir gereğidir.

Yolcu iken namazların kısaltılması sünnettir. Pantolonla namaz kılmanın bir mahzuru yoktur.

Oruçluyken yolculuğa çıkan kimse isterse iftar eder, isterse orucunu tutar.

Zekât, altın, gümüş, para, hububat ve hayvanlardan, Resulullah'ın bizlere öğrettiği şekil ve miktar üzere verilir. Kişi zekâtını kendi de taksim edebilir, devlete de verebilir.¹⁸⁷

Yapılan alışveriş, Müslüman çarşısında, Kitap ve Sünnetin hükümlerine göre, hiçbir aldatma, zulüm veya hile olmadan yapılırsa helal olur.¹⁸⁸ Müslümanın izni olmadan onun malı üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmak haramdır.¹⁸⁹

Nikâhın geçerli olabilmesi için iki adil şahit, veli ve mehir şarttır. Şayet bunlardan birisi eksik olursa nikâh geçersiz olur.¹⁹⁰ Mehrin az veya çok oluşunun nikâhın geçerliliği üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Sultan, velisi olmayanların velisidir.¹⁹¹ Kişi karısını üç talakla boşadığında, kadın ona haram olur. Ancak başka biriyle evlendikten

¹⁸² *Şerhu's-Sünne*, madde: 86.

¹⁸³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 124.

¹⁸⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 128.

¹⁸⁵ *Şerhu's-Sünne*, madde: 32.

¹⁸⁶ *Şerhu's-Sünne*, madde: 124.

¹⁸⁷ *Şerhu's-Sünne*, madde: 87.

¹⁸⁸ *Şerhu's-Sünne*, madde: 91.

¹⁸⁹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 122.

¹⁹⁰ *Şerhu's-Sünne*, madde: 56, 133.

¹⁹¹ *Şerhu's-Sünne*, madde: 56.

sonra ona helal hale gelir.¹⁹² Mut'a nikâhı ve hulle (*istihlâl*) kıyamet gününe kadar haram kılınmıştır.¹⁹³

Berbehârî'ye göre, Allah'tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in de O'nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet eden kişinin kanı, ancak şu üç durumdan birinin gerçekleşmesi durumunda helal olur: a) Evlendikten sonra zina etmek. b) İman ettikten sonra dinden dönmek. c) Haksız yere bir müminin canına kıymak. Bunların dışındaki durumlarda, kıyamete kadar müminin kanı mümine haramdır.¹⁹⁴

3. BERBEHÂRÎ'NİN EKOLÜ

Berbehârî, kendisinden sonra bir öğrenci silsilesi bırakmamıştır. Biz böyle bir silsileye ulaşamadık. Bu nedenle sadece onun biyografisi anlatılırken bazı kaynakların verdiği ipuçlarından ve referanslardan yola çıkarak talebelerine ulaşmaktayız. Bizler burada hayatlarına yer vereceğimiz kişileri bu tür ipuçlarından yola çıkarak ele aldık.

Zehebî, *Târîhu'l- İslâm* adlı eserinde, İbn Batta (ö. 387/997), Ebû'l-Hüseyn b. Sem'ûn (ö. 387/997) ve Muhammed b. Muhammed b. Osman el-Mağribî'nin Berbehârî'den rivayet ettiklerini belirtmektedir.¹⁹⁵ Laoust da, İbn Batta el-Ukberî onun vasıtasıyla da Kadı Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ' (ö. 458/1066) ve özellikle onun talebelerinden Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî (ö. 470/1077-8) gibi alimeler üzerinde Berbehârî'nin etkilerinin görüldüğünü, belirtmektedir.¹⁹⁶ Er-Redâdî ve Burbank, bu isimlerin yanında bir de Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecere'yi (350/961) zikretmektedirler.¹⁹⁷ Bizler burada İbn Batta, İbn Sem'ûn, Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî ve Ahmed b. Kâmil'in biyografilerini verdik. Ancak el-Mağribî hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Şimdi sırasıyla bu isimler üzerinde duracağız.

¹⁹² *Şerhu's-Sünne*, madde: 57.

¹⁹³ *Şerhu's-Sünne*, madde: 96.

¹⁹⁴ *Şerhu's-Sünne*, madde: 58.

¹⁹⁵ Zehebî, *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1409/1988, XXIV, 259.

¹⁹⁶ Laoust, "Barbahârî", *CD-ROM Edition*.

¹⁹⁷ el- Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, s. 18; amlf., *Explanation of the Creed*, s. 11-2.

3.1. İbn Batta el-Ukberî (304/917-387/997)

Asıl adı Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed b. Hamdan el-Ukberî'dir. İbn Batta diye tanınır.¹⁹⁸ Meşhur Hanbelî âlimlerinden biridir.¹⁹⁹ Ashaptan Utbe b. Ferkad'ın soyundan olup büyük dedelerinden birine nisbetle İbn Batta diye meşhur olmuştur.²⁰⁰ 4 Şevval 304/31 Mart 917 tarihinde, Bağdat yakınlarındaki Ukberâ'da doğmuştur.²⁰¹ Öğrenimine doğduğu yer olan Ukberâ'da başlamış,²⁰² ardından 315/927 veya 316/928'de Bağdat'ta devam etmiştir. Daha sonra Basra, Dımaşk, Humus, Mekke gibi ilim merkezlerinde, Abdullah b. Muhammed Ebû'l-Kâsım el-Bağavî, Ebû Muhammed b. Sa'd, İsmail b. Abbâs el-Varrâk, Ebû Bekir b. Ziyâd en-Nîsâbûrî, Ebû Zer el-Bağandî ve Muhammed b. Sabit el-Ukberî gibi birçok kişiden ders almıştır. İbn Batta, aynı zamanda, Ebû Kasım el-Hırakî (ö. 334/945), Ebû Bekir en-Neccâd (ö. 348/960), Ebû Bekir el-Âcûrî (ö. 360/970) Muhammed b. Muhalled el-'Attâr (ö. 331/942), Gulamü'l-

¹⁹⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, y.y., t.y., X, 371; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 256-7; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut, 1412/1992, XIV, 390; İzzeddin Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1402/1982, IX, 137; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhu Dımaşk*, Dımaşk, 1408/1988, XV, 361-2; Şemseddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, Beyrut, 1405/1985, II, 171; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 529; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 144; Ebû'l-Fidâ' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1413/1992, XI, 345; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 463; H. Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâi ve'n-Nisâ' ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Beyrut, 2002, IV, 197; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 354; H. Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, İstanbul, 1999, 191; Ahmed Bekîr Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, Beyrut, 1411/1990, 26; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâtü'l-Hanâbile*, I, 389; N. Hurvîtz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, London, 2002, 79; F. Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylen: Hanbelî Mezhebi*, Ankara, 2002, 63; H. Laoust, "Hanâbila", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999; amlf., "İbn Batta", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 527; Saffet Köse, "İbn Batta", *DİA*, XIX, 358.

¹⁹⁹ Bağdâdî, *a.g.e.*, X, 371; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XV, 362; Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 529; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 144; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 345; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 197; et-Tarîkî, *a.g.e.*, I, 389; S. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul, 2007, 46; Laoust, "İbn Batta", *CD-ROM Edition*; Köse, "a.g.m.", 358.

²⁰⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 256-7; Köse, "a.g.m.", 358.

²⁰¹ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 259; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, 137; Zehabî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 171; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 530; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 145; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 465; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 197; Laoust, "İbn Batta", *CD-ROM Edition*; Köse, "a.g.m.", 358.

²⁰² Köse, "a.g.m.", 358.

Hallâl diye bilinen Abdulaziz b. Ca'fer (ö. 363/974) ve Berbehârî (ö. 329/941) gibi daha birçok âlimden de ders almıştır.²⁰³

İbn Batta, öğrenimini tamamladıktan sonra doğduğu yer olan Ukberâ'ya dönmüş ve kırk yıl boyunca evinde uzlete çekilerek eğitim ve öğretimle meşgul olmuştur.²⁰⁴ İbn Batta, 10 Muharrem 387/23 Ocak 997'de Ukberâ'da vefat etmiştir.²⁰⁵

Irak'ta Hanbelî mezhebinin tanınmış şahsiyetlerinden biri olan İbn Batta, diğer Hanbelî âlimler gibi selefî çizgiyi benimsemiş ve öğrencileriyle birlikte başta Şia olmak üzere, Ehl-i Sünnet dışı fırkalara karşı mücadele vermiştir.²⁰⁶ Bu bağlamda, özellikle *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker* konusunda titiz davranmıştır.²⁰⁷ Ona göre bir münkeri nehyederken öldürülen kimse şehittir.²⁰⁸ Bu konuda, devrin büyük âlimlerinden biri ve aynı zamanda hocası Berbehârî'den etkilenmiştir. Ancak Ferhat Koca, onun bu konuda hocasından farklı bir tutum içerisinde olduğunu belirtmektedir. Koca'nın deyişiyle; "o ne Berbehârî gibi mücadelecî, ne de çağdaşı İbn Sem'un gibi parlak bir vaizdi."²⁰⁹

Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini titizlikle inceleyip naklettiği kabul edilen İbn Batta, Selefiyye telakkisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ona göre, Mutezile kelâmcılarının yaptığı gibi sahîh hadisleri reddedip sadece Kur'an'la yetinilmesi gerekti-

²⁰³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 371; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 257; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 390; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhu Dimaşk*, XV, 361-2; Zehebî, *el-'İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 171; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 529; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 345; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 464; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile*, I, 389-90; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 63; Laoust, "İbn Batta, *CD-ROM Edition*; amlf., "Hanâbila", *CD-ROM Edition*; Koca, "Hanbelî Mezhebi", 527; Köse, "a.g.m.", 358.

²⁰⁴ Bağdâdî, *a.g.e.*, X, 372; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 258; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIV, 390; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XV, 362; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 529-30; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 144-5; amlf., *el-'İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 171; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 464; Zirîklî, *el-A'lam*, IV, 197; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 191-2; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, 79; Laoust, "İbn Batta", *CD-ROM Edition*; Köse, "a.g.m.", 358.

²⁰⁵ Bağdâdî, *a.g.e.*, X, 375; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 258; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIV, 393; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XV, 362; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 530, 533; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 145; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 463; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 63; Laoust, "İbn Batta, *CD-ROM Edition*; Köse, "a.g.m.", 358.

²⁰⁶ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 257, 264; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 46, 298, 313; Köse, "a.g.m.", 358.

²⁰⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 372; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 257; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 390; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 530; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 144; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 464; Köse, "a.g.m.", 358.

²⁰⁸ M. Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge, 2000, 128.

²⁰⁹ Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 63; amlf., "Hanbelî Mezhebi", 527.

ğini iddia etmek, sonuçta dini etkisiz hale getirmeyi doğurur. Çünkü sadece Kur'an'la ilâhî emirlerin sınırlarını belirlemek mümkün değildir. Bu noktada hadisler devreye girer ve bizim ilâhî emirleri tam olarak anlamamızı sağlarlar.²¹⁰ Diğer Hanbelî âlimler gibi rey ve icthâdı reddeden İbn Batta, bid'atın her türlüsüne çok sert bir biçimde karşı çıkmıştır. Ona göre tek kurtuluş yolu, Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde yaşanan asıl dine (*din-i 'atîk*) geri dönmektir.²¹¹ İbn Batta'ya göre, namaz kılmayanların kâfir olduğu hadisle sabittir. Bunun dışında farzları inkâr edenler, Hz. Peygamber'in Allah'tan aldığı vahiylerin muhtevasından herhangi birini reddedenler veya bunların doğruluğundan şüphe edenler, hadislerle sabit olan kabir hallerine inanmayanlar ve Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenler de tekfir edilirler.²¹² Hanbelî mezhebindeki rey ve icthaddaki taklid karşıtı tutumun bir sonucu olarak İbn Batta, mezhep içindeki farklı görüşler arasında uzlaşmacı bir yol takip etmiş, zaman zaman mezhep içerisinde benim-senen görüşlere aykırı icthadlarda da bulunmuştur.²¹³ Mesela o, Allah'a sınırlılık izafe edilebileceğini ve Hz. Peygamber'in Allah'la birlikte Arş'da oturacağını iddia etmiştir. Bu ve benzeri bazı konularda Selefe aykırı görüşler ileri sürerek teşbihe düşmüş, zaman zaman aklî istidlaller yaparak eleştirdiği kelâmcıların yöntemini kullanmak zorunda kalmıştır. Ayrıca zarûrât-ı dîniyye arasında yer almayan *halku'l-Kur'ân* konusunda farklı görüşler ileri süren kimseleri tekfir etmek suretiyle de sert bir tavır ortaya koymuştur.²¹⁴ İbn Batta'nın bu tavrı kendisinden sonra gelen bazı Hanbelî âlimler üzerinde etkili olmuştur. Özellikle Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), Kelvezânî (ö. 510/1117), Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223), Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 750/1350) ve Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (773/1371) gibi alimlerin üzerinde İbn Batta'nın etkileri görülmektedir.²¹⁵

Daha önceleri Hanbelîyken, Eş'arî-Şafiî mezhebine geçen Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbn Batta'nın hafıza yönünden zayıf olduğunu, şahsen karşılaşmadığı kimse-lerden bizzat görüşüp hadis dinlemiş gibi nakillerde bulunduğunu ve şeyhlerinden aldığı hadislerin senedlerinde değişiklik yaptığını ileri sürerek hadis rivayeti açısından İbn

²¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Batta", *DİA*, XIX, 359.

²¹¹ Laoust, "İbn Batta, *CD-ROM Edition*; Yavuz, "a.g.m.", 359-60.

²¹² Yavuz, "a.g.m.", 359-60.

²¹³ Köse, "İbn Batta", 358.

²¹⁴ Yavuz, "İbn Batta", 360.

²¹⁵ Köse, "İbn Batta", 358.

Batta'yı eleştirmiştir.²¹⁶ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) ise, Bağdâdî'nin mezhep taassubuyla davrandığını, icmaya muhalif görüşlere sahip olduğunu, Mutezile ve Mürcie'den bazı kimselerin sözlerine itibar ederek kendi keyfine göre hüküm verdiğini söyleyerek, onun İbn Batta hakkındaki iddialarını reddetmiştir.²¹⁷ Zehebî, İbnü'l-Esîr ve diğer bazı âlimler de İbn Batta'nın hafıza bakımından zayıf olmakla birlikte hadis konusunda âlim bir kişi olduğunu belirtmişlerdir.²¹⁸

Kaynaklar, İbn Batta'yı zâhid, muttaki, duası makbul ve keramet sahibi bir âlim olarak tanıtmakta, Kurban ve Ramazan bayramlarının dışındaki günleri oruçlu geçirdiğini bildirmektedirler.²¹⁹ İbn Batta, birçok âlim üzerinde etkili olmuş ve onların üzerinde iz bırakmıştır. Ebû Hafs el-Ukberî, Ebû Hafs el-Bermekî, Ebû Abdullah b. Hâmid ve Ebû İshâk el-Bermekî bunlardan bazılarıdır.²²⁰

İbn Batta'nın başta fıkıh ve akâid olmak üzere, değişik konularda kaleme aldığı birçok eseri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: *El-İbânetü'l-Kübrâ* diye bilinen, *el-İbâne 'an Şer'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, *el-İbânetü's-Suğrâ* diye bilinen, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, *İbtâlü'l-Hiyel*, *es-Sünen*, *el-Menâsik*, *el-İmâmu Dâmin*, *el-İnkâr 'alâ Men Kadâ bi-Kütübi's-Suhufi'l-Ûlâ*, *el-İnkâr 'alâ Men Ehaze'l-Kur'ân Mine'l-Mushaf*, *en-Nehy 'an Salâti'n-Nâfile Ba'de'l-'Asr ve Ba'de'l-Fecr*, *Salâtü'l-Cemâ'a*, *Men'u'l-Hurûc Ba'de'l-Ezân ve'l-İkâme li-Ğayri Hâce*, *İcâbü's-Sadâk bi'l-Halve*, *er-Red 'alâ Men Kâle et-Talâku's-Selâs lâ Yaka'*, *Salâtü'n-Nâfile fî Şehri Ramazân Ba'de'l-Mektûbe*, *Tahrîmü'n-Nebîz*, *Tahrîmu Nikâhi'l-Mut'a*, *Tahrîmü'n-Nemîme*, *Zemmü'l-Buhl*,

²¹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 372-5.

²¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 391-3.

²¹⁸ Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, 137; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 530-33; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 145-9; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 345; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 464; Laoust, "İbn Batta, *CD-ROM Edition*; Köse, "İbn Batta", 358.

²¹⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 372; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 258; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 390; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 137; İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhu Dimaşk*, XV, 362; Zehebî, *el-'İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 171; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 529-30; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 144-5; Ziriklî, *el-A'lam*, IV, 197; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 191-2; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, 79; Laoust, "İbn Batta", *CD-ROM Edition*; Köse, "a.g.m.", 358.

²²⁰ Bağdâdî, *a.g.e.*, X, 371; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 257; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIV, 390; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 529; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 144; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 63; amlf., "Hanbelî Mezhebi", 527.

*Zemmü'l-Ğinâ' ve'l-İstimâ' İleyh, et-Teferrüd ve'l-'Uzle.*²²¹

3.2. İbn Sem'un (300/912-387/997)

Asıl adı, Muhammed b. Ahmed b. İsmail b. 'Anbes b. İsâ b. İsmail Ebû'l-Hasan b. Sem'un el-Bağdadî'dir.²²² İbn Sem'un adını taşıyan dedesine nisbetle İbn Sem'un diye meşhur olmuştur.²²³ 300/912 yılında Bağdat'ta doğmuştur.²²⁴

Gençliğinde camilerde vaazlar dinlemiş, sûfilerin sohbetlerinde bulunmuştur.²²⁵ Önceleri bir süre kitap istinsah ederek geçimini sağlamaya çalışan İbn Sem'un, daha sonra hiç parası olmadığı halde hacca gitmiş, hacdan dönüşte Kudüs'ü de ziyaret ettikten sonra memleketi Bağdat'a dönmüştür. Hacdan döndükten sonra Bağdat'ta bir cariyeyle evlenmiştir. İbn Sem'un, 387 yılı Zilkade (997 Kasım) ayında Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenazesi önce kardeşi Hasan tarafından evinin önünde kaldırılmış ve hemen oraya defnedilmiştir. Camide cenazenin gelmesini bekleyen cemaat durumu öğrenince, cenaze namazının evde kılınmasına bid'at olduğu gerekçesiyle karşı çıkmış, naaşı kabirden çıkarılıp camiye getirilmiş, Mansûr Camii'nde cenaze namazı kılındıktan sonra, tekrar evine götürülüp defnedilmiştir. İbn Sem'un'un naaşı, otuz yıl kadar sonra, 426 yılı Receb ayında (Mayıs 1035), evinin önündeki mezardan çıkarılarak Bâbü'l-Harb Kabristan'ında Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yanına nakledilmiştir.²²⁶

²²¹ Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 270-2; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 464, 466; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muelliğîn*, II, 354; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile*, I, 390-7; Laoust, "İbn Batta, *CD-ROM Edition*; amlf., "Hanâbila", *CD-ROM Edition*; Köse, "İbn Batta", 358-9.

²²² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 274; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 277-8; Ebû'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn 'Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan*, Beyrut, 1984, I, 200; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 3; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhu Dimaşk*, XXI, 258; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 505; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 152; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 346-7; Kehhâle, *a.g.e.*, III, 49; et-Tarîkî, *a.g.e.*, I, 404; Erhan Yetik, "İbn Sem'un", *DİA*, XX, 314.

²²³ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 275; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 140; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XXI, 258; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 505; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 152; Yetik, "a.g.m.", 314.

²²⁴ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 275; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 279; İbn 'Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, I, 201; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 137; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 505; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 3152; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 347; Yetik, "a.g.m.", 314.

²²⁵ Yetik, "a.g.m.", 314.

²²⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 275-7; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 270-9; İbn 'Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, I, 205; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 5-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 137; amlf., İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 140; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhu Dimaşk*, XI, 258-61; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 506-11; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 152-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 347; Yetik, "a.g.m.", 314.

Kaynaklar İbn Sem'ûn'dan söz ederken, onun güzel konuşma (diksiyon) ve vaaz etme konusunda dönemin en önemli âlimi olduğunu, hitabetinin ve ifade şeklinin son derece düzgün olduğunu, vaazlarının son derece etkileyici ve coşturucu olduğunu belirtmektedirler. Onu dinlemeye gelen birçok kişinin sözlerini not ettiği, anlamlı ve özlü konuşmalarından dolayı kendisine “*nâtiku'l-hikme*” (hikmetle konuşan adam) denildiği rivayet edilir. Ancak bu sözlerinden çok azı günümüze ulaşmıştır.²²⁷

İbn Sem'ûn, Abdullah b. Ebû Davud es-Sicistanî başta olmak üzere Muhammed b. Muhalled el-‘Attâr, Muhammed b. Ca'fer et-Taberî, Muhammed b. Ebû Huzeyfe, el-Hırakî, Muhammed b. ‘Amr b. el-Buhterî, Ahmed b. Süleymân ed-Dımaşkî, Ömer b. Hasan eş-Şeyybânî gibi daha birçok hadis âliminden ders almıştır. İbn Sem'ûn'dan da, Hamza b. Muhammed ed-Dekkâk, Kadı Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Ebû Mûsâ el-Hâşimî, Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Abdülaziz b. Ali el-Ezcî, Ebû'l-Hüseyin el-Kazvînî, Hatice binti Muhammed eş-Şâhcâniyye el-Vâize, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hamdeve el-Hanbelî gibi bazı hadisçiler rivayette bulunmuşlardır.²²⁸

Aldığı Hanbelî eğitimi ve tasavvufa karşı eğilimine rağmen, İbn Sem'ûn'u herhangi bir mezhep içerisine yerleştirmek güç gibi görünmektedir.²²⁹ Laoust, Hanbelîlik'le Eş'arîlik'in onun hakkında çekiştiğini belirtmekte; onun, Kur'an ve Sünnet çerçevesinde, itikâdî görüşlerinde hür kalma temayülünde olan gelenekçi bilginlerden biri olduğunu söylemektedir.²³⁰ Kaynaklarda insanların aklından geçen ve gönüllerinde saklı olan hususları bilen keramet sahibi bir kimse olduğu kaydediliyorsa da,²³¹ esas itibariyle sûfî olmadığı için Herevî'nin *Tabakatü's-Sûfiyye*'si dışındaki tasavvufî eserlerde ona yer verilmemiş, buna karşılık vecizeleri ve hakimane sözleri sebebiyle Herevî ve İbnü'l-

²²⁷ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 274; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 278; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 137; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XI, 258; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 506; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 152; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 347; Yetik, “a.g.m.”, 314. İbn Sem'ûn'un bazı sözleri için bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 284-6.

²²⁸ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 274; İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 278-9; İbn 'Asâkir, *a.g.e.*, I, 200-1; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, 3; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 505; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 152; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 192; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 62; Yetik, “a.g.m.”, 314.

²²⁹ Koca, *a.g.e.*, 62; Laoust, “Hanâbila”, 159.

²³⁰ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 192.

²³¹ Konuyla ilgili örnekler için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 275-7; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 2280-4; İbn 'Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, I, 200-6; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 3-5; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhu Dımaşk*, XI, 260-1; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 508-9; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 153-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 346-7.

Cevzî gibi müellifler onu mutasavvıflar arasında zikretmişlerdir.²³² Nitekim ilk el kaynakların birçoğu onun tasavvuf hakkındaki görüşlerine yer vermekte, insanları zühde ve tasavvufî bir hayata teşvik ettiği bildirilmektedir. Hatta, halkı zühde teşvik ettiği halde, kendisinin giyim ve yeme konusunda zevkine düşkün olmasını yadırgayanlara, “*Allah ile aranızdaki hal, olması gereken şekilde ise güzel elbise ve lezzetli yemek zarar vermez*” dediği nakledilmektedir.²³³ İbn Asâkir, tasavvufta yüksek bir bilgi düzeyine sahip olduğunu, fakat herhangi bir şeyhe bağlılığının bulunmadığını söylediği İbn Sem’ûn’u, Eş’arî mezhebi ricali içinde kaydetmiştir.²³⁴

İbn Sem’ûn’un Hanbelî mezhebine mensup olup olmadığı konusunda elimizde kesin bir delil bulunmamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi birçok kişi, onun herhangi bir mezhebin içinde sayılmasının zor olduğunu belirtmektedirler. Ancak, gerek İbn Sem’ûn’un hocalarından, gerekse İbn Ebî Ya’lâ’nın *Tabakat*’ında kendisine yer verilmiş olmasından hareketle, İbn Sem’ûn’un Hanbelî mezhebiyle en azından ilişkili olabileceği düşünülebilir.

Zehebî’nin *Târîhu’l- İslâm* adlı eserinde ve Berbehârî’nin *Şerhu’s-Sünne* adlı eserinin mukaddimesinde İbn Sem’ûn, Berbehârî’nin talebeleri arasında zikredilmektedir. Fakat bu kaynaklarda da sadece isim zikredilmekte, ilişkinin nasıl oluştuğu ve ne seviyede olduğu ile ilgili hiçbir bilgi verilmemektedir.²³⁵ Bunun dışında, İbn Sem’ûn’un Berbehârî ile ilişkisinin ayrıntıları hakkında kaynaklarımızda herhangi bir ipucuna rastlayamadık. İbn Sem’ûn’un Berbehârî’yle görüşmüş olması, çağdaş olmaları bakımından muhtemeldir. Ancak kaynaklarda böyle bir bilgiye ulaşamadık. Kanaatimizce, her ikisinin de vaiz oluşu, İbn Sem’ûn’un da Berbehârî gibi sert mizaçlı bir yapıya sahip oluşu, ondan etkilendiğinin bir göstergesidir. Nitekim Bağdat’taki Sünnî-Şîî tartışmalarının toplumsal barışı bozması üzerine, Büveyhî hükümdarı Adudüdevle (ö. 372/983) bundan vâizleri sorumlu tutarak onların vaaz vermesini yasaklamasına rağmen, İbn Sem’ûn bu emre uymamış ve vaazlarına devam etmiştir. Adudüdevle de onun üzerine gitme-

²³² Yetik, “İbn Sem’ûn”, 314.

²³³ Konuyla ilgili örnekler için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 275; İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 279; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XVI, 507; amlf., *Târîhu’l- İslâm*, XXVII, 153.

²³⁴ İbn ‘Asâkir, *Tebyînu Kezibi’l-Müfterî*, I, 200-6.

²³⁵ Konuyla ilgili bkz.: Zehebî, *Târîhu’l- İslâm*, XXIV, 259; el-Berbehârî, *Şerhu’s-Sünne*, s. 18; amlf., *Explanation of the Creed*, s. 11.

miştir.²³⁶ İbn Sem'ûn'un Adudüddevl'e kafa tutabilecek kadar cesur ve sert mizaçlı oluşu, onun Berbehârî'den etkilenmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Belki de İbn Sem'ûn'un gençliğinde camilerde dinlediği vâizlerden biri Berbehârî'ydi; onun gerek bu sert tavrı gerekse ateşli vaazları Berbehârî'nin vaazlarının sonucunda şekillenmişti.

Hırakî'nin *el-Muhtasar* adındaki eserine bir şerh yazan İbn Sem'ûn'un,²³⁷ ayrıca hadise dair kaleme aldığı *el-Emâlî*, talebesi Ebû'l-Hüseyn el-Kazvînî tarafından derlenen ve İbn Sem'ûn'un sözlerinden oluşan *Muhtasarü'l-Hikem* adındaki risale ve *Cüz' Fîhi Mes'ele Min Kelâm* gibi bazı eserleri elimizde bulunmaktadır.²³⁸

3.3. Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî (411/1020-470/1077-8)

Asıl adı, Abdulhâlık b. İsa b. Ahmed b. Muhammed b. İsa b. Ahmed b. Musa b. Muhammed b. İbrahim b. Abdullah b. Ma'd b. el-Abbâs b. Abdulmuttalib b. Haşim eş-Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî'dir.²³⁹ 411/1020 yılında doğdu.²⁴⁰

Devrin en önemli Hanbelî âlimlerinden biri olan Şerîf Ebû Ca'fer, Laoust'un de-yimiyle “*Berbehârî ve İbn Batta'nın manevi çocuğu idi.*”²⁴¹ O seleflerinin aksiyon anlayışının takipçisi, aynı zamanda onlar gibi mütevazı fakat mücadeleci ve bid'at ehline karşı çok sert biriydi.²⁴² Kadı Ebû Ya'la el-Ferrâ', Ebû Muhammed el-Hallâl, Ebû İshak

²³⁶ İlk el kaynaklar, söz konusu durumu İbn Sem'ûn'un etkili vaazına ve kerametine bağlmaktadırlar. Konu ile ilgili bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 283-4; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 5; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 509-10; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 153-4; Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 192; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 62-3.

²³⁷ Laoust, *a.g.e.*, 192; Koca, *a.g.e.*, 62.

²³⁸ Yetik, “İbn Sem'ûn”, 314.

²³⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 439; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 195; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 328; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVIII, 546; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 322-3; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 54; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 127; Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Şihâbüddîn Ahmed İbn Receb el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Beyrut, t.y., I, 15; Ebû'l-Mehâsin b. Tağriberdî, *En-Nücümü'z-Zâhire fi Mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, Berkeley, 1909; V, 106; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 292; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 70; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile*, II, 62.

²⁴⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 439; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 195; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 328; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVIII, 546; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 326; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 128; İbn-i Receb, *a.g.e.*, I, 15; İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, V, 106; Ziriklî, *a.g.e.*, III, 292; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 70.

²⁴¹ Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 225.

²⁴² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 440-1; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 319; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVIII, 547; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 323-4; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 127; İbn-i Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 16; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 68-9.

el-Bermekî, Ebû Abdullah ed-Demeğânî, Ebû'l-Hüseyn b. el-Harrânî, Ebû'l-Kasım b. Büşrân ve Ebû Tâlib el-'Uşârî gibi fakih ve muhaddislerden ders almıştı.²⁴³

Kendi döneminde Hanbelîlerin Bağdat'taki lideri olan Şerîf Ebû Ca'fer, Hanbelîler tarafından büyük saygı görmüştür. Ebû Ca'fer, aynı saygıyı kendisinden fıkıh dersi aldığı hocası Ebû Ya'lâ'dan da görmüştür. Ebû Ya'lâ onun hocası olmasına rağmen, kendisinden “şeyhimiz” diye söz etmiş,²⁴⁴ vefat ettiğinde de kendisini Ebû Ca'fer'in yıkaması yönünde vasiyette bulunmuştur. Aynı şekilde Halife Kâim de (422/1031-468/1075) vefat ettiğinde kendisini Ebû Ca'fer'in yıkamasını vasiyyet etmiştir.²⁴⁵

Hanbelîler tarafından bu denli sevilen ve sayılan bir âlim olan Ebû Ca'fer, aynı zamanda büyük bir mezhep taassubuna sahipti. Öyle ki, karşı olduğu mezhepten bir kişi vefat ettiğinde, bunu camide kendi taraftarlarına müjdeleyebilmekteydi. Nitekim Abdülmelik b. Muhammed b. Yusuf (ö. 460/1070) vefat ettiğinde, Mansûr Camii'nde bunu kendi taraftarlarına müjdelemiş, camidekiler de bu haberi aldıklarında büyük bir sevinç yaşamışlardır.²⁴⁶ Ebû Ca'fer'in bu mutaassıp tutumunun bir sonucu olarak, kendi döneminde meydana gelen hemen bütün mezhep çatışmalarından sorumlu tutulmuştur.²⁴⁷

Ebû Ca'fer'in kilit rol oynadığı söz konusu mezhepsel olaylardan biri, Ebû Ali b. Velîd'in (396/1005-6-478/1085)²⁴⁸ tekrar tadrîs faaliyetlerine başlaması üzerine meydana gelmiştir. Mutezile'nin o dönemdeki reislerinden olan ve sık sık Hanbelîlerin saldırılarına maruz kalan, hatta onların korkusundan elli yıl kadar evinden çıkamayan Ebû Ali

²⁴³ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 439; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 328; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVIII, 546; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 323; İbn Receb, *a.g.e.*, I, 16; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile*, II, 62; Koca, *a.g.e.*, 68-9.

²⁴⁴ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 439; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 315.

²⁴⁵ İbn Ebî Ya'lâ, *a.g.e.*, III, 443-5; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 195-6; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVIII, 547; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 324-5; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 127; İbn-i Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 17; Kara, *a.g.e.*, 315-6.

²⁴⁶ Kara, *a.g.e.*, 316.

İbnü'l-Cevzî, Abdülmelik b. Muhammed b. Yusuf'un (395/1005-460/1070) bid'atçıların ileri gelenlerinden olduğunu, Şif Besâsirî, Vâsıt şehrine giderken yanına onu da aldığını rivayet etmektedir. Zehebî ve İbn Kesîr de onun Ehl-i sünnet imamlarından olduğunu rivayet etmektedir. Kara bu bilgilerden yola çıkarak, onun Mutezilî veya Eş'arî olabileceğini belirtmektedir. Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 107-10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, X (1409/1989), 58; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVIII, 333-4; Kara, *a.g.e.*, 316.

²⁴⁷ Kara, *a.g.e.*, 316.

²⁴⁸ Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b el-Velîd (396/1005-6-478/1085) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 247-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, X, 145-6; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVIII, 489-90.

b. Velîd'in, Mutezilîler'in de isteği üzerine 460/1067 yılında tekrar tadrîs faaliyetlerine başlaması ve insanları Mutezile mezhebine teşvik etmesine, başta Hanbelîler olmak üzere diğer mezhep mensupları ciddi derecede tepki gösterdiler. Bunun üzerine, başta Şerîf Ebû Ca'fer olmak üzere bazı kelmacılar ve fakîhler tartışmaların yapıldığı Mansûr Camii'ne giderek, Halife Kâdir Billâh'ın (381/991-422/1031) kaleme aldığı, "*Kâdirî İtikâdi*" diye bilinen ve Sünni inancının nasıl olması gerektiğini belirten risalenin yeniden rehber kitap yapılmasını istemişlerdir.²⁴⁹ Sultan Kâdir Billâh, *Kâdirî İtikâdi*'nda Rafizîleri ve bid'at ehli kimseleri lanetlemiş ve tekfir etmiştir.²⁵⁰ Mansûr Camii'nde "*Kadirî İtikâdi*" cemaate okunmuş, ardından orada bulunan Eş'arî âlim İbn Fûrek ayağa kalkarak bid'atçıları lanetledikten sonra, "*Bizim için aslolan Kadirî İtikâdi'dir.*" demiş, orada bulunan kimseler de bu sözlerinden dolayı ona teşekkür etmişlerdir. Bundan sonra, Mutezile mensuplarının tekrar sindirilmesi amacıyla, *Kadirî İtikâdi*'nin çoğaltılarak camilerde ve mescitlerde okutulmasına karar verilmiştir.²⁵¹ Eş'arî mezhebine mensup İbn Fûrek'in burada oluşundan ve söylediği sözlerden de anlaşıldığı üzere, İbnü'l-Velîd'in yeniden eğitim-öğretime başlamasına sadece Ebû Ca'fer'in başarılarında bulunduğu Hanbelî mezhebine bağlı kimseler tepki göstermemiş; aynı zamanda Eş'arîlerin de desteği alınmıştır.²⁵²

Şerif Ebû Ca'fer, bu olaydan bir yıl sonra, kendisi de bir Hanbelî olan İbn 'Akîl'e (431/1040-513/1119)²⁵³ yaptığı baskılarla gündeme gelmiştir. Kendisi de bir Hanbelî olmasına rağmen, Mutezilîlerle teşrik-i mesâide bulunan ve Mutezile'den İbnü'l-Velîd ve İbn Tebbân gibi kimselerden ders alan İbn 'Akîl, aynı zamanda Hallâc-ı

²⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVI, 105-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 104; İbn-i Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 19; Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 208; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 69; Kara, a.g.e., 316-8.

²⁵⁰ *Kadirî İtikâdi*'nin içeriği ile ilgili bkz.: İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVI, 106; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 317-8.

²⁵¹ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVI, 105-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 104; İbn-i Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 19; Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 208; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 69; Kara, a.g.e., 316-8.

²⁵² Kara, a.g.e., 318.

²⁵³ Ebû'l-Vefâ Ali b. 'Akîl b. Muhammed b. 'Akîl el Bağdâdî (431/1040-513/1119): Bağdât'ta doğdu. Devrin en önemli âlimlerinden ders aldı. Bunların arasında Mutezilî İbnü'l-Velîd ve İbn Tebbân'da bulunmaktadır. Mutezilî hocalardan ders aldığı gerekçesiyle çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XVII, 179-82; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 482; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 400-1; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIX, 443-51; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 199; İbn-i Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 142-65; Zirikî, *el-A'lâm*, IV, 313; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 477-8; et-Tarikî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile*, II, 147-61; George Makdisi, "İbn 'Akîl", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn 'Akîl, Ebû'l-Vefâ", *DİA*, XIX, 300-4.

Mansûr (ö. 310/922) hakkında da müsbet fikirler beyan ettiği gerekçesiyle Şerif Ebû Ca'fer'in öncülüğünü yaptığı Hanbelîler tarafından öldürülmek istenmiş, ancak İbn 'Akîl, sultanın sarayına sığınarak canını kurtarmıştır.²⁵⁴ İbn 'Akîl, beş yıl boyunca hilafet sarayında, devletin koruması altında yaşamıştır. Ancak söz konusu Hanbelî baskısına daha fazla dayanamayan İbn 'Akîl, 8 Muharrem 465 (24 Eylül 1072) tarihinde Bağdât'ın doğu yakasında bulunan Nehrü'l-Muallâ bölgesindeki Ebû Ca'fer Camii'nde, Hanbelî ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu bir sırada, kalabalık bir cemaatin huzurunda, Hallâc-ı Mansûr hakkındaki fikirlerinden ve Mutezilî görüşlerinden vazgeçip tövbe ettiğini ifade eden bir metni okumuştur. Okuduğu bu metni daha sonra şahitlere imzalatmıştır. Ardından, kendisi için ölüm fermanını çıkaran Ebû Ca'fer'in evine giderek ondan özür dilemiştir. İbn 'Akîl, 11 Muharrem (27 Eylül)'de de halifenin huzuruna çıkarak orada sorgulanmış ve söz konusu görüşlerinden vazgeçtiğine dair taahhüdü burada da tekrarlamıştır.²⁵⁵ İbn 'Akîl, ancak bundan sonra dışarıya rahatça çıkabilmiş ve halkın arasında dolaşabilmiştir.²⁵⁶

464/1072 yılında Ebû Ca'fer ve kendisine bağlı Hanbelîler yeni bir gösteri düzenlemişlerdir. Ancak bu defa Ebû Ca'fer ile beraber Nizamiye Medresesinin Müdürü Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile tanınmış bazı Şâfiî bilginler de bu gösteriye katılmışlardır. İbnü'l-Cevzî, bu gösterinin nedenini şöyle anlatmaktadır: 464/1072 yılının Cemaziyelahir (Ocak) ayında Ebû Sa'd b. Ebî 'Amâme,²⁵⁷ bir Türk'ün yanından çıkan şarkıcı bir kadını görünce kadının udunu kırar. Bunun üzerine şarkıcı kadın durumu

²⁵⁴ Şerif Ebû Ca'fer, taraftarlarına İbn 'Akîl'in öldürülmesi gerektiğini söyleyerek onun katlini helal saymıştır. Nitekim İbn 'Akîl'in kendisi de, "*Kendi mezhebimin insanları kanunu talep edecek kadar bana eziyet ettiler*" diyerek kendisi hakkında çıkarılan ölüm fermanına ve kendisinin bu dönemde yaşadığı sıkıntılara işaret etmektedir. Konu ile ilgili bkz.: Muvaffakuddîn b. Kudame el-Makdisî, *Tahrîmü'n-Nazar fî Kütübi Ehli'l-Kelâm*, Cambridge, 1985, 3-4; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 180-1; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIX, 448; İbn-i Receb, *a.g.e.*, I, 19, 144-5; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 313; Kara, *a.g.e.*, 319.

²⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 113-4; İbn-i Receb, *a.g.e.*, I, 19, 144-5. Ancak Yavuz, İbn 'Akîl'in Hayatı ve ilmî şahsiyeti üzerinde araştırma yapan araştırmacıların, onun gerek Hallâc hakkındaki olumlu düşüncesini, gerekse Mutezilî görüşlerini değiştirmedeği kanaatini taşıdıklarını belirtmektedir. Sonraki Hanbelîlerden İbn Kudâme'nin İbn 'Akîl'e bir reddiye yazmasını da bu vazgeçmeyişin bir göstergesi olduğunu belirtmektedir. Söz konusu reddiye: Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *er-Red ilâ İbn 'Akîl el-Hanbelî*, Beyrut, 2004/1425. Konuyla ilgili bkz.: Yavuz, "İbn 'Akîl, Ebû'l-Vefâ", 302-3.

²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 180-1; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 106; İbn-i Receb, *a.g.e.*, I, 145; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 208; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 318-20; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 69; Makdisî, "İbn 'Akîl", *CD-ROM Edition*.

²⁵⁷ Cook bu kişinin bir Hanbelî bir âlim olan Ebû Sa'd Bakkâl (ö. 506/112) olduğunu söyler. Konuyla ilgili bkz.: Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, 119.

sahibine haber verir. Şarkıcı kadının sahibi olan Türk adam da misilleme yapmak amacıyla Ebû Sa'd'ın evini basınca,²⁵⁸ Ebû Sa'd, durumu Ebû Ca'fer'e şikâyet eder.²⁵⁹ Bunun üzerine, Ebû Ca'fer ve kendisine bağlı Hanbelîler, beraberlerinde Nizamiye Medresesi'nin müdürü eş-Şîrâzî ile tanınmış bazı Şâfiî bilginler de olduğu halde Kasr Camii'nde toplanmışlardır. Bunlar, Halife Kâim'den (ö. 467/1075) kötülüklerin ortadan kaldırılmasını, içki satan, ticarete hilekarlık yapan kimselerin yakalanmasını, genelevlerin kapatılmasını, genel ahlâkı yeniden tesis etmesini; değeri düşen paraları piyasadan çekerek yerlerine daha değerli bir para koymak için birtakım tedbirler almasını talep ederler. Bunun üzerine Halife, kötülükler neden olan kimseleri kovar, evlere baskın düzenleyerek evlerdeki şarapları döker. Genelevlerin kapatılması ve değerini yitiren paraların kaldırılması konusunu da Adudüddeve'ye yazacağına dair söz verir. Bu sonuç, Ebû Ca'fer'i de, eş-Şîrâzî'yi de tatmin etmemiştir. Nitekim bundan iki sene sonra (466/1074) Ebû Ca'fer ile Muhammed İbnü'l-Vekîl arasında geçen bir konuşmadan genelevlerin henüz kapatılmadığı anlaşılmaktadır.²⁶⁰

Melikşah'ın sultanlığı (465/1073-485/1092) ve Muktedî'nin hilafetinin başlangıcında (467/1057-487/1094), Bağdat'ta, Hanbelîler ile Eş'arîler arasında yeni bir olay meydana geldi. Söz konusu olayın nedeni; ünlü mutasavvıf Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072)²⁶¹ İbnü'l-Kuşeyri diye bilinen oğlu Eş'arî-Şafîî âlim Ebû Nasr Abdurrahim el-Kuşeyrî'nin (ö. 487/1085) bir hac dönüşünde uğradığı Bağdat'ta, Nizamiye medresesinde yaptığı vaazlarda Hanbelîlere sataşmasıdır. Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Ebû Sa'd es-Sûffî'nin de desteğini alan İbnü'l-Kuşeyrî, Nizâmiye medresesinde yaptığı vaazlarında Eş'arîliğin propagandasını yapıyor, Hanbelîleri kötülüyor, onları teşbihçilik ve tecsimcilikle suçluyordu.²⁶² Bağdat'ta ortam İbnü'l-Kuşeyrî'nin vaazlarıyla ciddi bir şekilde gerilmişti. Ancak Nizâmülmülk'ün siyasi desteğini arkasına alan İbnü'l-Kuşeyrî

²⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, , *el-Muntazam*, XVI, 138-9; Cook, *a.g.e.*, 119.

²⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 139.

²⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 139; İbn-i Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 18; Laoust, *a.g.e.*, 208.

²⁶¹ Abdürrahîm b. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî (ö. 514/1120) ile ilgili bkz.: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIX, 424-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 202; H. Halm, "al-Kushayri", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition*, v. 1.0, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999; Süleyman Uludağ, "Kuşeyri", *DİA*, XXVI, 472-5.

²⁶² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 442; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181-2; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 104-5; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 123, 202; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 19-20; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 208-9; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 295-7; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 69; Halm, "a.g.m.", *CD-ROM Edition*.

bununla da yetinmemiş, Bağdat Şahnesi Sâlâr el-Fârûkî tarafından Şerîf Ebû Ca'fer için yaptırılan Rusâfe Camii'nde vaaz vermek istemiştir. İbnü'l-Kuşeyrî'nin bu isteği, işleri tamamen içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Nitekim İbnü'l-Cevzî, bu durumdan haberdar olan Ebû Ca'fer'in, hilâfet sarayının Bâbü'l-Merâtib kapısına giderek burada günlerce beklediğini belirtmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bu bilgidен, Ebû Ca'fer'in bir gerginliğin çıkacağını anladığı ve bunun önüne geçmek istediği anlaşılmaktadır. Gerek İbnü'l-Cevzî'nin üslubundan ve gerekse bundan sonra meydana gelecek hâdiselerden, Ebû Ca'fer'in olumlu bir cevap alamadığı anlaşılmaktadır.²⁶³ Sonuçta her iki taraf arasında çıkan çatışmalarda bir kişi ölmüş, birçok kişi de yaralanmıştır.²⁶⁴

Bu arada Ebû İshâk eş-Şîrâzî de, Nizâmülmülk'e gönderdiği bir mektupta Hanbelîleri şikayet etmiş, Nizamülmülk'ten yardım istemiştir.²⁶⁵ Ancak gelen cevapta Nizâmülmülk, Sultanın siyasî olarak herhangi bir mezhep aleyhine bir politika gütmesinin mümkün olmadığını, kendi gayelerinin sadece Sünniliği güçlendirmek, fitneleri ortadan kaldırmak olduğunu söylemiş ve “*Biz Nizamiye Medresesini ihtilafları ve ayrılıkları körüklemek için değil, ilim ehlini ve Sünniliği yüceltmek için kurduk. Bu tür olaylar devam ederse medresenin kapısına kilit vururuz.*” demiştir. Nizâmülmülk mektubunda Ahmed b. Hanbel ve Hanbelî mezhebi hakkında övücü ifadelerde de bulunmuş, kendisinin aldığı bilgiye göre olayları ateşleyen kişinin İbnü'l-Kuşeyrî olduğunu söylemiştir.²⁶⁶ Gerek Nizâmülmülk'ün bu cevabından duyduğu hayal kırıklığı ve gerekse Hanbelîlerin kendisini hedef almasından sıkılan Ebû İshak eş-Şîrâzî, Bağdat'ı terk etmek istemiştir. Nizâmülmülk'ün Eş'arî-Şafîîlerle olan yakınlığını bilen ve onun tepkisinden korkan Halife, bir elçi göndererek eş-Şîrâzî'yi gitme fikrinden vazgeçirmiş, vezirine de her iki tarafın uzlaştırılması için talimat vermiştir.²⁶⁷

²⁶³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 181; Kara, *a.g.e.*, 297-8.

²⁶⁴ Olayların nasıl oluştuğu ile ilgili, kaynaklarımızda kesin bir bilgiye ulaşamamaktayız. Hanbelî müellifler, Eş'arîlerin Ebû Ca'fer'in camisi olan Rusâfe Camii'ne saldırdıklarını söylerken; İbnü'l-Esîr de Hanbelîlerin Nizâmiye Medresesi'ne saldırdıklarını belirtmektedir. Bu konuda, Kara'nın vardığı sonuca bizde katılmaktayız. Kara, çeşitli verileri değerlendirdikten sonra, Hanbelîlerin alıngan ve saldırgan tavırları göz önünde bulundurulduğunda, ilk saldırının Hanbelîlerden gelmiş olmasının daha muhtemel olduğunu söylemektedir. Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, X, 104-5, 107; Kara, *a.g.e.*, 295-303. Konuyla ilgili ayrıca bkz.: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 442-3; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 181-3; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 123-4; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 19-20.

²⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 181; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 123-4; İbn Receb, *a.g.e.*, I, 19; Kara, *a.g.e.*, 297-8.

²⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 190-1; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 124; Kara, *a.g.e.*, 299-300.

²⁶⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 124; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 20; Kara, *a.g.e.*, 300.

Halifenin verdiği talimat doğrultusunda vezir İbn Cüheyr, tarafları uzlaştırmak üzere Şerif Ebû Ca'fer, Ebû Sa'd es-Sûfi, Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve İbnü'l-Kuşeyrî'yi bir araya toplamıştır. Yapılan toplantı esnasında vezir, Ebû Ca'fer'in sözlerini ve fiillerini övgüyle anlattıktan sonra Emirü'l-Müminin'in söz konusu olaylardan duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve tarafların uzlaşması gerektiğini belirtmiştir. Yapılan tartışmalar sırasında Ebû Ca'fer vezire: “*Sulh mü? Hangi sulh? Sulh, velayet, borç, miras taksimi veya mülk konusundaki anlaşmazlıklarla ilgili hasımlar arasında olur. Halbuki bu Eş'arîler bizim kafir olduğumuzu, biz de bizim inandığımız itikada inanmayanların kafir olduğunu düşünüyoruz. Aramızda hangi sulh olacak?*” demiştir. Ebû Ca'fer ardından *Kadirî İtikâdı*'na bağlılığın gerekliliğini vurgulamıştır. Yapılan tartışmanın sonucunda *Kadirî İtikâdı*'nın inanç esası olarak benimsenmesi kararına varılmıştır. Nizâmülmülk'ün de talimatı doğrultusunda İbnü'l-Kuşeyri Bağdat'tan çıkarılmış, Şerif Ebû Ca'fer de hilafet sarayında alikonulmuştur. Hilafet sarayında Ebû Ca'fer'e son derece hürmet gösterilmiş, saygıda kusur edilmemiştir.²⁶⁸

Ebû Ca'fer hilafet sarayında bulunduğu sırada hastalanmıştır. Hastalığı ağırlaşınca, evine gidip ailesinin yanında ölmek istediğini söylemiştir. Bunun üzerine kendisine evine gitmesi için izin verilmiştir. Nihayet Ebû Ca'fer el-Hâşimî, 15 Safer 470 (6 Eylül 1077)'de vefat etmiştir. Cenazesi ertesi gün kaldırılmış ve Ahmed b. Hanbel'in yanına defnedilmiştir. Ebû Ca'fer'in kabrinin uzun süre boyunca ziyaret edildiği ve kabrinin başında binlerce hatim okunduğu rivayet edilir.²⁶⁹

Şerif Ebû Ca'fer el-Hâşimî'nin hayatından da anlaşılacağı üzere, o da Berbehârî gibi sert ve mücadeleci bir yapıya sahiptir. Laoust, onun İbn Batta ve Kadı Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ' vasıtasıyla Berbehârî'den etkilendiğini belirtmektedir.²⁷⁰ Ebû Ca'fer, her ne kadar Berbehârî ile görüşmemişse de; Laoust ve Koca'nın da belirttikleri üzere, o

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 82-3; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 124, 202; İbn Receb, *a.g.e.*, I, 20-2; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 209; Kara, *a.g.e.*, 300-3; ; Halm, “al-Kushayri”, *CD-ROM Edition*.

²⁶⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 443; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 196-7; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVIII, 547-8; amlf., *Târîhu'l- İslâm*, XXXI, 326; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 54; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 124; ; İbn Receb, *a.g.e.*, I, 22; Zirikî, *el-A'lâm*, III, 292; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 70.

²⁷⁰ Laoust, “Barbahârî”, *CD-ROM Edition*.

Berbehârî ve İbn Batta'nın aksiyon anlayışının takipçisi olmuştur. O da selefleri gibi bid'atlere ve bid'atçılara karşı çok sağlam, sert ve mücadeleci bir duruş sergilemiştir.²⁷¹

Ebû Ca'fer geriye birçok eser bırakmıştır. *Ruûsü'l-Mesâil*, *Şerhü'l-Mezheb* bunlardan bazılarıdır. Ayrıca onun *EdEbû'l-Fıkh*, *Fezailü'l-Ahmed* gibi bazı risaleleri de vardır.²⁷²

3.4. Ahmed b. Kâmil (260/874-350/961)

Asıl adı, Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecere b. Mansûr b. Ka'b b. Yezîd'dir.²⁷³ 260/874 yılında doğdu.²⁷⁴ Vekf lakabıyla tanınır.²⁷⁵ Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf'tan²⁷⁶ önce Kûfe kadılığı yapmıştır.²⁷⁷

Ahmed b. Kâmil, meşhur müfessir İbn Cerîr et-Taberî'nin öğrencisidir. Ayrıca Ebû Bekir el-İsfahânî, Muhammed b. Yahya el-Kisâî, Ahmed b. Ya'kûb el-Bağdâdî ve Ebû Bekir Muhammed b. Hârûn gibi âlimlerden, başta Kur'an ve kıraat olmak üzere fıkıh, tefsir, hadis, tarih ve edebiyat alanlarında dersler aldı. Ebû İsmail et-Tirmizî, Muhammed b. Sa'd el-'Avfî, Muhammed b. Cehm es-Sümerî, Muhammed b. Mesleme el-Vâsîtî, Abdullah b. Ravh el-Medâinî, Ahmed b. Said el-Cemmâl, Ebû Kılâbe er-Rekkâşî, Ahmed b. Ebî Heysame, Hasan b. Selâm es-Sevvâk, İbrahim b. el-Heysame el-Beledî, Muhammed b. İsrâîl el-Cevherî gibi daha birçok kişiden hadis rivayet etmiştir. İbn Kâmil'den de, Ebû'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebû Ubeydullah el-Merzûbânî, Ebû'l-Hasan b. Rizkaveyh, Ebû Ali b. Şâzân, Ebû'l-Alâ' Muhammed b. Hasan el-Verrâk,

²⁷¹ Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, 225; Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, 68.

²⁷² İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 17; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 292; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II, 70; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile*, II, 73-4.

²⁷³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 357; Zehebî, *el-'İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 83; amlf., *Mîzânü'l-İtidâl*, I, 272; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 544-5; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 434; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 195; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 199; Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî Ed-Dârî el-Ğazzî, *Tabakâti's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Riyad, 1403/1983, II, 9; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 199; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I, 232; Abdurrahman Çetin, "Ahmed b. Kâmil", *DİA*, II, 96.

²⁷⁴ Bağdâdî, *a.g.e.*, VI, 358; Zehebî, *el-'İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 83; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 545; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 434; Safedî, *a.g.e.*, VII, 195; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 232; Çetin, "a.g.m.", 96.

²⁷⁵ Çetin, "a.g.m.", 96.

²⁷⁶ Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb b. İsmail el-Bağdâdî el-Malikî (243-320) ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 555.

²⁷⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 357; Zehebî, *el-'İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 83; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 545; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 434; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 195; et-Temîmî, *Tabakâti's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, II, 9; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I, 232; Çetin, "Ahmed b. Kâmil", 96.

Yahya b. Hasan el-Hamâmî gibi kimseler rivayette bulunmuşlardır.²⁷⁸ Ahmed b. Kâmil, 22 Muharrem 350 (12 Mart 961) tarihinde vefat etti.²⁷⁹

İbn Kâmil hakkında, hocası Taberî'nin görüşlerine tabi olduğu (*Taberiyü'l-mezheb*) yönünde rivayetler olmakla beraber, onun herhangi bir mezhebi taklit etmediği ve kendine has görüşlerinin bulunduğu dair görüşler daha ağırlık kazanmaktadır.²⁸⁰ Et-Temîmî, İbn Kâmil'in Taberî'den fikhın dışında kalan diğer ilimleri aldığını belirtmekte ve onun Hanefî mezhebine bağlı olduğunu söylemektedir.²⁸¹

Dârekutnî, kaynaklarda tefsir, kıraat, fıkıh, hadis, tarih ve edebiyat gibi birçok konuda âlim olduğu belirtilen İbn Kâmil'in, hadis rivayetinde titiz olmadığını (*leyyinü'l-hadis*), bu konuda yazılı metinlere değil de sadece kendi hafızasına dayandığını söyleyerek onu eleştirmektedir.²⁸²

Ahmed b. Kâmil, kadılığının ve kaleme aldığı birçok eserin yanı sıra, aralarında Ebû Bekir b. Mehrân, İbrahim b. Ahmed el-Mervezî ve Kadı Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammed es-Saydalânî gibi birçok talebe de yetiştirmiştir.²⁸³ Halid b. Kasım er-Redâdî ve Ronald Burbank; İbn Kâmil'i, Berbehârî'nin öğrencileri arasında saymaktadırlar.²⁸⁴ Bunun nedeni, onun isminin, *Şerhu's-Sünne* ravileri arasında olmasıdır.²⁸⁵ Ancak kaynaklarda bu yönde herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Kaldı ki, Taberî'nin talebesi olan bu şahsın, bir Hanbelî, aynı zamanda hocasının hasmı olan Berbehârî'nin eserini neden ve ne gibi maslahatları gözeterek rivayet ettiğini anlamış değiliz.²⁸⁶

²⁷⁸ Bağdâdî, *a.g.e.*, IV, 357; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 545; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 434; Safedî, *a.g.e.*, VII, 195; et-Temîmî, *a.g.e.*, II, 9; Çetin, "a.g.m.", 96.

²⁷⁹ Bağdâdî, *a.g.e.*, IV, 359; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 83; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 545; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 435.

²⁸⁰ Bağdâdî, *a.g.e.*, IV, 358-9; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 83; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 545; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 435; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 195; et-Temîmî, *a.g.e.*, II, 9-11; Çetin, "Ahmed b. Kâmil", 96.

²⁸¹ et-Temîmî, *a.g.e.*, II, 11.

²⁸² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 358-9; Zehebî, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 83; amlf., *Mîzânü'l-İtidâl*, I, 272; amlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 545; amlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 435; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 195; et-Temîmî, *a.g.e.*, II, 9; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 199; Çetin, "Ahmed b. Kâmil", 96.

²⁸³ Çetin, "a.g.m.", 96.

²⁸⁴ Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, s. 41; amlf., *creed*, s. 18.

²⁸⁵ Konuyla ilgili "Eserin Berbehârî'ye Nisbeti" adlı başlığımıza bakılabilir.

²⁸⁶ Hanbelî- Taberî ilişkileri için tezimizin Birinci Bölüm'üne bakılabilir.

İbn Kâmil'in, tefsir alanında *Mûcezû't-Te'vîl 'an Hükmî (Mu'cizi)'t-Tenzîl* adındaki tefsirinin yanı sıra *Ğarîbü'l-Kur'ân*, *Kitâbü't-Takrîb fî Keşfi'l-Ğarîb* ve *Kitâbü'l-Kırâat* gibi eserleri de bulunmaktadır. Diğer eserlerinin çoğu fıkıh safasında olup başlıcaları, *Kitabü's-Şurûti'l-Kebîr*, *Kitabü's-Şurûti's-Sağîr*, *Kitâbü'l-Vükûf*, *el-Muhtasar*, *Ahbâru Kudâti's-Şu'arâ'*, *Kitâbü'l-Hayz* 'dır.²⁸⁷ İbn Kâmil'in ayrıca, *Kitâbu Ümmehâti'l-Mü'minîn* ve Hz. Osman'ın faziletlerine dair yazdığı *el-Fevâidü'l-Hisân* adlı eserleri de vardır.²⁸⁸

²⁸⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 546; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I, 232; Çetin, "Ahmed b. Kâmil", 96.

²⁸⁸ Çetin, "a.g.m.", 96.

SONUÇ

Hanbelî mezhebi, Ahmed b. Hanbel'in talebeleri vasıtasıyla bir taraftan sistematik hale getirilirken, diğer taraftan bu mezhebin mensupları toplumsal hayatta daha etkin roller almaya başlamışlardı. Ahmed b. Hanbel tarafından prensipleri oluşturulan ve ilk talebeleri tarafından tedvin edilmeye başlanan Hanbelî mezhebi, özellikle Ebû Bekir el-Mervezî'nin öğrencilerinden biri olan Ebû Bekir el-Hallâl ile birlikte tam olarak sistemleşmiş, böylece Hanbelî mezhebinin kuruluşu tamamlanmıştır.

Ebû Bekir el-Hallâl tarafından sistematik bir hale getirilen Hanbelî mezhebi ve öğretilerinin pratik yaşama geçirilmesi gerekiyordu. Bu noktada Mervezî'nin diğer bir öğrencisi olan Berbehârî devreye girmektedir. Cook'un deyişiyle, Hanbelî mezhebinin orijinalindeki "münkeri nehy etme" konusundaki göreceli sessizlik, Ahmed b. Hanbel'in vefatının üzerinden daha bir asır geçmemişken yerini münkere karşı ciddi bir mukavemete bırakıyordu. Aslında münkere karşı takınılan bu sert ve agresif duruş, Ahmed b. Hanbel'in hayatında da mevcuttu. Onun *mihneye* karşı mukavemeti bunun en önemli göstergesidir. Ancak gerek Ahmed b. Hanbel'in biyografisini yazan kimseler, gerekse Ahmed b. Hanbel'den sonra Hanbelî mezhebinin tarihi serüvenini anlatanlar bunun üzerinde pek durmamışlardır.

3./10. yüzyılın başına gelindiğinde, başlarında Berbehârî'nin olduğu Hanbelî mezhebi mensupları, gerek *emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münkeri* uygulama adına gerekse bid'atleri ortadan kaldırma ve sünnetin uygulanmasını sağlamak amacıyla Bağdat sokaklarında bir Hanbelî mukavemeti/şiddeti yaymışlardır. Bu kimseler söz konusu amaçlarını uygulamak amacıyla bireylerin özel hayatlarına müdahalelerde de bulunmuşlardır.

Berbehârî'nin hayatına ve fikirlerine baktığımızda, Şabarov'un da işaret ettiği üzere, onun ve taraftarlarının giriştikleri bu eylemlerin temel iki amacının olduğunu görmekteyiz

1. Berbehârî'nin *din-î 'atîk* diye tanımladığı ve Hz. Osman'ın öldürülmesine kadar yaşadığını söylediği asıl dine dönmek. Bunu yaparken *re'ye*, akli yorumlara ve Ehl-i Sünnet dışındaki oluşumlara şiddetle karşı çıkmak.

2. Başta Hz. Peygamber (SAV) ve ashâb olmak üzere selefin toplumdaki saygınlığını arttırmak, onlara karşı oluşabilecek herhangi bir saygısızlığı önlemek.

Berbehârî ve taraftarlarının giriştikleri olaylara baktığımızda başta Hanbelî/Berbehârî fitnesi olmak üzere, Berâsâ Mescidi olayları, Şelmeğânî'nin yargılanması, İbn Şenebûz'ün yargılanmasını sağlamaları, Mahyâ festivallerini engelleme girişimleri gibi olayların *din-î 'atîke* dönme çabası içinde yapıldığını görmekteyiz. Yine *Makâm-ı Mahmûd* ayetinin tefsiri çerçevesinde çıkan olaylarda da bu amacın güdüldüğü görülmektedir. Çünkü burada Hanbelîler, aklın kullanılarak ayetin te'vil edilmesine karşı çıkmışlardır.

Makâm-ı Mahmûd ayeti çerçevesinde oluşan olaylarda, aynı zamanda Hz. Peygamber'in konumunun korunmasına yönelik bir amaç da görülmektedir. Berbehârî ve taraftarları *Makâm-ı Mahmûd*'u, Allah'ın kıyamet günü Hz. Peygamber'i yanına oturacağı tahtın adı olduğunu söyleyerek, bunun aslında Hz. Peygamber'e verilen bir mevki olduğunu düşünüyorlar, *Makâm-ı Mahmûd*'u şefaathetki olarak yorumlayan Taberî ve diğer alimlere bu nedenle karşı çıkıyorlardı.

Berbehârî ve taraftarlarının, 321/933 yılında Hz. Muaviye'nin minberlerde lanetlenmesine karşı çıkararak, ashabın konumunu/saygınlığını korumaya çalıştıklarını görmekteyiz. Ahmed b. Hanbel'i fakîhler arasında saymayan Taberî'ye yaptıkları zulümler de Ahmed b. Hanbel'in konumunu korumaya yönelik bir adım olarak algılanabilir.

Berbehârî'nin fikirlerine bakıldığında, onun fikirlerinin de yaşamına paralel bir sertlikte olduğunu görmekteyiz. Berbehârî'ye göre, Allah'ın zâtı hakkında düşünmek bid'attir. Müteşabih naslarda geçen sıfatlar konusunda da bizlere düşen, herhangi bir yorum yapmadan teslim olmaktır. Kur'an'ın Allah'ın kelamı ve nuru olduğunu söyleyen Berbehârî, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden kimsenin kafir olacağını belirtmektedir. Kaderin de, Allah'ın sırrı olduğunu belirten Berbehârî, peygamberlerin dahi bu konuda konuşmasının yasaklandığını ileri sürmektedir.

Emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münkerin vacip olduğunu belirten Berbehârî, bunun el, dil ve kalp ile yapılacağını, kılıçla yapılamayacağını söylemektedir. Gerçekten de Berbehârî'nin hayatına baktığımızda, karıştığı olayların genelinde şiddet kullanılmış; ancak, Tenûhî'nin aktardığı bir hikâyenin dışında, kılıç/silah kullanılmamıştır. Bu bağlamda onun devlet başkanına itaat fikri de dikkatimiz çekmektedir. Selefin devlet başkanına itaatin gerekliliği fikrini benimseyen Berbehârî, yaşamında da buna uygun davranmıştır. Berbehârî ve taraftarlarının giriştiği olaylara baktığımızda, devlete yönelik bir hareketin olmadığı, yapılan müdahalelerin halka yönelik olduğu gözlenmektedir. Fitne olayında yakalanan kadınların fuhşiyat yaptıkları gerekçesi ile emniyete teslim edilmesi,

buna bir örnek teşkil etmektedir. Ancak, tüm bu icraatların çoğu kere devleti zor durumda bıraktığı da burada hatırlanmalıdır.

Berbehârî'nin dinî tutum ve fikirlerini doğrudan izleyen bir talebe silsilesinin izine kaynaklarımızda ulaşamadık. Berbehârî'nin yaşadığı dönem hakkında dahi çok kısıtlı malumata sahip olduğumuzu daha önce belirtmiştik. Kanaatimizce söz konusu bu bilgi kısıtlılığı, özellikle fikirlerin ve talebelerin takip edilmesindeki zorluk, dönemin sosyo-politik ortamından kaynaklanmaktadır. Çünkü Berbehârî'nin vefatından kısa bir süre sonra Şîf-Büveyhiler iktidara gelmişlerdir. Bu yeni durum, Şîf karşıtlarının baskı altına alınarak sindirilmesine neden olmuş, dolayısıyla, Berbehârî gibi sert mizaçlı Selefi bir şahsiyetin ardından bir ekolleşmeyi fazlasıyla zorlaştırmıştır. Ancak biz, kaynaklardaki çeşitli ipuçlarından hareketle, Berbehârî'nin 329/941 yılındaki vefatından sonra Hanbeliliğin bu agresif tutumunun, özellikle İbn Batta, İbn Sem'ûn ve Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî gibi bazı Hanbelî âlimler vasıtasıyla devam ettirildiğini tespit ettik. Bu şahıslardan İbn Batta, Berbehârî'nin öğrencisi olmasına rağmen onun kadar mücadeleci olmamış, ancak gerek Ehl-i Sünnet dışı gruplarla gerekse bid'atlerle ciddi derecede mücadele etmiştir. İbn Sem'ûn'un, özellikle vaiz yapısı ve Sultan Adudüddeve'ye kafa tutabilecek kadar mücadeleci oluşu itibariyle, onun İbn Batta'dan daha çok Berbehârî'ye benzediğini söyleyebiliriz. Tarih olarak en geç olmasına rağmen, Şerîf Ebû Ca'fer, özellikleri ve eylemleri itibariyle Berbehârî'ye en çok benzeyen şahsiyettir. Yüzyıllar sonra ise Vehhabilik, aynı dinî zihniyetin bir devamı olarak benzer tutumları Necd ve Hicaz'da uygulamaya koyacaktır.

Kitâbü's-Sünne'ler, Selefi ekolün edebî ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Berbehârî'nin *Şerhü's-Sünne*'si de bu ürünlerden birisidir. Dolayısıyla konular, diğer benzer isimli eserlerin muhtevasıyla benzeşmektedir. Bir ileri çalışma olarak, diğer *Sünne*'ler ile incelediğimiz kitabın bir mukayesesi yapılabilir.

Yukarıda değindiğimiz gibi, Berbehârî'nin *Şerhu's-Sünne* isimli eseri, Ehl-i Sünnet içerisindeki Ehl-i Hadis-Selefiyye okulunun orijinal fikirlerini muhtasar bir şekilde yansıtan önemli bir kaynak eserdir. Bu eserde sadece akaid meseleleri değil, yer yer fıkıh konuları da yer almaktadır. Berbehârî'nin fikri yapısının daha iyi tespit edilebilmesi için, dönemin sosyo-politik ortamının yanı sıra, *Şerhu's-Sünne*'nin de incelenip anlaşılması gerekmektedir. Ancak eserin üslubu, bu incelemeyi güçleştirmektedir. Bu bakımdan, *Şerhu's-Sünne*'nin konularına göre tasnif edilip yeniden yayınlanması, ilgili araştırmacılara ve konuya ilgi duyan kimselere kolaylık sağlaması bakımından önemlidir. Ayrıca eserin çeşitli dillere çevirileri bulunmasına rağmen Türkçe bir tercümesinin

olmayışı, kanaatimizce önemli bir eksikliktir. Berbehârî'nin, ülkemizdeki ilim çevreleri tarafından daha iyi tanınıp bilinmesi için, eserin en azından orijinal haliyle tercüme edilmesinin faydalı olacağını düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Abdülhüseyin Ali Ahmed, *Mevkifü'l-Hulefiâi'l-Abbâsiyyîn Min Eimmeti Ehli's-Sünneti'l-Erba'ati ve Mezâhibihim ve Eseruhu fî'l-Hayâti's-Siyâsiyye fî'd-Devletî'l-Abbâsiyye*, ed-Davha (Doha): Dâru Katrî b. el-Fucâe, 1405/1985.
- Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, Beyrut&Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1411/1990.
- Aktan, Ali, "Mu'temid Alellah", *DİA*, XXXI, 387-8.
- _____, "Mu'tez Billah", *DİA*, XXXI, 390-1.
- Âl-i Şâkir, Abdullah b. Abdulazîz el-Muslih, *el-İmâm et-Taberî Bahsün fî't-Tefsîr*, Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmîyye Külliyyeti's-Seri'a, t.y..
- Altıkulaç, Tayyar, "İbn Mücâhid", *DİA*, XX, 214-5.
- _____, "İbn Şenebûz", *DİA*, XX, 376-7.
- el-Âlûsî, Mahmûd Şükrü, *Târîhu Mesâcidu Bağdâd ve Âsâruhâ*, tehzib: Muhammed Behcet el-Eserî, Bağdat: Matbaatu Dâru's-Selâm, 1346/1927.
- 'Atvân, Hüseyin, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye Mebâdî ve Esâlib*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, t.y..
- 'Avvâd, Beşşâr, "Ahmed b. Hanbel", *Mevsû'ati'l-Hadâreti'l-İslâmîyye*, Amman: Müessesetu Âli'l-Beyt, 1993, 349-56.
- Aykaç, Mehmet, "Hâkânî", *DİA*, XV, 165.
- el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk.: İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1424/2003.
- Baytâr, Âmine, *Târîhu'l-'Asri'l-'Abbâsî*, Dimaşk: Cami'atu Dimaşk, 1416-7/1996-7.
- Bencheikh, Omar, "Niftawayh", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition*, CD-ROM Edition v. 1.0, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.
- el-Berberhârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef, *Explanation of the Creed*, trc.: Ebû Talha Dâvûd b. Ronald Burbank (Abu Talhah Dawood ibn Ronald Burbank), United Kingdom: al-Haneef Publications, 1995.
- _____, *Şerhu's-Sünne ve Me'ahu Riyâdü'l-Cenne Şerh ve Tertîbu Şerhu's-Sünne*, thk.: 'Amr Abdülmün'im Selim, Kahire: Dâru İbnü'l-Kayyim-Dâru İbn 'Affân, 1426/2005.
- _____, *Şerhu's-Sünne*, thk.: Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemal Mısrî, y.y.: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2005.
- _____, *Şerhu's-Sünne*, thk.: Halid b. Kasım er-Redâdî, Suudi Arabistan: Darü's-Selef-Darü's-Sumay'i, 1421/2000.
- Bozkurt, Nahide, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5-6.
- _____, "Mehdi Billâh" *DİA*, XXVIII, 377-9.
- _____, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 101-4.

- Brockelman, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc.: Neşet Çağatay, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1964.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “11 Eylül’de Derinleşen Ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihadi Selefiyye”, *Dini Araştırmalar*, 7/20 (2004), 213-6.
- _____, *İhvan’dan Cüheyman’a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- _____, *İmâmiyye Şîası’na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler (Şeyh Müfîd ve Şeyh Bahâî’nin Takvimleri)*, Çanakkale: Aslı Ofset, 1999.
- Cook, Michael, *Commanding Right And Forbidding Wrong in İslâmîc Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Çetin, Abdurrahman, “Ahmed b. Kâmil”, *DİA*, II, 96.
- Dâvûd, Nebîle Abdulmun’im, “el-Berberhârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali”, Beyrut: *Mevsû’ati A’lâmi’l-Ulemâ’ ve’l-Üdebâi’l-Arabi’l-Müslimîn*, 1425/2005, III, 286-8.
- Delong-Bas, Natana J., *Wahhabi Islam : From Revival and Reform to Global Jihad*, New York: Oxford University Press, 2004.
- Ebû Nu’aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü’l-Evliyâ’ ve Tabakâtu’l-Asfiyâ’*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1409/1988.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm’da Fıkâh Mezhepler Tarihi*, trc.: Abdulkadir Şener, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1976.
- _____, *İslam’da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, trc.: Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- Ebû’l-Fîdâ’, İsmail b. Ali b. Mahmûd, *Târîhu Ebi’l-Fidâ’ el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer*, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, t.y..
- Editors, “Al-Marwazî” *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.
- el-Eş’arî, Ebû’l-Hasan, *el-İbâne ‘an Usûli’l-Diyâne*, thk.: Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Kahire: Dâru’l-Kitâb, 1987.
- el-Fakî, Usameddîn Abdürraûf, *ed-Devletü’l-Abbâsîyye*, Kahire: Mektebetu Nahdati’ş-Şark, 1987.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to İlâhiyat Yayınları, 2001.
- Güner, Ahmet, “Müttakî-Lillâh” *DİA*, XXXII, 223-4.
- Halm, H., “al-Kushayrî”, *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition, v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.
- el-Hamevî, Şihabeddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah, *Mu’cemu’l-Büldân*, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y..
- _____, *Mu’cemu’l-Udeba’*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-’Arabî, t.y..
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihî*, trc.: İsmail Yiğit vd., İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987.
- el-Hâşimî, Abdulmun’im, *el-Hilâfetü’l-Abbâsiyye*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.

- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, y.y.: Dâru'l-Fikr, t.y..
- el-Hemedânî, Muhammed b. Abdulmelik, *Tekmiletu Târîhi't-Taberî*, thk.: Albert Yusuf Ken'ân, Beyrut: el-Matbaatu'l-Kâsûliyye, t.y..
- Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc.: Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1980.
- el-Hudarî Bek, Muhammed, *Muhâdarâtu Tarîhi'l-Ümem: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y..
- Hurvitz, Nimrod, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, London: Routledge Curzon, 2002.
- Irmak, Sadi, *İslâm Tarihi*, İstanbul: Tan Matbaası, 1995.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî fî mâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-'Arabî, 1984.
- İbn Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', Ebû'l-Hüseyin Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk.: Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-Mîzân*, thk.: Abdulfettâh Ebû Ğudde, tahrîc, nşr.: Selmân Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut: Mektebu Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- _____, *el-Kavlü'l-Müsedded fî-Zebbi 'ani'l-Müsned li'l-İmâm Ahmed*, Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1404/1984.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zamân*, thk.: İhsan b. Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y..
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' el-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1912.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn el-Makdisî, *er-Red ilâ İbn 'Akîl el-Hanbelî*, thk.: Ahmed Ferîd el-Mezdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004/1425.
- _____, *Tahrîmü'n-Nazar fî Kütübi Ehli'l-Kelâm*, nşr.: George Makdisi, Cambridge: E. J. W. Gibb Memorial, 1985.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Muhtasarü Târîhu Dımaşk*, haz. ve thk.: Sekîne eş-Şehâbî, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecâribü'l-Ümem*, thk.: Ebû'l-Kâsım Emâmî, Tahran: Dâru Sürûş, 1418/1997-1423/2002.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Şihâbüddîn Ahmed el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Kitâbü'z-Zeyl 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y..
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin, *En-Nücûmü'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, nşr.: William Popper, Berkeley: University of California, 1909.
- İbn Teymiyye, Şeyhu'l-İslâm Ahmed b. Abdulhalim, *Buğyetu'l-Murtâd fî'r-Reddi 'Ale'l-Mütefelsifeti ve'l-Karâmiteti ve'l-Bâtıniyyeti Ehli'l-İlhâd Mine'l-Kâilîne bi'l-Hulûli ve'l-İttihâd*, thk.: Musa b. Süleyman ed-Düveys, y.y.: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1408/1988.

- İbnü'l-‘Îmâd, Ebû'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk.: Abdulkadir el-Arnâût, Mahmûd el-Arnâût, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1408/1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menâkibu Bağdâd*, thk.: Muhammed Behcet el-Eserî, Beyrut: Matbaatu Dâru'l- İslâm, 1342/1923.
- _____, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk.: Muhammed Abdülkadir Ahmed ‘Atâ, Mustafa Abdülkadir ‘Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim, *İslâm Tarihi el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, trc.: Ahmet Ağırakça, redaktör: Mertol Tulum, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- _____, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut: Dâru Beyrut, Beyrut, 1399/1979-1422/2002.
- _____, *el-Lübâb fî Tezhîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sâdır, Beyrut, t.y..
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik: İslâmî Köktencilğin tarihi Temelleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz.: Sabri Hizmetli, Ankara: Umran Yayınları, t.y..
- Kandemir, M. Yaşar, “Ahmed b. Hanbel” , *DİA*, II, 75-80.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn Terâcimu Mesânifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Kılavuz, A. Saim, “Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (1987), 111-20.
- _____, “Berbehârî”, *DİA*, V, 476-7.
- Kırkpınar, Mahmut, “Mütevekkil-Alellah”, *DİA*, XXXII, 212-4.
- Koca, Ferhat, “Hanbelî Mezhebi”, *DİA*, XV, 525-47.
- _____, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, 38.
- Köse, Saffet, “İbn Batta”, *DİA*, XIX, 358-9.
- Kraemer, Joel L., *Humanism in the Renaissance of İslâm: The Cultural Revival during the Buyid Age*, Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Kâhir-Billâh” *DİA*, XXIV, 172-3.
- Laoust, Henry, “Barbahârî”, *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.
- _____, “Hanâbila”, *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.
- _____, “İbn Batta”, *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.

- _____, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, trc.: E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- Le Strange, Guy, *Baghdad During The Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources*, Ed., Fuat Sezgin, Frankfurt: Publications of the Institute for The History of Arabic-Islamic Science, 1993.
- Mahmûd, Muhammed Ahmed Ali, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, Beyrut&Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986.
- Makdisi, George, "İbn 'Akîl", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition, CD-ROM Edition v. 1.0*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 1999.
- Massignon, M.Luis, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi La Passion de Hallâj martyr mystique de l'Islam*, trc.: İsmet Birkan, Ankara: Ardıç Yayınları, 2006.
- Melchert, Christopher, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, XLVIII/3, 2001, 352-67.
- _____, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th centuries C.E.*, Leiden&New York&Köln: E. J. Brill, 1997.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, trc.: Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Müellif Mechul, *Kitâbü'l 'Uyûn ve'l-Hadâik*, thk. ve nşr.: Ömer es-Sa'îdî, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransiyyi bi-Dımaşk/Institut Français De Damas, 1972.
- Neşşâr, Ali Sami, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 1977.
- el-Ömerî, İbn Fadlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, ed.: Fuâd Sezgin, Frankfurt: Ma'hedu Târîhu'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmîyye, 1408/1988.
- Özaydın, Abdulkerim, "Berâsâ", *DİA*, V, 471-2.
- _____, "İbn Mukle", *DİA*, XX, 21-2.
- _____, "Muktedir-Billâh", *DİA*, 21-2.
- _____, "Muntasır Billâh", *DİA*, 24-5.
- _____, "Mühtedî Billâh", *DİA*, 527-8.
- _____, "Müktefî Billâh", *DİA*, 534-6.
- _____, "Müstâin Billâh", *DİA*, 112-3.
- Patton, Walter Melville, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, trc.: Abdulaziz Abdulhak, Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1957.
- es-Safedî, Selâhuddîn Halil b. Aybek b. Abdullah, *Kitabü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk.: Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebû'l-Fazl, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk., ta'lik., Fûâd b. Abdulmün'im Ahmed, Riyad: Dâru's-Selef, 1415/1995.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, thk.: Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, Beyrut: y.y., 1400/1980.
- Sezgin, Fuâd, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, trc.: Mahmûd Fehmi Hicâzî, Race'a: 'Arafe Mustafa, Said Abdurrahim, Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmîyye, 1411/1991.

- Sırma, İhsan Süreyya, *Abbasiler Dönemi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh Ev Târîhu'd-Devleti'-l-Abbâsiyye Min Seneti 322 ilâ Seneti 333 Hicriyye*, thk.: J. Heyworth Dunne, Beyrut: Dâru'l-Mesîre, 1403/1983.
- _____, *Kısmün Min Ahbâri'l-Muktedir Billâh el-'Abbâsî Ev Târîhu'd-Devleti'-l-Abbâsiyye Min Seneti 295 ilâ Seneti 315 Hicriyye Min Kitâbi'l-"Evrâk"*, thk.: Halef Reşîd Numan, Dâru'ş-Şuûni's-Sakâfiyyeti'l-'Amme, 1999.
- es-Sübki, Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Takiyyüddîn, *Tabakatu'ş-Şafiyyeti'l-Kübrâ*, y.y.: Matbaatu'l-Huseyniyye, t.y..
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, thk.: Nureddîn Şüreybe, Haleb: Dâru'l-Kitâbi'n-Nefîs, 1986.
- Şabaroy, H., "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-'Âmme", *Havliyyat: Fer'ul-Âdâbi'l-Arabiyye*, Beyrut, 6-A (1991-2), 157-85.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel Ve'n-Nihal*, thk.: Muhammed Abdulkâdir el-Fâdilî, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1426/2006.
- et-Tarîkî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile Min Vefeyâti'l 241-1420 h.*, Riyad: y.y., 1422/2001.
- et-Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî el-Ğazzî, *Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk.: Abdulfettah Muhammed Hulv, Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1403/1983.
- et-Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassin b. Ali, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, thk.: Abbûd es-Sâlicî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1391/1971.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, t.y..
- el-Uleymî, Ebû'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *el-Menhecu'l-Ahmed fî Terâcimi Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk.: Muhammed Muhyüddîn Abdulhamid, Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1403/1983.
- Uludağ, Süleyman, "Kuşeyri", *DİA*, XXVI, 473-5.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara: M.E.B. Yayınları, 1983.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc.: Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul: Şa-to İlâhiyat Yayınları, 2001.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Tarihu'l-Yakûbî*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1412/1992.
- el-Yafi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân fî Ma'rifeti Mâ Yü'teberu Min Havâdisi'z-Zamân*, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1390/970.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn 'Akîl, Ebû'l-Vefâ", *DİA*, XIX, 301-4.
- _____, "İbn Batta", *DİA*, XIX, 359-60.
- Yetik, Erhan, "İbn Sem'ûn", *DİA*, XX, 314.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I, 31-48.
- _____, "Beckem", *DİA*, V, 287-8.

- _____, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, t.y..
- _____, “Emin”, *DİA*, XI, 112-4.
- Yılmaz, Saim, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbasîler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
- ez-Zehebî, Şemseddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Duvelü'l- İslâm*, thk.: Hasan İsmail Merve, Mahmûd el-Arnâût, Beyrut: Dâru Sâdır, 1999.
- _____, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, thk.: Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Bisyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.
- _____, *Mîzânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk.: Ali Muhammed Muavved, 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Abdulfettah Ebû Süne, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- _____, *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, thk.: Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1402/1982.
- _____, *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk.: Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabî, 1413/1992.
- _____, *el-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr fî İzâhi Sahîhi'l-Ahbâr ve Sakîmihâ*, İ'tina bih: Ebû Muhammed Eşref b. Abdü'l-Maksûd, Riyad: Mektebetu Edvâi's-Selef, 1416/1995.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâi ve'n-Nisâ' ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.
- Zorlu, Cem, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- ez-Zuhaylî, Muhammed, *el-İmâm et-Taberî*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1990.

